

T.C

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ

ANABİLİM DALI

SINIF, MEKÂN VE POLİTİKA:

MARKSİST SINIF ÇALIŞMALARINA YÖNTEMSEL BAKIŞ

Doktora tezi

Emek Önder Ünlü

Ankara-2021

T.C

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ

ANABİLİM DALI

SINIF, MEKÂN VE POLİTİKA:

MARKSİST SINIF ÇALIŞMALARINA YÖNTEMSEL BAKIŞ

Doktora Tezi

Emek Önder ÜNLÜ

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Gaye Burcu Yıldız

Ankara-2021

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ**

**Sınıf, Mekân, Politika: Marksist Sınıf Çalışmalarına
Yöntemsel Bakış**

DOKTORA TEZİ

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Gaye Burcu YILMAZ**

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

- 1- Doç. Dr. Gaye Burcu YILMAZ**
- 2- Prof. Dr. Filiz Çulha ZABCI**
- 3- Prof. Dr. Metin ÖZUĞURLIU**
- 4- Dr. Öğr. Üyesi Fatih GÜNGÖR**
- 5- Dr. Öğr. Üyesi Özgür BALKILIÇ**

07/01/2021

T.C

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ

ANABİLİM DALI

SINIF, MEKÂN VE POLİTİKA:

MARKSİST SINIF ÇALIŞMALARINA YÖNTEMSEL BAKIŞ

Doktora tezi

Emek Önder Ünlü

Ankara-2021

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	1
GİRİŞ	3
I. BÖLÜM: MARKSİZM, YÖNTEM VE SINIF	11
1.1. TEMELLER VE GERİLİMLER	13
1.1.1. <i>Diyalektikte İlişki Kavramı ve İlişki Biçimleri</i>	19
1.1.2. <i>Diyalektik Çelişki, Soyutlama ve Yöntem</i>	27
1.1.3. <i>İdealizm, Materyalizm, Diyalektik ve Politika</i>	35
II. BÖLÜM: YÖNTEM VE SINIF MÜCADELESİ	51
2.1. MARKSİST SINIF ÇÖZÜMLEMELERİNDE SORUN ALANLARI	51
2.1.1. <i>Sınıf Mücadelesi Perspektifi</i>	51
2.1.2. <i>Marksist Sınıf Çözümlemesinde Sorun Alanları</i>	61
2.1.3. <i>Sınıf Bilinci Sorunu</i>	80
2.2. YAPI VE DENEYİM ARASINDA: E.P. THOMPSON VE L. ALTHUSSER ..	90
2.2.1. <i>Louis Althusser: Yapı, Toplumsal Bütünlük, İdeoloji ve Tarih Eleştirisi</i>	91
2.2.2. <i>E. P. Thompson: Sınıf Mücadelesi, Deneyim, Kültür ve Tarihin Savunusu</i>	109
2.2.3. <i>Yapı ve Deneyim Arasında Sınıf Mücadelesi</i>	118
III. BÖLÜM: MARKSİZM, MEKÂN VE SINIF	124
3.1. MEKÂN VE MEKÂNIN ÜRETİMİ	126
3.1.1. <i>Felsefe ve Mekân</i>	126
3.1.2. <i>Mekânın Toplumsal Üretimi</i>	136
3.2. MEKÂN VE YÖNTEM: YAPI VE DENEYİMİ MEKÂNSAL OLARAK DÜŞÜNMEK	151
3.2.1. <i>Mekânsal Stratejiler ve Sermaye Birikim Süreci</i>	158
3.2.2. <i>Diyalektik, Mekân ve Politika</i>	173
IV. BÖLÜM: MARKSİST İŞÇİ SINIFI ARAŞTIRMALARI İÇİN BİR ÇERÇEVE DENEMESİ VE BİR ÖRNEK	181
4.1. BİR ÇERÇEVE DENEMESİ: MEKÂN, SOYUTLAMA VE ÖZNE	183
4.1.1. <i>Yabancılaşma, Meta Fetişizmi, Değer ve Özne Sorunu</i>	189
4.1.2. <i>Zihin Emegi, Kol Emegi, Gerçek Soyutlama ve Özne Sorunu</i>	199
4.2. EYLEMCİ YA DA AKTİVİST ARAŞTIRMA MODELİ	214
4.2.1. <i>Metodoloji ve Politika</i>	215
4.2.2. <i>Aktivist ya da Eylemci Bir Araştırmanın Ana Hatları</i>	223
SONUÇ	234
KAYNAKÇA	239
ÖZET	260
SUMMARY	261

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın nihayete erdirilebilmesi ile sınırlı olmayan katkı ve emekleri için aynı zamanda tez danışmanım da olan Doç. Dr. Gaye Burcu Yıldız'a; öğrencileri olduğum süre boyunca her daim çok şey öğrendiğim Prof. Dr. Filiz Çulha Zabcı ve Prof. Dr. Metin Özügürlü'ya; akademik bir ilişkinin ötesinde sundukları destek ve dayanışma için Dr. Öğr. Üyesi Fatih Güngör ve Dr. Öğr. Üyesi Özgür Balkılıç'a öncelikle teşekkür etmek isterim. Umarm bu çalışma, sunulan emek ve katkıların kısmen de olsa karşılığını verebilmiştir. Ayrıca çalışmayı zaman ayırarak okuyup değerli katkı ve eleştirilerini sunan Prof. Dr. Birgül Çitçi'ye de teşekkürlerimi sunarım.

Karl Marx'ın kavrayışında tarih, eylemleri belki sessiz sedasız ama sonsuza dek etkisini sürdürecektir emekçi insanlığın, çileli lakin umut dolu ve yaratıcı öyküsüdür aynı zamanda. Başka deyişle bu öykü, emekçi insanlığın, yani çoğumuzun, "toplumsal hareket yasaları" ile "toplumsal insanlık" arasındaki çatışmanın düğüm noktasında yaşamış, yaşıyor ve yaşayacak olmasıyla ilişkilidir. Ve bana göre bu, öykülerin ardındaki hakiki öyküdür. Sanıldığı gibi aksine ise bu öyküde, insanlar ve isimler yitip gitmez. Aksine, insanlara ve isimlere ancak böyle bir öyküde hakiki bir anlam atfedilebilir.

Velhasıl böyle düşündüğüm için, sevgili dostum Hande Malgaç'a yalnızca çalışma sürecinde sunduğu emek ve katkılar için değil, hakiki bir öykünün yaratılması çabasına sunduğu emek ve katkılar için de teşekkürü borç bilirim.

Hepimizin yaşamı, önem atfettiğimiz çeşitli anlarıyla bir kişisel tarih gibi düşünülebilir. Eğer bir tarih var ise gelecek de vardır. Bu nedenle, öykülerin ardındaki öyküyü, yani tarihi paylaştığım, dert ortağım, dostum, yol arkadaşım ve eşim Aylin

Güler Ünlü'ye, dün, bugün ve yarın için, daha doğrusu bir ömür için, tüm bunların tek bir sözcüğe sığdırılamayacağını bilerek teşekkür ediyorum.

GİRİŞ

Marksizm'in sınıf çözümlemesi, kendi sorun alanlarının ötesinde, bilim ve politika ilişkisine dair bir tartışma ve iddia olarak düşünülebilir. Bu anlamda örneğin bir 'sosyolojik toplum' eleştirisi olma niteliği, 'sosyolojik bir toplumu' aşma çabasından ayrılmaz. Dolayısıyla, eleştirinin pratiği işaret etmesi, önce bilip sonra müdahale eden bir mantıktan ziyade, soyutlamalar ile eylemler arasında mutlak bir mesafe koymayan bir tür eş zamanlılık içermektedir. Yani bilirken müdahalecidir, müdahale ederken bilir ve bu durum bir süreç olarak kavranır. Marksizm'in bilim, felsefe ve nihayetinde sosyal bilimler için bugün de önemini koruyan temel özelliği, sorun alanlarını yalnızca eleştirel olarak kurması değil, eleştirinin sözü edilen bir çift yönlülük içermesindedir. Bu nedenle, kuramsal gerilimler süreklilik arz etmektedir. Zira 'kapitalizmin hareket yasaları' ve 'toplumsal insanlık' kavrayışının aynı anda geçerli olmasının kaçınılmaz ve gerekli sonucu, her zaman bir gerilim alanında konumlanmak anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Marksizm içinde çeşitli kavramsal ilişkiler etrafındaki tartışmalardan türemiş önemli gelenekler, anılan gerilimin salt felsefi bir kavranışına ya da nihai çözümüne yönelik anlayışların yansımaları olmaktan öte, belirli politik hatların ve projelerin yansımaları olarak düşünülebilir.

Sınıf üzerine tartışmak bilimsel olan ve politik olan üzerine yürütülen tartışmaların ve pratiklerin her daim temel gerilimlerini içermiştir. Bu temel gerilimlerin kökeni, *Antik Yunan* felsefesi ve hatta *Ion (İyon)* felsefesine dek götürülebilir. Örneğin, Doğa filozoflarının kozmolojisi, Sokrates'in çelişkili mirası, Platon'un idealizmi ve toplumsal düzenin/hiyerarşinin siyasal metafiziği, Aristoteles'in *Metafizik*'i ile *Politeia*'sı; bugünün ifade biçimleri ile bilim-politika ilişkisinin ilk ontolojik ve epistemolojik tartışma formları olarak ele alınabilir. Hatta bu gerilimli tarihsel pratik; liberal kapitalist demokrasilerin kurucu köken miti olarak da ele alınabilecek *Antik*

Yunan demokrasilerinin, aslında *Ionia* (İyonya) *izonomisinin* yozlaştırılmış biçimi olan kayıp bir tarihe dayandığı şeklinde bir iddiada da kendini yeniden göstermektedir (Karatani, 2018: 29)¹. Zira felsefe tarihindeki bu temalar, gerçekliğin bütüncül bilgisi ile toplumsal yaşamın düzenlenmesi ya da gerçekliğin düşünsel olarak üretildiğine öncelik vererek insanların toplumsal yaşamının düzenlenmesinin bütüncül bilgiye dayanamayacağına vurgu yapılması arasında gidip gelen, geniş bir siyasi tartışma alanına yaslanmaktadır.

Şüphesiz, modern bilim tartışmasının temel felsefi ve kavramsal biçimini, aydınlanma ve bilimsel devrimin kapitalist toplumsal düzenin oluşumu sürecinde gerçekleşen değişim ve dönüşümlerine borçluyuz. Elbette bu dönüşümlerden düşünsel düzlemde en önemli olanı bilim tartışmasına sosyal bilimlerin meşru biçimde dâhil olması ve ontolojik, epistemolojik, metodolojik tartışmalarda kendi yerini açmasıdır. Bu uzun tarihsel süreçteki tartışmalarda kendi yerini alan sosyal bilim, (kanımızca kısmen ‘döngüsel’ bir nitelik de oluşturan) *bilim-değer* ilişkisinin² niteliğinden başlayıp nesnel

¹ Kojin Karatani, anılan bu tartışmada temelde şunu belirtir: İyonya’da ticaret, politik çatışma ve savaşların yarattığı toplumsal hareketlilik (meta mübadelesi, paranın kullanımı, bunlara bağlı olarak oluşan kozmopolit toplumsal örgütlenmeler bağlamında), coğrafi ve siyasi birim olarak görece küçük ölçekli kent yapılanmaları ve bu yapılanmaların dinamik ilişkisi bir *izonomi* yaratmıştır. Karatani için İzonomi, “hükümetmenin olmaması anlayışıdır ve yasa önünde eşitlik anlamına gelir. O dönemde demokrasi sözcüğü, ilk olarak izonomiye karşı çıkanlar tarafından türetilmiştir” (Karatani 2018: 29). Ona göre bu izonomiler, Antik Yunan demokrasilerinden daha özgürlükçü ve eşitlikçidirler. Karatani’nin bu sonuca ulaşırken en önemli argümanlarından biri, doğa filozoflarının ve doğa felsefesinin kozmolojik tartışmalarının, aslında ideal bir toplumsal ve siyasi yapı tartışması olarak kavranması gerektiğini göstermeye çalışan argümanlarıdır. Burada bu tartışmanın anılmasının sebebi; bu iddianın yerindeliğine ilişkin bir hüküm vermekten ziyade; Karatani’nin iddialarının toplumsal sınıflar ve siyasi yapılanmalar ile felsefe-bilim tartışmalarının ilişkilendirilerek derinleştirilmesinin hem tarihsel hem de güncel anlamda genişçe kabul gördüğü düşünülen konularda dahi verimli tartışmalar üretebileceğine ilişkin bir örnek olmasındandır.

² “Bilim-değer” ilişkisi denince şüphesiz akla, bu ilişkiyi, sosyolojiyi kuran ve sosyolojik açıklamaya kurucu bir ilişki olarak en net biçimde yerleştiren Weber gelmektedir. Marksizm’in sınıf kuramlarını ve araştırmalarını doğrudan ya da dolaylı olarak eleştiren tüm düşünce ve pratiklerde ve hatta sosyalist deneyimlerin ve işçi sınıfı bilincinin politik biçimlerine dair tartışmalarda; bilim-değer ilişkisinin Weber’den kaynaklanan ya da ondan türetilen iddiaları sıkça gündeme gelmiştir. Zira Weber’e göre değerler siyasetin konusudur ve ikilik artık bilim-siyaset ikiliğidir. Lakin konu burada birden düzlemini değiştirir. Bilim-değer ikiliği tartışmalarının ima ettiği şey; bilimsel bilginin her şeye rağmen belirli bir biçimde mümkün olduğudur. Fakat değer siyasetin konusu yapıldı, ikilik bilim-siyaset ikiliğine dönüştüğünde; bu varsayım sanki kaybolur. Çünkü bu ikilikte, bilime siyaset ile çizilen ayırım esas ağırlık noktasıdır. Bu ağırlık noktası ise öznenin bilme faaliyetinin değer yüklü olduğu iddiasıyla konuyu epistemolojik bir soruna dönüştürmüş gibi görünmektedir. Yani konu artık Weber için hem “değer ilişkisi olarak bilimdir” hem de “değerlerin konusu olarak siyaset”tir. Dolayısıyla bu yaklaşım, bu iki olgunun

bilimsel bilginin imkânına uzanan bir tartışma hattına sahip olmuştur. Ya da bilimsel bilginin üretiminin koşulları ve politika-ideoloji etkisine dair tartışmalarla, bilimin toplumsal işlevi, sermaye ve iktidar ilişkisi sorgulanmıştır. Nihayetinde bilimin diğer toplumsal bilgi biçimlerinden (gündelik deneyim, sağduyu, tarihsel ve kültürel sözlü-yazılı aktarımlar din ya da folklor) ne oranda farklı ya da ayrıcalıklı olabileceğine yahut olmadığına uzanan, bugüne miras, epey çetrefilli bir tartışma ve pratik hattı oluşmuştur. Örneğin bugün kadim bilim felsefesi tartışmalarının yanında, bilim sosyolojisi bu tartışmaların sistematik olarak yapıldığı bir alandır (Balkız & Ögütle, 2010).

Marksizm ve Marksist sınıf analizi ile birlikte bilim-politika ilişkisini birçok başlıkla ilişkilendiren ve gündeme getiren farklı düşünsel hatlar oluşmuştur. Hatta bir bakıma modern sosyolojinin bütünlüklü bir bilim olarak icadı ve ilanının, büyük oranda “(anti) Marksizm’e” ve Marksizm’in açtığı tartışmalarla ilişkilenen pratik ve gündemlere dayandığı söylenebilir (Güney, 2019).

Özellikle kapitalist toplum bağlamında Marksist sınıf analizine konu olan ‘bilimsel olgular’, sınıf ilişkileri ve sınıf mücadelelerinin sosyal uzamında oluşan, gerçek tarihsel-toplumsal çelişkilerin ve pratiklerin ‘soyutlaması’ olarak ele alınır. Çoğunlukla kendi bağımsız bütünlüğüne sahip olduğu düşünülen bu tür olguları eleştirel biçimde parçalarına ayırarak farklı bir biçimde yeniden oluşturmayı öneren Marksizm’in teorik ve pratik iddiası (Marx, 1999; 2011); bilim, felsefe ve nihayetinde

hem aralarındaki mesafeye hem de böyle bir mesafenin niteliğinin bilinemeyecek olmasını ima eden mesafesizliğe referansla tanımlanmasıyla, mantık zincirinin başına dönmüş gibi görünür ve bir tür totolojiye ulaşır. Yani bilim ile siyaseti ayıran değerler, aynı zamanda değer ilişkileri olarak bilimi meydana getirmektedirler. Zira bu totolojilerin görünür olduğu iddialarda, ya din ve kültürün toplumsal açıdan kurucu özelliği iddiasından yola çıkılarak Marksizm’in bilimsel açıklamalarının yetersizliğine ulaşılmıştır; ya da işçi sınıfına toplumsal yaşamın köklü biçimde dönüştürülmesi potansiyelini ve hedefini biçtiği için Marksizm, hali hazırda bir anti-bilim olarak ilan edilmiştir. Oysa Weber’in bilim-değer ikiliği, batı felsefesinin tüm ikiliklerinden çıkarılabileceği gibi belirli çelişkileri vurgulama eğilimindeyken aynı anda bu vurguların tutarsızlıklarını, yukarıda örneklendiği gibi, talileştirmektedir. Burada aktarılanlar, kanımızca çağdaş işçi sınıfı araştırmaları açısından hala anılan ikiliklerden türeyen metodolojik tartışmalara da zemin sağlamaktadır. Son bölümde değinilmeye çalışılacak olan etnografi, düşünümSELLİK ve araştırmada deneyimin özgüllüğü yoluyla öznelere ele alınması konuları, büyük oranda burada kısaca ifade edilen zemine yaslanmaktadır. Buradaki görüşlerin esinlendiği kaynaklar için bkz. (Anderson, 2003; Bhaskar, 2008; Callinicos, 2007; Güney, 2019; Weber, 2006).

sosyal bilimler için bugün de önemini koruyan ve hatta daha da artıran bir iddiadır. Bu nedenle, bu çalışmada, çeşitli gelenek ve hatlar içerisinde geçen Marksizm'in, bu iddiası etrafında şekillenmiş farklı eğilimlerin merkeze alınması amaçlanmaktadır. Bu eğilimlerin temel çerçevesini belirlerken ise Marksizm ve Marksist sınıf analizi tartışmalarında klasikleşmiş bir saflaşma odağı alınacaktır. Bu, *tarihselcilik-yapısalcılık* saflaşmasıdır.³ Söz konusu saflaşma; felsefe, tarih, bilim ve toplumsal yaşama dair süregiden tartışmalarda sürekli gündeme gelen “yapı-özne” ikiliğinin, çeşitli formlarda Marksizm'de yeniden üretilmesi olarak da kavranabilir.

Sözü edilen ikiliğe dair gerilimlerin en belirgin olduğu tartışma alanı ise Marksist sınıf çözümleridir. Bununla birlikte Marksist sınıf çözümleri, temel olarak işçi sınıfına atfedilmiş politik dönüştürücü özne statüsü nedeniyle, aynı zamanda bilim ve politika ilişkisine dair tartışmaların da kritik bir alanını oluşturmaktadır. Bu nedenlerle *tarihselcilik-yapısalcılık* ekseninde tanımlanan tartışmalar, Marksist sınıf çözümlesindeki sorun alanları ile ilişkilendirildiğinde bunun aynı zamanda Marksizm'de bilim-politika ilişkisi hakkında kimi sonuçları olacaktır. Bu sonuçlardan kanımızca en önemlisi, yapı-özne ikiliği ve bundan türetilmiş felsefi ikiliklerin nihai çözümüne yönelmiş arayışların değil; yöntemsel sorunlar ile sınıf mücadelesi sorunlarını doğrudan ilişkilendirmeye çalışan yaklaşımların Marksizm'in gelişim çizgisinde belirleyici olduğudur. Bu anlamda toplumsal yapılar ve işçi sınıfı deneyimlerinin ilişkisi ve belirleyiciliği arasında gidip gelen tartışmalara sınıf mücadelesi perspektifinden bakılabilir. Başka bir ifadeyle temel tartışmalar, hali hazırda bulunan kuramsal zaafarla ilgili olmaktan öte, sınıf mücadelesinin pratik sorunlarının kuramsallaştırılması hakkındadır. Bu nedenle Marksizm'deki kuramsal tartışmaların yöntemsel olarak stratejik bir içeriği olduğu söylenebilir. Bu stratejik içeriğe uygun

³ Burada kısaca ifade edilen tarihselcilik-yapısalcılık saflaşması, çalışmanın daha sonraki kısımlarında daha ayrıntılı ele alınacaktır.

biçimde, Marksist sınıf çözümlemesinin sorun alanlarında, nihayetinde yapı-özne ikiliğinin doğru felsefi kavranışına yönelik tartışmalardan daha verimli bir tartışma eksenini ele alınabilir. Kanımızca böylesi bir eksenindeki sorunsal yapıların ve deneyimlerin mekânsallaştırılması ve bunun mekânın diyalektik Marksist çözümlemesiyle ilişkilendirilmesi olarak düşünülebilir. Bu çerçevede mekân kavramı, stratejik bir önem de taşımaktadır. Eğer böylesi bir stratejik yönelim benimsenirse bunun sonucunda, araştırmacıların, araştırmanın kendisinin ve araştırma sürecinde yürütülen tüm çalışmaların sınıf mücadelesinin içinde kabul edilmesi, Marksist bir sınıf araştırmasının temel metodolojik ilkesi olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla çalışmamızda yürütülecek tartışmalar vasıtasıyla, belirli kuramsal ikiliklerin dayanaklarını burada anılan bağlamda sorgulayacak eleştirel bir yöntemsel çerçeve geliştirilmeye çalışılacaktır.

Marksizm'e dair burada çizdiğimiz çerçeve nedeniyle, çalışmamız özel olarak Marksizm içindeki farklı kuramsal eğilimlere odaklanacaktır. Bu nedenle değerlendirmelerimiz, genel olarak sosyoloji içerisinde farklı kuramsal yaklaşımlara ancak tartışılan konularda bir örnekleme ihtiyacının gerektirdiği kadar ve sınırlı olarak değinecektir. Lakin bu odaklanmanın, Marksist kuramın kendi yaklaşımını oluşturduğu sosyoloji alanlarının yaygınlığı gözetildiğinde, ilgili konularda genel kimi kuramsal çıkarımlar yapmamıza engel olmadığı düşünülmektedir.

Bu anlamda çalışma, Marksist sınıf araştırmalarına yöntemsel bir bakış geliştirmeye odaklanırken; bu yöntemsel bakışın temel ilkelerini, Marksizm'in tarihsel gelişim sürecinde felsefe, kuram ve politika ilişkilerinin özgün konumundan çıkarsamaya çalışmaktadır. İlişkisel bir sınıf nosyonu, sınıf mücadelelerinin temel problemleri ile iç içe geçmiş bir yöntemsel yaklaşım ve müdahaleci ya da politik bir bilim perspektifi sözü edilen bu özgün konumun temel özellikleri olarak vurgulanabilir.

Bu bağlamda Marksist sınıf çözümlemesi açısından stratejik türde bir gündemin, Mekân kavramının Marksist çözümlemesinde yürütülen tartışmalarda örtük ya da açık biçimde bulunduğu; dolayısıyla sınıf çözümlemesinin gerilim alanlarına dayanan bir araştırma gündeminin, mekânın toplumsal üretimi sorunu ve sermayenin mekânsal stratejileri sorunu ile birlikte düşünülmesinin bu bakımdan önemli olduğu vurgulanmalıdır. Bu çerçevede, özellikle, Marksizm'de yapı-deneyim kavramları eksenindeki gerilim hattında bulunan farklı kuramsal ve politik yönelimlerle ilişkili kimi muğlaklıkların (işlevselci açıklama sorunları ya da işçi sınıfı deneyimlerinin özgül kültürel kaynaklarının sınırlarının belirsizleşmesi sorunu), yapı-deneyim ilişkilerinin *mekânsallaştırılması* yoluyla nasıl bir genel görünümü olduğu meselesi gündeme gelmektedir. Bu görünüm içerisinde ortaya çıkan diyalektik gerilim, sınıf oluşumlarının, sınıf ilişkilerinin ve sınıf mücadelelerinin ilişkisinin; sermaye birikim ve dolaşım sürecinin mekânsal stratejileri ve mekânsal ölçeklerin oluşumu ile birlikte ele alındığı bir düzlemde tarif edilebilir. Zira böylece hem sınıf deneyiminin toplumsal kaynaklarına dair, hem sınıf bilincinin mekânın toplumsal üretimi ile ilişkisine dair; hem de toplumsal kimi direnişlerin, sınıf direnişleri ile ilişkisine ve sınıfsal içeriğine dair sorunlar, stratejik araştırma gündemleri olarak öne çıkarılabilecektir. Böylesi gündemler ise günümüzde kapitalizmin gelişim dinamiklerine ve kırılmalıklarına dair mekânsal bir perspektif sunarak, üretim mekânlarının ve kentsel mekânların içerdiği ilişkilerin, çatışma, kriz ve direniş potansiyellerini ve bunların alanlarını saptamaya yardımcı olacaktır.

Yukarıda anılan bağlamda bu çalışmanın temel iddiası ise şöyle vurgulanabilir: Marksizm'in gelişim sürecinde felsefi sorunlardan ziyade yöntemsel sorunlar ile sınıf mücadelesinin sorunlarının doğrudan ilişkilendirilmesi temel olarak belirleyicidir. Bu anlamda güncel Marksist sınıf çözümlemesi böyle bir perspektife oturtulmalıdır. Bu perspektifle yapılacak bir Marksist sınıf çözümlemesi ise mekânın Marksist

çözümlemesi ile ilişkilendirilmelidir. Zira günümüzde mekân, hem sermaye birikim sürecinin stratejik yönelimleri içerisinde baskın bir yere oturmuştur; hem de bu sürecin kentsel mekân üzerindeki yansımaları, sınıf oluşumları, sınıf ilişkileri ve sınıf mücadelesi üzerinde önemli sonuçlar yaratmaktadır. Dolayısıyla sınıf mücadelelerinin mekân eksenindeki bu yoğunlaşması, Marksist sınıf çözümlemesindeki bilim-politika anlayışının da ana gündemlerinden biri olmalıdır. Nihayetinde, sınıf mücadelelerinin mekânsal eksenine ve Marksizm'in müdahaleci bilim anlayışına uygun bir araştırmanın metodolojik ilkeleri, eylemci (*activist*) nitelikli bir araştırma modelinin inşası ile teorik ve pratik olarak ilişkilendirilmelidir.

Bu çalışmada, yukarıda sözü edilen başlıkları tartışmak için genel yöntemimiz, özellikle ilgili alanlarda temel referans olan kaynakları merkeze alan bir eleştirel literatür değerlendirmesidir. Bu eleştirel literatür değerlendirmesi özellikle Marksizm'e dair olsa da, sınıf çözümlemesinde sorun alanlarına dair geliştirebileceğimiz kuramsal çerçevenin, genel olarak sosyoloji alanındaki işçi sınıfı araştırmaları için yeterince değerlendirilmemiş ek bir metodolojik perspektifi öne çıkaracağı kanısındayız.

Bu bağlamda, çalışmanın *Birinci ve İkinci Bölümlerinde*, Marksist sınıf kuramlarında günümüze değin süren temel tartışma başlıkları ele alınmaya çalışılmıştır. Bu yapılırken, Marksist sınıf kuramında içerilmiş kimi kuramsal, politik ve metodolojik tartışmaların, felsefeden, Marksizm'e ve Marksizm'den politikaya uzanan bağlantılarının genel özellikleri gösterilmeye çalışılmıştır. Bu bölüm büyük oranda temel kuramsal tartışmaların felsefi imaları ile sınıf mücadelesi perspektifi ve politika arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Bu araştırmanın bağlamı, Marksizm'de yapı ve deneyim kavramları etrafında yürütülen tartışmalar temel alınarak kurulmuştur. Böylelikle, Marksist sınıf çözümlemesinde mekân kavramının aktarılan tartışmalara dair sunabileceği olanak ve kısıtların belirlenmesi için bir giriş yapılmıştır.

Üçüncü Bölümde, sınıf kuramlarında yapı ve deneyim kavramlarını merkeze koyarak yürütülen tartışmalarda ortaya konan sorunların, yeniden formüle edilmesine çalışılmıştır. Bu formülasyon ise mekân kavramının Marksist çözümlemesi ile Marksist sınıf çözümlemesi ilişkilendirilerek yapılmıştır. Ardından, birinci bölümde ifade edilen kuramsal sorunların, mekân tartışmaları ile nasıl bir kavramsal ilişkisi olduğu değerlendirilmiştir. Böylece felsefe, Marksist sınıf kuramı ve politika arasındaki ilişki bir de mekân kavramı bağlamında ele alındığında ortaya çıkan olanaklar işaret edilmiştir.

Dördüncü Bölümde, diğer bölümlerde geliştirilen eleştirel değerlendirmeden çıkarılan sonuçlara dayanarak, Marksist sınıf çözümlemesi ve özne sorunu üzerine bir çerçeve oluşturma denemesi yapılmıştır. Bu denemede, mekân kavramı, soyutlama ve özne kavramlarının kuramsal ilişkileri gösterilmeye çalışılmıştır. Ardından, çıkarılan sonuçların, bir işçi sınıfı araştırması için sunabileceği metodolojik ilkelere işaret edilmiştir. Son olarak, bu ilkeler çerçevesinde yürütülebilecek bir araştırma modelinin genel hatları, bu konuda geliştirilmiş belirli bir model üzerinden kısaca değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede, eylemci (*activist*) araştırma modelinin ana hatları belirtilmiş ve bu çalışmadaki kavramsal çerçeve içinde, metodolojik ve politik kimi sonuçlar ortaya konmuştur.

I. BÖLÜM: MARKSİZM, YÖNTEM VE SINIF

Bu bölümde ilk olarak; Marksizm ve Marksist sınıf kuramları içerisindeki önemli geleneklerin yürüttüğü tartışmalar, “gerilim noktaları” üzerinden değerlendirilecektir. Böylesi bir değerlendirmenin tercih edilmesi; anılan tartışmaların sosyal bilimlerde yöneme ve araştırmaya ilişkin geliştirdikleri görüşlerin, politika alanına ait kabul edilen kavram ve pratiklerle esasında özlü bir biçimde iç içe olduğunu sergileyebilmektir. Yani Marksist sınıf kuramı bağlamında felsefe, bilim ve politikaya dair varsayım ve iddiaların, aldığı biçimler, çelişkiler ve olanaklar ortaya konulmaya çalışılacaktır. Kanımızca bu bağlamdaki temel sorun ise, işçi sınıfının üretim mekânı ve farklı toplumsal mekânlar boyunca girdiği gerçek sınıf ilişkilerinin bilgisini ve politikasını üretme sürecinin birbirinden keskin biçimde ayrılmış olmasıdır. Zira çalışmamızda Marksist sınıf analizi; geniş bir tarihsel süreci (*bilim tarihi/sınıf mücadeleleri*), kadim felsefi tartışmaları (*varlığın ontolojisi/özne felsefesi*), bilimsel bilginin imkânını (*epistemoloji*) ya da olası üretilme biçimlerini (*metodoloji*) ve toplumsal gerçekliği anlamak, açıklamak ya da değiştirmek için ne tür pratik araçlara sahip olmamız gerektiğini (*araştırma teknikleri/politik örgütlenme*) topluca içeren (*sınıf mücadelesi perspektifi/politika*) önemli bir düşünce ve eylem alanı olarak kabul edilmektedir⁴. Bunun neden böyle kabul edildiği ise çalışmanın tamamında yürütülen tartışmalarda temellendirilmeye çalışılacaktır.

⁴ Burada parantez içinde verilen ikilik şeklindeki ifadeler birer karşıtlık ilişkisini ima etmemektedir. Burada daha çok vurgulanmaya çalışılan (bu çalışmada hedeflenenlerden ve hali hazırda çalışmanın yeterliliğinden çok daha ötesini gerektirse de) Marksist sınıf kuramı tartışmalarında ontoloji, epistemoloji ve metodoloji ilişkisinin, bilim tarihi-sınıf mücadeleleri ve bilginin üretimi-politika ilişkileri ekseninde iç içe düşünülerek tartışılabileceğidir. Daha çok bilim sosyolojisi tartışmalarının içinde kalmış ya da bırakılmış kuramsal girişimlerin burada anılan daha kapsamlı girişimlere dönüşmesi için ise, Marksist sınıf kuramları en kapsamlı kuramsal yüzeyi oluşturmaktadır. Zira emeğin toplumsal tarihi ve bilimin toplumsal tarihini belirleyici biçimlerde iç içe geçiren, sınıf mücadelelerinin açık ya da örtük tarihidir. Bu fikrin kaynaklarından biri olarak emeğin toplumsal tarihi, yönetimi, sermayenin toplumsal iktidarı, devletin siyasal iktidarı ve sınıf mücadelelerinin geniş ve dinamik anlamıyla ilişkilendirdiği bir çalışma için bkz. (Neocleous, 2016a; 2016b).

Bu temellendirmenin ana fikri ise; sınıf kuramları ve sınıf araştırmaları arasındaki ilişkinin, gerek kuramsal, gerek metodolojik gerekse de pratik düzlemlerindeki kimi zorluklarını aşmak için kapitalist toplumsal düzende *kurucu ve sürekli bir toplumsal ilişki hali* olarak *sınıf mücadelesi* kavramının, sınıf analizinin düzeylerine yerleştirilebileceği düşüncesidir. Bu ek olanağın kuramsal kaynaklarının önemli bölümünün ise ağdaş Marksist mekân tartışmaları içerisindeki bazı yaklaşımlarda bulunabileceği düşünmektedir. Marksist sınıf kuramlarında işçi sınıfını deneyim ve kültür kavramları etrafında ele alarak yürüten temel tartışmaların (Thompson, 2004, 2015; Williams, 1989, 2010) argümanları, klasik ‘‘yapı-özne’’ ikiliğine bağlandığı ya da batı felsefesinde bu ikiliğin etrafında dönen sorunlara gömüldüğü oranda, aşmak istediği muğlaklıkları yeterince gidermedikleri gösterilmeye çalışılmıştır. Bu çaba ise aslında, kapitalist sermaye birikim sürecinde mekân çözümlemesini Marksist kurama etkin biçimde konumlandırarak yeniden ele alan temel yaklaşımlardan faydalanarak (Harvey,2012a), Marksist sınıf kuramı ve işçi sınıfı araştırmalarında kültür ve kimlik tartışmalarından farklı, kuramsal ve metodolojik bir öneri için kimi ipuçları sunduğunu göstermeye çalışmaktadır. Böylece felsefe, Marksist sınıf kuramı ve politika arasındaki ilişki bir de *mekân* kavramı bağlamında ele alınabilecektir. Bunu bir gereklilik olarak değerlendirmemizin temelinde; araştırma stratejisi ile politik stratejinin i içe düşünülmesinin Marksist sınıf analizi açısından oldukça önemli olduğu düşüncesi yatmaktadır. Sınıf araştırmaları sosyolojinin istikrarlı yöntemsel gerilimlerinden sürekli kaçınmak üzerine kurulduğunda ortaya çıkan eğilim, bilim ve politik pratiğin radikal bir biçimde ayrıştırılması şeklinde tezahür etmektedir. Burada kastedilen nesnel bir bilgi üretimi olarak bilim ya da ifade ettiği ayrıcalıklara sahip olmayan ‘söylemlerden herhangi bir söylem’ olarak bilim tartışması değerildir. Buradaki tartışma, bilimin imknsızlığına ya da katı bir bilimsel yasalar düsturuna bağlı olmaktan bağımsız olarak, bilime dayandırılmış politik pratik ve bu pratiğin

açmazlarının, kendi kuramsal dayanakları ile kurulan ilişkisi üzerinedir. Bu durum (yani araştırmayı örgütlü bir politik pratik olarak görmek ve metodoloji ile politikayı ilişkilendirmek); sadece araştırmacıların her düzeydeki tutumlarının etik bağlamında bir tartışmasından ibaret değildir. Marksizm’de bu etik bağlamdan daha önemli olan nitelik, sınıf analizinin, sınıf mücadelelerinin hem tarihsel hem gündelik süzgecinden geçirilirken bunun, aktör, ilişki ve mekanizmaları oluşturan bu çelişkili sürece pratik müdahale vasıtasıyla gerçekleştirilmesidir.

Öyleyse kurama dair burada kısaca belirtilen perspektifin netleştirilebilmesi için Marksist sınıf kuramının temel yaklaşımları; farklı eğilimler ve içerdikleri temel kuramsal gerilimler ekseninde genel olarak değerlendirilmelidir. Ama önce kuramın yöntemsel temelleri ve aynı zamanda gerilim başlıkları ortaya konulmalıdır.

1.1. TEMELLER VE GERİLİMLER

Marksizm’de, sınıfların, sınıf ilişkilerinin ve sınıf mücadelelerinin analizi; kapitalist ekonomi-politiğin ve kategorilerinin eleştirisi, sermaye birikim sürecinin eleştirel analizi; sömürü ilişkilerinin analizi, kapitalizmin evrensel işleyişinin eleştirel analizi; emeğin toplumsal ve siyasal tarihi ve bu tarihin bu süreçlerle ilişkilendirilerek ala alınmaya çalışılması, bütünlüklü bir açıklamanın ve derinleştirilmiş kuramsal incelemenin her daim merkezi özelliği olmuştur. Esas olarak, sistemini, kavramlarını, doğrultusunu ve yöntemini Marx & Engels’in inşa ettiği bu çözümlemede, Marx’ın yönteminin önemli olduğu vurgulanır (Harvey, 2012; Ollmann, 2006).

Öncelikle diyalektik, diyalektik yöntem ya da eleştirel diyalektik yöntem olarak anılan bu yönetime dair konumuz açısından genel bir değerlendirme sunmalıyız. Zira Marksizm’de eleştirel inceleme konusu olan hemen her şey toplumsal ilişki biçiminde kavranmakta ve gerçekliğin doğasının ilişkisel olduğu iddiasında bulunmaktadır. Değer, meta, artı değer, sömürü, sınıf, sermaye, proletarya, sınıf mücadelesi, proletarya

diktatörlüğü, sosyalist devrim ve komünizm gibi en çok işitilen merkezi kavramlar, Marx'a göre gerçekte birer çelişkili toplumsal ilişkidir ya da o ilişkilerin üzerinde yükseleceklerdir. Bu nedenle, tarihsel süreç içerisinde farklı biçimlerde görünen olguların kavramsal ifadeleri, anılan çelişkili ilişkilerin soyutlamasıdır. Yani bize oldukça doğal ve ebedi gelen; doğa, toplum, din, iktidar, insan doğası, toplumsal-siyasal düzenler, sınıfsal katmanlaşmalar ya da demografik nitelikler, coğrafya ve gündelik yaşam alışkanlıkları gibi soyut ya da somut apaçık olgular, esasında son derece değişken ve çelişkili tarihsel-toplumsal ilişkilerin üzerinde yükselmektedirler. Kapitalizm bir bakıma başka türlü kurulmuş ilişkileri, toplumsal örgütlenmesi ile ters yüz etmiştir. Marx'a göre örneğin hukuki sözleşmeler bu türden olgulardır:

“Sözleşme sistemi hukuk sistemi içinde gelişmiş olsun olmasın, bir sözleşme biçiminde olan hukuki ilişki, kendisinde iktisadi ilişkinin yansıdığı bir irade ilişkisidir. Bu hukuk veya irade ilişkisinin içeriğini belirleyen, bizzat iktisadi ilişkinin kendisidir. Kişiler burada birbirleri için ancak metaların temsilcileri ve dolayısıyla meta sahipleri olarak mevcuttur. Araştırmamız ilerledikçe, iktisat sahnesine çıkan kişilerin karakter maskelerinin, birbirlerinin karşısına taşıyıcıları olarak çıktıkları iktisadi ilişkilerin kişileşmelerinden başka bir şey olmadıklarını göreceğiz” (Marx, 2011: 93-94).

Burada Marx, sözü edilen eleştirel diyalektik yönteminin ana hedefini sergilemektedir. Sözleşme sisteminin ve dayandığı soyutlamaların, aslında başka türden toplumsal ilişkilerin kişileşmesi olduğu belirtilmektedir. Marx'ın ifadesiyle “karakter maskeleri” vurgusu ile bazı ilişkilerde, kişilerin belirli toplumsal sınıf ilişkilerinden soyutlanarak ele alındığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla görüntünün özüne, diğer bir deyişle tarihsel olarak dayandığı ilişkilere, toplumsal kökenine ve içerdiği çelişkili sınıf ilişkilerine ulaşmak için; diyalektik bir eleştiri ve pratik gereklidir. Her ne kadar Marx'ın kendi yöntemi üzerine sistematik bir açıklama getirmediği vurgulansa da,

Marksizm’de eleştirel diyalektik yöntemle dair bugüne değin sürdürülen tartışmalar son derece zengin bir çerçeve sunabilmektedir.

Burada Marksist sınıf kuramının temellerine ve buradan türeyen gerilimlere ışık tutması açısından; klasik kaynaklara büyük oranda odaklanan genel bir resim oluşturulmaya çalışılacaktır. Marksist sınıf araştırmalarında yöntem tartışması, işçi sınıfına dair geliştirilen kuramsal ve metodolojik yaklaşımlarla sınırlı kalmayıp doğrudan ya da dolaylı olarak işçi sınıfının politik ve toplumsal öznelğine yaslanan eleştirilerin konusu haline geldiği için de diyalektik yöntemden söz edilmelidir.

Diyalektikte gerçeklik, sonsuz somutluklar biçiminde, zaman ve uzam düzeyinde sürekli akış halinde ve içsel olarak ilişkili kabul edilir. Dolayısıyla deneyimlediğimiz gerçeklik, aslında potansiyelleri ile kavranabilecek bir yapıdadır. Diyalektik bunu tüm içerim ve imkânları ile serimlemek için bize kılavuzluk edebilir (Ollmann, 2006:30). Bu açıdan diyalektik; ontolojik ve epistemolojik bir iddianın yanında, gerçekliğe dair çıkarımlarımız ya da bilimsel çıkarımlarımız için metodolojik ilke ve çerçeveler de sağlar. Buradan hareketle diyalektik yaklaşımın üç temel vurgusunun değişim, ilişki ve bütünlük nosyonlarında olduğu söylenebilir:

“Diyalektik, ‘şeye’ dair ortak-duyusal nosyonu (şeyin bir tarihe ve diğer şeylerle bağlantıya sahip olduğu nosyonunu) ‘süreç’ nosyonları (şeyin kendi tarihini ve gelecekteki olası görünümünü içeren bir şey olarak alan nosyonları) ve ilişki nosyonları (şeyin diğer şeylerle bağlarını o şeyin ne olduğunun bir parçası olarak ele alan nosyonlar) ile ikame ederek bizim gerçeklik hakkındaki düşüncemizi yeniden yapılandırır” (Ollman, 2006:31).

Diyalektik açıdan değişim; gerçekliğin her parçasının, hem kendi içinde (organik) hem de geniş zamansal boyutlarda (tarihsel) hareket halinde olmasını ifade eder. Gerçeğin hareketi, her durumda belirli düzeylerde değişimleri içermesi nedeniyle bir süreç olarak kavranabilir olmaktadır. Bu bağlamda diyalektik yöntem için gerçeğin

kavranışı pratik bir meseledir, aksi takdirde, “(p)ratikten yalıtılmış bir düşüncenin gerçekliği ya da [*gerçek dışılığı*] konusundaki tartışma, tamamıyla skolastik bir sorundur” (Marx & Engels, 1999: 26).

Diyalektik yöntem, herhangi bir şeyin niteliğini, ihtiva ettiği ilişkilerle tanımlamaktadır. Dolayısıyla mevcut ilişkiler gerçekliğin herhangi bir parçasının asli unsuru olarak kabul edilir. Bu nedenle gerçeklik; ilişkili parçaların oluşturduğu bir bütündür. Diyalektik yöntemin bütünlük kavramı, sözü geçen ilişkisellik özelliği ile anlaşılabilir. Bu açıdan diyalektik yöntem ele aldığı her bir olguyu, hem kendi içerisinde hem de başka olgularla karşılıklı etkileşimlere dayalı bir bütün anlayışı ile çözümlenmeye çalışır. Bu noktada diyalektik yaklaşım, değişimin niteliğine, ilişkilerin süreçlerine ve yapısına, bütünlüğün oluşum ve farklılaşmasına doğru yönelir. Böylelikle gerçekliğin diyalektik kavranışı, niceliksel ve niteliksel değişimlerin olduğu, bu değişimlerin yaşandığı ilişkinin çelişkiler barındırdığı ve yine bu ilişkilerin içsel bağlantılarından oluşan bir bütünün incelenmesi anlamına gelir. Dolayısıyla diyalektik yöntem; olguların bağımsız parçalar biçiminde algılanmasının, daha doğrusu öyle görünmelerinin yanıltıcı olduğunu ileri sürer. Örneğin birey kavramını ele alınırken ilk bakışta, tamamen bağımsız birer öz taşıyan varlıklar anlaşılır. “Ama insan özü, tek tek bireyin doğasında bulunan bir soyutlama değildir. Bu öz aslında, toplumsal ilişkiler bütünüdür” (Marx & Engels, 1999: 27).

Olguların kavramsal ifadeleri esasında, değişim halinde, çeşitli ilişkilerden oluşan bir süreç içerisinde, insan pratiği ve örgütlenmelerinin dolayımı ile üretilen belirli yapıların içerdiği çelişkilerin bir soyutlamasıdır. Ya da başka bir ifade ile çelişkiler, genellikle olgusal olarak ifade bulmazlar. Bu nedenle diyalektik yöntem; Marx’ın yukarıda insan özne örneğinde “öz” diyerek ifade ettiği ilişkiyel ve tarihsel gerçekliklerin incelenemediği bir bakışı temel almaktadır. Bu anlamda “öz” ile

“görünü”e dair Marx’ın o ünlü ifadesinin⁵ ima ettiği bilim düşüncesinde “şeyler”⁶; diyalektik olarak kavranabilecek bir “öz”⁷ belirli bir *bütünlük* anlayışı içinde sahiptir. Burada en belirgin özellik; Marx’ın diyalektiğinde bütünlüğün ya da bütünlük kavrayışının özgün konumudur. Gerçekliğin çeşitli parçalardan oluştuğu varsayımına dayanmak ya da gerçekliği farklı olguların basit bir toplamı olarak görmek, kavrayışımızda kimi sorunlar oluşturabilecektir. Nitekim bu durumu Olmann (2006) şöyle ifade etmektedir:

“Bunun tersine bütünden değil de birbirlerinden bağımsız olarak alınan parça veya parçalardan başlamaksa bir bağlantısızlık varsaymak anlamına gelir ki bu da daha sonra yapılacak bir ilişkilendirmenin asla onaramayacağı çarpık bir yorumu da beraberinde getirir” (Olmann, 2006: 33).

Örneğin günümüz kapitalizminde enformel sektör ve bu sektörün ekonomik ve toplumsal sonuçlarına dair epey yaygın bir araştırma ve tartışma yapılmıştır ve yapılmaktadır. Marksizm’in yöntemsel yaklaşımından yola çıktığımızda enformel sektörün büyümesini; “sınıf mücadelesi bağlamında kar maksimizasyonu, sınıfı bölme, üretim sürecini esnetme vb. araşlar” ekseninde açıklamak mümkündür (Çulhaoğlu, 2002:140). Görüldüğü gibi bu açıklama tarzında sermayenin birikim sürecinin sınıf ilişkileri ile ve bunların da sınıf mücadelesi ve politika ile ilişkisine yaslanan ve tüm bu ilişkilerin ana eğilimlerini kapitalizmin sistemik bir bütünlük olarak yapısına içkin kabul eden bir iddianın izleri açıktır.

Fakat bütünden ziyade parçalara, bu bahiste de enformel sektörü oluşturan insan önelere ve onların eylem ve deneyimlerine başvurarak açıklamaya çalışan bir alternatif düşünce biçimi de vardır. Ve bu düşünce biçiminin daha yaygın olduğu söylenebilir.

⁵ Deyim yerindeyse Marx’ın ifadesi folklorik bir özellik kazanmış ve anonimleşmiştir. Bu nedenle sahiplenerek tekrarlanabilir: “Öz ile görünüş bir olsaydı, bilime gerek olmazdı”.

⁶ Marksist diyalektikte analitik bir konuma bağlanmış ve boşlukta salınan, donuk “şeyler” yoktur.

⁷ Marksist diyalektik için kendini merkezileştirmiş ve sınırlarını koruyan ve her şeyi tek yönlü biçimde kendinden türeten bir “öz” yoktur.

Örneğin Neo-klasik iktisat teorisi; enformel sektörü “toprağını yitiren çiftçi, göçe zorlanan köylü, aile bütçesine katkıda bulunmaya karar veren kadın ya da çocuk, iflas eden bakkal, emekli olduğu halde çalışma zorunluluğunu duyan memur, vb.” (Çulhaoğlu, 2002:140) insanların tutumları, davranışları, eğilimleri ve eylemleri ile açıklama eğilimindedir. Söz konusu metodolojide açıklamalar, tek tek bireylere yaslanarak yapılmaktadır.⁸ Lakin bu alternatif açıklamaya örneğin “aile bütçesine katkıda bulunmaya karar veren kadın”ın bu kararına neyin yol açtığını sorduğumuzda; ya tek tek bireyleri birbirine bağlayan yeni bir mikro ilişki seti bulunacaktır ya da sorumuza net bir yanıt alınamayacaktır⁹.

Dolayısıyla olguların; ilk bakışta kavranan yüzeysel özelliklerinden ziyade, onların iç bağlantılarına bakarak ve bu iç bağlantıların bütünsellikte önemini ve yerini anlamaya çalışan bir çözümleme yöntemi olarak Marksist diyalektik öne çıkmaktadır. Bütünlüğe yapılan bu vurgu; kapalı bir metodolojik tutarlılık kaygısından ziyade, belirli sınıflara mensup gerçek insanların eylem ve yaşamlarına neyin yön verdiğini ortaya çıkarma çabası ile ilgilidir. Bu durum aynı zamanda, belirli açıklama biçimlerinin “ikna edici” görünüm kazanması için bir mücadele alanı oluşturduğuna; bu biçimlerin çeşitli tanımlarda ısrarcı olduğuna ve bu tanımlara yaslanan müdahalelere güç vererek “kendi suretine” uygun bir açıklama dünyası yaratma çabasına işaret etmektedir.

Buraya kadar ilişkilerden, bütünlükten ve bunun yöntemsel imalarından söz edildi. Marksist diyalektikte önemi vurgulanan bu kavramların hemen tamamında bahsi

⁸ Zira neoklasik iktisat kuramındaki metodolojik bireyci açıklama biçimi, klasik sosyolojik açıklama için kurucu bir etki taşımaktadır (Güney, 2019: 42).

⁹ Bu örnek üzerinden yöntem ve metodoloji alanında Marksist diyalektiğe kuramsal bir alternatif geliştirmenin, esasında bir bütün olarak toplum açıklamasında odak değiştirmek için kapsamlı bir kuramsal operasyona dönüştüğü iddia edilebilir: “Marjinal-fayda kuramından devşirilmiş, belirli bir amaca yönelmiş bireysel eylem anlayışı, üretim ve tüketimin sosyoloji alanında kuramsal kullanışlılığına ilişkin soruyu bertaraf etmede oldukça kullanışlı bir argümandı. Bu aynı zamanda arzu ve istencin değer üretiminin temeli olduğuna dair faraziyenin de her türlü çatışmanın üzerinde bir konum edinmesini sağladı” (Güney, 2019: 42). Marksist sınıf analizinde de diyalektik yöntem tartışmalarının özellikle önem taşıması, kapsamlı kuramsal operasyonların Marksizm içinde tarihsel olarak ayrı ekol ya da gelenekler yaratması sürecinde gözlemlenebilmektedir.

geçen “ilişkilerin” nasıl kavrandığı ve nereye oturtulduğu ise belki de en kritik konulardan biridir. Zira ilişki kavramı Marksist sınıf kuramlarında ve sınıf araştırmalarında ciddi kuramsal gerilimlerin konusu olmuş *yapı-fail*, *özne-nesne*, *tarih-insan*, *alt yapı-üst yapı* gibi ikilikler üzerine ve aynı zamanda bu ikilikler arasında kurulan ilişkilerin niteliğine dair tartışmalardır. Nitekim Ollmann Marksizm’in bir “içsel ilişkiler felsefesi”ne (*the philosophy of internal relations*) sahip olduğunu belirterek bu konuda özellikle Marx’ın çözümlerinden yola çıkan sistemli bir açıklama geliştirmiştir (Ollmann, [1971] 2001: 26-41)¹⁰. Bu nedenle diyalektiğin içerdiği ilişki tarzlarını kısaca değerlendirmek gerekmektedir.

1.1.1. Diyalektikte İlişki Kavramı ve İlişki Biçimleri

Diyalektik yöntem temelde dört farklı ilişki tarzına yönelir. İlk ilişkinin özdeşlik-farklılık ilişkisi olduğu söylenebilir. Metafizik mantığa göre; bir şey, yalnızca kendisidir. Bu özelliği ile her nesne, kendi varlık koşulunu kazanır. Şeylerin temelinde farklılık yatar ki, bu, onları tanımlanabilir kılmaktadır. Bu açılardan metafiziğe göre, bir şey ya kimi özellikleri ile diğer şeylerden farklıdır ya da onlarla özdeştir. Mantık bir kez bu farklılık ya da özdeşliği belirlediğinde, çözümlenmenin zorunlu adımlarını tamamladığını kabul eder. Aksi biçimde diyalektik, birbirinden bağımsız varlık durumlarını ve sabitliği tanımadığı için her iki kategoriyi herhangi bir çözümlenme içerisinde tanımladığında yalnızca ilk adımı atmış olur (Ollmann, 2006: 34-35). Devamında özdeşliğin farklılığa ya da farklılığın özdeşliğe hareketi ve dönüşümünü göstererek aslında bu iki niteliğin sabit “kategorik” varlık koşullarını reddetmiş olur. Örneğin *Kapital*’de (Marx, 2011: 49-93) değer; kullanım değeri ve değişim değeri

¹⁰ Ollmann’ın içsel ilişkiler felsefesinin dışında diyalektik düşünce içerisindeki iki ekol olan Eleştirel Gerçekçilik ve Sistematik Diyalektik ile bunların farklılıklarını da ortaya koyan tartışmalar yürütmüştür (Ollman, 2006: 6. ve 7. Bölümler). Burada bu ekollere özel olarak yer verilmemesi tek başına Ollmann’ın yaklaşımını tercih etmekten ziyade, diyalektiğe dair sınıf analizini ilgilendiren en genel konuların temel bir sınıflandırmasını sunmak amacına dayanmaktadır. Sözü geçen diğer ekoller, bilim felsefesi, bilim anlayışları, bilim tarihi, yöntem, tarih ve politikaya dair kapsamlı yaklaşımlar içerdiklerinden özel olarak burada tartışılmayacaktır.

olarak ikili çözümlemesini yapan Marx'ın değerlendirmelerinde bu anlayış görülebilmektedir.

Diyalektik yöntem açısından gerçeklik özette hem farklılığı hem de özdeşliği birlikte sergilemekte ve görünmektedirler. Dolayısıyla bir şey hem kendisidir hem de kendisi-olmayandır ve bu durum girdiği ilişkilerle tanımlı bir süreçtir. Örneğin insan canlılığı sürekli bir gelişme biçiminde yaşam olarak ele alınabileceken, bu gelişmenin sonlu olması bakımından bir tükenme, ölüm süreci olarak da ele alınabilir. Oysa metafizik mantık açısından yaşama dair ilk elden görünen; ya sürekli gelişme hali, ya da sürekli tükenme halidir. Bu açıdan metafizik, bir olgunun içerisinde onun başka bir şeye dönüşümünün dinamiğini oluşturan öğeleri göremez. “Bunun nedeni, tekil nesnelere karşısında, onların bağlantılarını; tekil nesnelere varlıkları karşısında, onların oluş ve yok oluşlarını; hareketsizlikleri karşısında, hareketlerini unutmalarıdır. Ağaçlar, onun ormanı görmesini engeller” (Engels, 1995: 65).

Diyalektik ilişkinin bir başka boyutu ise zıtlıkların biraradalığını ifade eder. Kalıplaşmış ifadeyle zıtların birliği olarak sözü edilen bu ilişki; karşıtlıkların iç içe geçmesini ima etmektedir. Diyalektik, karşıtlık taşıyan öğelerin birlikte ve bu ilişki aracılığı ile kavranabilir oldukları anlamında, çelişkiye yönelir. Burada karşıtlıkların çelişki olarak kavranabilmesi açısından diyalektiğin önemli bir özgülüğü vardır. Vurgulandığı gibi bütünsel ilişki, farklı olduğu kabul edilen parçalar arasındaki ilişki biçimleri içinde kendisini yeniden üretmektedir. Bu anlamda somut karşıtlıklar, kendisini yeniden üreten bütünsel ilişki kavrandığında, artık bir çelişkiden bahsedilmektedir. Marx'ın 1844'de özel mülkiyet üzerine ifade ettiği gibi:

“Mülkiyetsizlik ile mülkiyet arasındaki karşıtlık emek ve sermaye karşıtlığı olarak anlaşılmadıkça, henüz etkin bağlantısı, içsel ilişkisi, henüz çelişki olarak kavranmamış önemsiz bir karşıtlıktır. Hatta Eski Roma'da, Türkiye'de vb. özel mülkiyetin gelişmiş

hareketi olmaksızın bile bu karşıtlık *ilk* biçim altında kendini gösterebilir. Böylece henüz özel mülkiyetin kendisi tarafından konulmuş [bir karşıtlık-ç.] olarak *görünmez*. Ama mülkiyetin dışlanması olarak özel mülkiyetin öznel özü olan emek ile emeğin dışlanması olarak nesnel emek olan sermaye, bu karşıtlığın çelişkiye kadar götürülmüş biçimi, öyleyse çelişkinin çözümüne gören enerjik biçim olan *özel mülkiyettir*” (Marx, 2005: 168).

Görüldüğü gibi Marx, karşıtlıkları iç içe kavramanın, özel mülkiyet konusunda çelişkinin biçimini görebilmemiz ve genel anlamda karşıtlık ve çelişki arasındaki ayrımı yapabilmemiz için gerekli olduğunu vurgulamaktadır.

Karşıtlıklar ya da zıtlıklar konusunda vurgulanan bu iç içe geçmişlik, bir şeyin onu çevreleyen ilişkilerin farklı yönlerdeki etkileri ile birlikte, belirlenimlerine bağlı olarak anlaşılması düşüncesinin üzerine oturur. Bu anlamda perspektifsel bir kavrayış söz konusudur (Ollmann, 2006: 36). Öyleyse kabaca sıraladığımızda zıtlık ya da karşıtlık, olguların ilişkilerinde içsel bir nitelik taşır; ayrı ayrı olguların sahip oldukları birer özellik değildir. Ancak bir arada ve belirli ilişkiler içinde kavranırsa çelişki olarak görünür. Aksi biçimde ise metafizik yöntem ya da mantık; olguları ve karşıtlıkları birbirlerine dışsal olarak ele alır. Burada ise karşıtlıktan anlaşılan, olguların yalnızca kendinde-nitelikleri, benzeşmezlikleri ve bunların biçimleridir. Öyleyse burada karşıtlık bahsinde esas olarak vurgulanan şey; ilişki aracılığı ile bir arada olmadan çok, olguların ayrı ayrı var olmaları anlayışıdır. Bu anlayış ise; söz konusu düşünce dizgesinin doğal sonucu olarak, olguların bağımsız varlıklar olarak kavranabilecekleri düşüncesini savunur.

Yine bu iddia; toplumsal gerçekliğin ‘uyumlu’ bir açıklaması ya da belirli bir toplum durumunun ‘uyumlulaştırılabilir bağımsız parçalardan’ müteşekkil olduğuna dair bir görüşü teşvik edecektir. Örneğin diyalektik bir yöntem ile maddi zenginliğin kaynağına baktığımızda, emek ve sermayenin ilişki biçiminin niteliği ile bu ilişkiyi

çelişki olarak üreten tüm ilişkileri bir arada ele almamız gerekir. Emek-sermaye ilişkisinin bir sömürü ilişkisi olarak açığa çıkarılması ve emek sömürüsünün görülebilir kılınması, sınıf ilişkilerin anılan bu biçimde çözümlenmesi ile ortaya çıkartılmıştır. Başka bir ifadeyle burada, örnek olarak maddi zenginliğin kaynağı, bütünsel anlamda kurulan ilişkinin karakterinin somut incelemesinin sonucunda emek sömürüsü biçimini ortaya koyar ve sistemsel bir açıklamaya kavuşur.

Diyalektik ilişkinin bir diğer boyutu ise nicelik/nitelik ilişkisidir. Burada söz konusu olan, “zamansal olarak ayrılmış iki uğrak arasındaki” (Ollmann: 2006: 37) ya da dönem arasındaki ilişki sorunudur. Bu açıdan ele aldığımız ilişki bir süreçtir ve farklı düzeylerini kendi içinde taşımaktadır. “Her süreç önce ve sonra uğraklarını, yani sürecin hazırlandığı, geliştiği (ve geriletildiği) ve sürecin sonuçlar verdiği uğrakları kendi içinde barındırır” (Ollmann: 2006: 37).

Bir şeyin öncesi ve sonrasından söz ediyorken diyalektikte kast edilen şey; öncenin ve sonranın birlikte ele alındığı, araştırıldığı ve çözümlendiğidir. Diyalektik yöntemin yine standartlaşmış ifadesiyle süreçler; niceliksel değişimlerin (somut artış ya da azalışlar, derecelenmeler) gelişimleri ile başlar. Belirli bir noktada bu birikime niteliksel dönüşümler eşlik eder. Bu sayede artık farklı kavramsallaştırmalar için zemin –karşıtlık ve çelişki örneğinde de görebileceğimiz gibi- mümkün hale gelir. Örneğin Marksist diyalektik yöntem aracılığı ile zenginliğin maddi birikiminin, belirli bir noktada zenginliği ortaya çıkaran tarihsel ilişkilerin karakterinde ortaya çıkan değişimlerle kapitalist sermayeye dönüşmesini ya da feodalizmden kapitalizme geçişi kavramsallaştırmak mümkün hale getirilir. Metafizik yöntem ise bu noktada olguların gelişimini, bağımsız ele aldığından, tarihsel dönüşümler ya hep bir evrimci süreklilik olarak ya da hep kesik kesik, tamamen ayrı aşamalar olarak görülür. Bir ilişki kurulabilse bile bu, dışsal –sürecin ya da olgunun sınırları açıkça belirginleşmiş

varlıklar olduğu varsayımından hareketle, *dışarıdan gelen* anlamıyla yabancı- bir ilişki olabilir. Böylelikle burada kurulan bağlantı, öncelikle bağlantısızlığı varsayar ve dolayısıyla ilişkinin bu bağlantısızlığa rağmen ilk anda nasıl kurulduğuna dair bir soru gündeme getirir. Bu ise süreçlerin ilişkilendirilmesini olanaksız kılmaya götüren bir kapı aralar. Zira aynı mantığın tek bir duruma değil de sonsuz sayıda somut varlık ve olaya uygulandığını varsaymamız durumunda; ya tüm bağlantıları kuran belirli bir *şeydir* sonucuna vararak ya da kavrayamayacağımız sayıda sonsuz *şeylerdir* sonucuna vararak, ilk başta ilişkiyi açıklama çabamızı anlamsızlaştırmamız kuvvetle muhtemeldir. Hatta bununla birlikte sonsuz sayıda farklı ilişkiyi açıklamamız için bu mantığın bize sunduğu *yabancı/dışarıdan* ya da araştırılan ilişkilerin taraflarından doğrudan türetilmeyecek bir soyut bağlantı ögesine duyulan ihtiyaç, bu soyut ögenin devreden çıkarılmasıyla, son derece tesadüfi bir görünüm kazanacaktır. Aynı anlama gelmek üzere herhangi bir açıklama çabasını gereksizleştirecektir. Zira tesadüfi olan belirli ilişkiler şeklinde açıklanamayacak olandır.

Bu bahiste meseleyi somutlaştırmak için Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizm'in Ruhu* (2011) arasında kurduğu ilişkiye dair bir örnek yerinde olacaktır. Weber, meta ticareti biçimiyle kapitalizmi bir ideal tip olarak kavramlaştırmıştır. Yani bu, tarih boyunca soyutlanabilir ve birbirine denk kimi iktisadi ilişkilerde verilidir:

“Kavram açısından önemli olan tahmini para girdisi ile tahmini para çıktısı arasındaki karşılaştırmaya olgusal olarak bağlı kalmanın ne kadar ilkel bir biçimde olursa olsun, ekonomik eylemin belirleyici özelliği olmasıdır. Bu anlamda “kapitalizm” ve “kapitalist” girişimler, sermaye hesabının ussallaştırılması ile de olsa, dünyanın belirli kültürler geliştirmiş bütün ülkelerinde, ekonomik belgelerin bize verdiği bilgiler ölçüsünde, var olmuştur diyebiliriz. Çin’de, Hindistan’da, Babil’de, Mısır’da, Eski Akdeniz uygarlıklarında ve Orta Çağ’da olduğu kadar Yeni Çağ’da da.” (Weber, 1999: 19).

Bu mantıktan anlaşılacağı gibi modern kapitalizm, tarihsel meta ticareti ve özel mülkiyetin içinden doğmak için “sermaye hesabının ussallaştırılmasını” beklemektedir. Başka bir ifadeyle “(t)arihsel olarak kapitalizmlerden birini diğerinden ayıran, sermayenin dolayımıldığı varsayılan yönetim ilkesi ve ona ruh veren *ethos*’tur” (Güney, 2019: 66). Diyalektik düşüncenin karşıtı olarak metafizik mantığın ya da bu bahiste idealizmin öne sürdüğü ilişki biçimleri ve ilişkinin niteliğine dair vurgulananlar ekseninde bakıldığında, sözü edilen açıklama sorunu Weber’in bu çözümlemesinde görülmektedir. Zira kapitalizme dair tarihsel olarak kurulan kimi ilişkiler, sınırları belirli bağımsız varlıklar arasındaki bağlantılar olarak değerlendirildiğinde, bağlantıyı neyin kurduğu sorusuna Weber’in verdiği yanıt bir “yönetici ilke” ve bu ilkenin zaman içerisinde farklılaşmasıdır. Bu ise yukarıda belirtildiği şekliyle farklı ilişkiler arasında onlara dışsal ve ilişkilerin tarafları oldukları kabul edilen varlık ya da durumlardan doğrudan türetilmeyen anlamıyla yabancı bir unsur bağlantı olarak genelleştirme anlamı taşımaktadır. Zira verilen aktarımda meta ticareti; çeşitli uygarlıkların yayılmacılığı, siyasal yapılanmaları ve özel mülkiyetten bağımsız olarak tanımlanabilir kabul edilmektedir. Weber’in açıklamasındaki anlamıyla yönetici ilkeyi çıkardığımızda, tarihsel olarak kapitalizmin ekonomik ve toplumsal gelişmesini açıklamak için elimizde yığınla tarihsel bilgi ve belge ile baş başa kalma durumu ortaya çıkmaktadır. Tabiri caiz ise elimizde bir totoloji var gibidir.

Şüphesiz Marksist diyalektiğin bu bağlamda daha doyurucu bir açıklama ve mantık oluşturabilmek amacıyla toplumsal ilişkilerin niteliğine dair geliştirdiği düşünceler, Marksist açıklamanın ilk adımlarını oluştursalar da; ilerleyen satırlarda açıklanmaya çalışılacak olan Marksizm ve sınıf kuramları içi tartışma ve gerilimler tekrar tekrar bu adımlara dönmüşlerdir. Burada Weber’in çözümlemesi, diyalektiğin kavrayışı ile farklılığı belirginleştirmek için, Marksizm dışı bir örneğin kısmen kolaylaştırıcılığından yararlanmak amacıyla, kullanılmıştır. Böylece Marksizm’in felsefi

temellerinin üzerinde yükselen ya da çeşitli tartışma ve gerilim başlıklarında Marksizm'in bu temellerine dönen sorunlu alanların daha net ifade edilebileceği düşünülmektedir. Aslında Weber örneği, Marksizm ve sınıf kuramları içindeki sorun alanlarından birine şimdiden işaret etmektedir. Bunun ileride açılması kaydı ile belirlenim ya da nedensellik ilişkileri sorunu olarak anabiliriz. Bir örnekleme için gereksiz derecede uzun bir parantez açılmış olsa da biraz daha netleştirmek adına Weber'e dair değerlendirmeye aynı örnek üzerinden bir ek daha yapılabileceği düşünülmektedir.

Weber'in tarihsel kapitalizm analizi, metodolojik bireyci bir yönetsel tercihin esasında evrimci teleolojiye¹¹ daha yatkın olduğunu gösterir. Zira kapitalist ilişkiler, meta ticareti ve özel mülkiyetin varlığı ve fakat belirli ilke ve değerlerin (Weber için örneğin *Protestan etiği*) yokluğu ile tanımlıdır. Bu durumda tarih boyunca çeşitli biçimlerde var olan kapitalist ilişkiler, Protestan etiği ve onun beraberinde getirdiği "*biriktirme ya da tasarruf tutkusu*" ile belirli eğilimlere sahip olduğunda, modern kapitalizme dönüşecek bir fark yaratmıştır. Bu mantık içerisinde kapitalist ilişkiler *kapitalizm ideal tipi* çerçevesinde tarih boyunca verili görüldüğünden, modern kapitalizm bu ilişkileri sürükleyen değerlerin tedrici gelişimi ile ilişkilendirilir. Bu yönüyle evrimci olduğu söylenebilir. Meta ticaretinin adım adım gelişimi ve yaygınlaşmasıyla, iktisadi faaliyete yön veren değerler içerisinde bu genişleyen faaliyeti kuvvetlendiren eğilimler, görece kısa sayılabilecek bir tarihsel zaman aralığında modern kapitalizme evrilmiştir. Bu yönüyle geriye doğru bakıldığında kapitalizm, sanki her zaman ve mekânda, sürekli eksik ruhunu arayan ve kendi izini bırakan bir gezgine

¹¹ Evrimci bir teleolojiye sahip olma ya da daha hafifinden yatkın olma eleştirisi; Marksizm içinde anılan sorun alanlarından bir olan belirlenim ilişkileri ve tarih meselesine denk düşmenin yanında, Marksizm'in dışındaki yaklaşımlar tarafından getirilen temel eleştirilerden de biridir. Teleolojik nitelik taşıma ve bir tür evrimciliğe sahip olma açısından Marx'ın değil Weber'in tarih ve kapitalizm anlayışının buna cevaz verdiğini tartışan bir çalışma için bkz. (Wood, 2003: 179-215).

benzemektedir. Görüldüğü gibi bu anlatının teleolojik olduğu söylenebilir. Zira meta ticareti ve özel mülkiyetten oluşan bir töze sahiptir.

Ayrıca Weber'in yöntemsel yaklaşımı olan metodolojik bireyciliğin analiz protokolündeki düşünce mantığı; "bu olmasaydı, şu nasıl olurdu?" biçiminde işlemektedir. "Tersinden söylenecek olursa; nedensellik örüntüsünün bir tarafının olmaması durumunda gelişimin seyrinin nasıl olacağını mesele edinmiş bir yok ontolojisi bu tarih anlayışına hâkimdir" (Güney, 2019: 56). Dolayısıyla, buradaki düşüncenin mantığına paradoksal bir ontolojinin hâkim olduğu söylenebilir.

Geliştirilen analiz sonucunda, yok sayılan şeyin -bu şey bir ilke, bir ideal tip bir olgu ya da bir durum olabilir- parçası olduğu olguya dair tanımlayıcı bir statüde olduğu kabul ediliyorsa, bu durumda, diğer sosyolojik açıklamalar benzeri tanımlayıcı statüdeki şeylerin varlığı ya da yokluğuna duyarlı hale gelirler. Yani belirli bir yere ya da duruma dair bir sosyolojik açıklama için, tanımlayıcı statüdeki bir şeyin varlığı açıklayıcı olurken; bir diğeri için o şeyin yokluğu açıklayıcıdır. Tüm bu düşünce süreci bu şekilde işlerken ortadan kaybolan bir sorun ya da yanıtız kalan bir soru vardır: Sosyolojik açıklamaya temel olan belirleyici statüdeki "şey" neden belirleyicidir ya da neden o seçilmiştir?

Bu sorunun gündemden düşmesi ile birlikte, sosyolojik analizin konusu olan her olgunun incelenmesinde belirli ideal tipler oluşturmak için gerekli ortak özellikleri ararken oldukça keyfi ya da seçici davranabileceğimiz bir alan açılmıştır. Buna bir yanıla teleolojik mantığın "kulağını tersten göstermesi" diyebiliriz. Örneğin modern kapitalizm; Protestan etiği benzeri bir şeyin yokluğunda, sosyolojik bir analizin konusu olacak bir ontolojik statüye sahip olamaz. Zira meta ticareti ve özel mülkiyet ancak bu etik ile birlikte modern kapitalizmi oluşturmaktadır. Bu olmadığında ise zaten çok çok eski çağlardan beri insanın kurduğu kapitalistik ilişkilerin anlaşılmasının bir anlamı

kalmayacaktır. Zira bu bahiste Weber'in sosyolojik analizinin esas olarak dayandığı insanın değer yönelimli bir varlık oluşuna ilişkin argümanın (metodolojik bireyci ilke), tarihsel olarak yarattığı fark, anılan bu örnek özelinde gösterilemeyecektir ya da sergilenemeyecektir.

Weber üzerinden fazlaca uzatılmış bu parantez ile birlikte, Marksist diyalektik karşısında metafizik ya da idealist bir düşünce sürecinin özellikle kapsamlı araştırma ve düşünce alanlarına ne kadar farklı yaklaştığı gösterilmeye çalışılmıştır. Daha önce vurgulandığı gibi; yöneme dair felsefi temeller üzerine tartışmalar ve bu tartışmalardan çıkarılan sonuçlar, yalnızca o felsefi temellerin çizdiği düşünce sınırları içerisinde kalmanın yeterli olamayacağına işaret etmektedir. Zira bu durum, ele alınan konu diyalektiğin kavrayışında ilişki formlarının niteliği olduğunda da, sosyolojik açıklamada ideal tipler ya da yönetici ilkeler meselesi olduğunda da geçerli görünmektedir.

Bu bağlamda Marksist diyalektik düşünce, tarihsel süreçler ve bu tarihsel süreçlerin içerdiği belirlenim ilişkileri ortaya konulamadıkça, bu ilişkilerin tesadüfi bir görünüme bürüneceğini iddia ederken, aslında bu tesadüflüğün, tarihsel değişim ve dönüşümlerin ve bunların öznelerinin açıklanmasında bir boşluk oluşturduğunu ima etmektedir. Bu boşluk ise etkili bir olay, ahlaki bir ilke ya da kişinin gerekçe olarak belirlenim ilişkilerinin yerine geçirilmesi ile doldurulmaktadır. Daha sahih bir biçimde ifade edilirse, “(i)nsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar, ama kendi keyiflerine göre değil; kendi seçtikleri koşullar içinde değil, doğrudan karşı karşıya kaldıkları, belirlenmiş olan ve geçmişten gelen koşullar içinde yaparlar” (Marx, 2002: 13).

1.1.2. Diyalektik Çelişki, Soyutlama ve Yöntem

Yukarıda, diyalektik yöntemde çeşitli ilişki formları tartışılırken; *nicelik/nitelik* ilişkisinden yola çıkarak, gerçekliğin süreç olarak kavranmasının taşıdığı soyut ve somut anlamların ortaya konabileceği ifade edilmiştir. Weber ve kapitalizmin ruhu

tartışması örneği ile de bunun birbiriyle ilişkili yöntemsel, sosyolojik, tarihsel ve politik uzanımları olduğunu gösterilebileceği vurgulanmıştır. Zira “tarihlerini kendi seçmedikleri tarihsel koşullar içinde” sürekli bir biçimde yapan insanlar temel alındığında, bir taraftan bu tarihin hangi insanlar tarafından, ne tür ilişkilerle, hangi koşullar altında ve nasıl yapıldığına dair sorular sorarak derinleştirilmesi gündeme getirilir. Bir diğer taraftan da söz konusu bu insanların, birlikte bizzat anılan soruların yanıtı olan ilişkileri, belirli biçimlerde *devraldıklarının* ve *yeniden üretebildiklerinin* altı çizilmiş olmaktadır.

Toplumsal ilişkiler ve toplumsal yaşam söz konusu olduğunda devralınan ve yeniden üretilen tarihsel niteliklerden söz edildiğinde ise bu bizi yukarıda kısaca vurgulanan ilişkinin çelişki formuna geri getirmektedir. Marksist diyalektiğin ilişki formlarından biri olarak çelişkiyi; görüngüler, konjonktürler ya da gündelik yaşamda çok çeşitli biçimlerde gözlemlenebilen somut karşıtlık biçimlerine indirgemek önemlidir. Zira karşıtlıklar, tamamen birbirinden bağımsız anlaşılacakları için, toplumsal bütüne içseldir. Yani tarihsel ve toplumsal harekette çelişkiler; karşıtlıkları birbirine bağlayan belirli yapıların ilişki biçimidir. Marx’ın (2005) emek-sermaye çelişkisi konusunda belirttiği gibi; çelişki, tarihsel ve toplumsal ilişkilerin dönüşümünü açıklamada elzemdir. Çünkü çelişkilerin kavranması, belirli dönemlerde gözlemlenebilen çok sayıda (ekonomik faaliyetler içinde, politik sistem içinde ya da gündelik kültürel pratiklerde) karşıtlığın, belirli bir bütünlüklü tarihsel açıklamaya kısmen de olsa kavuşturulması ve bunlara müdahale edilebilmesi için kritiktir. Böylece en önemli ve istikrarlı toplumsal sorunlarımıza, Marx’ın deyişiyle “önemsiz bir karşıtlık” (2005: 168) yığını olarak bakma riskinin önüne geçme şansına sahip olabiliriz. Bunun yanında, Marksist diyalektiğin bir ilişki formu olarak çelişkilere *gerçeklik* atfetmesi; çeşitli somut toplumsal karşıtlıkların nasıl olup da kapsamlı toplumsal değişimlere yol açabildiğine ve bunların nasıl ve hangi zihinsel ve pratik

süreçlerle gerçekleştiği üzerine de bir açılım sunmaktadır. Dolayısıyla bilimsel yöntemle dair daha zengin ve verimli bir şekilde tartışabilmemiz açısından bize soyutlamaların (Marx'ın 1884 *El Yazmaları* örneğinde *özel mülkiyet* sorunu gibi) toplumsal kökenlerini eleştirel biçimde çözümleme ile ilgili epistemolojik ipuçları da vermektedir. Bu önemli bahiste daha sahih ve sistemli bir açıklama için, Marx'ın *Ekonomi Politikin Yöntemi* üzerine eleştirisini, uzun bir alıntı yapmak pahasına, aktarmalıyız:

“Gerçek ve somut olanla, fiili önkoşulla, dolayısıyla, örneğin ekonomi politikte, tüm üretim toplumsal eyleminin temeli ve öznesi olan nüfusla başlamak doğru gibi görünür. Ama soruna daha yakından bakınca, bunun bir yanılgı olduğu anlaşılır. Nüfus, örneğin, onu oluşturan sınıfları gözardı edersem, bir soyutlamadır. Öte yandan, ücretli emek gibi, sermaye vb. gibi sınıfların üzerine kurulu buldukları öğeleri bilmiyorsam, bu sınıflar da boş sözcüklerden öte bir anlam taşımaz. Bu öğeler de değişimi, işbölümünü, fiyatları vb. önvarsayar. Örneğin sermaye, ücretli emek olmadan, değer, para, fiyat vb. olmadan hiçbir şey değildir. Demek ki, incelemeye nüfusla başlarsam, bütünün *kaotik bir tasarımı* [vurgu E.Ö.Ü] elde ederim ve konuyu daha belirli olarak saptayarak, analitik olarak daha basit kavramlara varırım; imgenmiş somuttan daha ince soyutlamalara ve sonunda en basit belirlemelere varırım. Buradan hareket ederek, yeniden nüfusa varana dek yolu ters doğrultuda bir kere daha kat etmek gerekir, ama bu kez nüfus, bir bütünün kaotik tasarımı değil, birçok *belirlemenin ve ilişkinin zengin bir bütünlüğüdür* [vurgu E.Ö.Ü]. Birinci yol, doğuşunda ekonomi politikin tarihsel olarak kat etmiş olduğu yoldur. Örneğin, 17. Yüzyıl iktisatçıları, her zaman canlı bütünlükle başlarlar: nüfus, ulus, devlet, birçok devlet vb.; ama çözümlmeleri onları her zaman, sonunda, işbölümü, para, değer vb. gibi birkaç belirleyici, soyut, genel ilişkiyi ortaya çıkarmaya yöneltir. Bu tek tek uğraklar az çok açıkça saptanıp soyutlanır soyutlanmaz, iktisadi sistemler, emek, işbölümü, gereksinim, değişim-değeri gibi basit ilişkilerden devlet, uluslararasıda değişim ve dünya pazarı düzeyine yükselir. Bu sonuncu yöntem, açıktır ki, bilimsel bakımdan doğru yöntemdir. Somut, birçok belirlenimin sentezi, dolayısıyla da çeşitliliğin birliği olduğu için somuttur. Bunun içindir ki, somut, gerçeklikte ve dolayısıyla da sezi ve tasarım için çıkış noktası olmakla birlikte, düşüncede, o çıkış noktası olarak değil sonuç olarak, toplulaşma olarak ortaya çıkar. Birinci yöntemde,

tasarımın bütünlüğü soyut bir belirlenime ulaşmak için kaybolur; ikincide, soyut belirlenimler, somutun düşünce yoluyla yeniden-üretimine götürür” (Marx, 1999: 37-38).

Marx’ın burada uzunca aktarılan ekonomi politiğin yöntemi üzerine çözümlenmesi ve eleştirisi; Marksist diyalektik yöntem ve bu yöntemin buraya kadar ifade edilmeye çalışılan epistemolojik çerçevesine dair, Marx’ın başka çalışmalarında sistemli olarak ifade etmediği bilimsel yöntem değerlendirmesini içermesi açısından önem taşımaktadır. Zira burada Marx, öncelikle bilimsel yöntemin iki farklı işleyiş sürecini tarif ederken, ekonomi politiğin apaçık, saf ve basit, somut gerçek olarak nüfus ile başlamasının son derece makul görüldüğünü ifade etmektedir. Lakin Marx aynı zamanda, somut olarak nüfustan başlamının aslında bir tür soyutlama olduğunu söylemektedir. Sonunda ise ulaştığımız gerçekliğin, hiç de apaçık, saf ve basit somutlukların sözde sistemleştirilmiş bir toplam değil, *kaotik bir tasarım* olduğunu vurgulamaktadır. Bir başka deyişle Marx, “burjuva iktisatçıların eksik soyutlama yaptığını” (Elibol, 2017)¹² ifade etmektedir. Bu ise bilimsel yöntemin *başlangıç* olarak aldığı indirgenemez ve saf görünen kavramların, belirli toplumsal ve tarihsel ilişkilerin (eksik) bir soyutlaması olması itibarıyla, aslında (eksik soyutlama sürecinden türeyen) birer *sonuç* olduklarını iddia etmek demektir. Öyleyse bilimsel yöntem açısından doğru olan soyutlama sürecinde ifade edilen somut, bir: gerçek ya da pratik somut değildir; iki: düşüncede yeniden üretilen somuttur. Daha doğru bir ifade ile Marx’ın öne sürdüğü doğru dizgede,

“başlangıçta yola çıkılan bütünlük olarak somutun tüm ilişkileri ve öğeleriyle ele alınması gerekir, soyutlanan unsur ilişkide olduğu tüm öğelerle ele alınmalıdır. Bu bir somut-soyut-somut’ sürecidir. Burada yeniden üretilen somut değil -Hegel’in aksine – (yani bu bir

¹² Elibol (2017), “*Soyutlama, İyisi ve Kötüsü: Marx, Althusser, Bhaskar*” adlı yazısında Marx’ın bilimsel yöntem ve soyutlama sürecine dair çözümlenmesini farklı düşünce ekolleri çerçevesinde karşılaştırarak özetler. Bu bağlamda yöntemsel açıdan “Somut-Soyut-Somut sürecinin (Bhaskar’ın Della volpe ile tartışması/*Gerçekliği Geri Kazanmak*) pozitivistik bir algısı”nın mümkün olduğunu, Eleştirel Gerçekçiliğin bu bahisteki yaklaşımı ve kavram seti ekseninde tartışmaktadır. Bu görüşler için bkz. (Elibol,2017).

somutun üretilme süreci değil) ‘düşüncede somutun yeniden üretilme sürecidir’ ” Bu yeniden üretim sürecinin hammaddeleri yola çıkan ‘somut’ ve önvarsayılan diğer bilgilerdir” (Elibol, 2017).

Soyutlama sürecine dair bu eleştirel açıklamanın tekrar tekrar vurgulanmasının nedeni, saf anlamda bilim felsefesinin ötesinde önemli sınıfsal politik uzanımlara sahip olmasındandır. Bu ifade ile kastedilenin ne olduğunu şu şekilde açabiliriz: ‘Meselelere sınıfsal bakmak’ olarak gündelik biçimde ifade de edilebilecek, gelişkin biçimiyle Marksizm’e atfedilmesi gereken perspektif ya da kalkış noktası; sadece belirli toplumsal soruların daha ‘doğru’ ya da ‘hakiki’ biçimleriyle kavranabilmesi açısından bir değer taşımaz. Çünkü sermayenin toplumsal iktidarında, burjuva ideolojisine atfedilen ‘gerçeklerin çarpıtılması’; ‘yanlış fikirlerin hâkim fikirlere dönüşmesi’ ya da ‘egemen sınıfların ideolojisinin toplumun tamamını temsil eder gibi görünmesi’ için sarf edilenler, bilinçli ya da bilinçsiz (ki çoğunlukla çeşitli biçimlerde örgütlü olması anlamıyla bilinçlidir) tasarımların, çeşitli ideolojik biçimlerle emekçi sınıflara dayatılmasından ibaret değildir. Yani “burjuvazi kendi suretinde bir dünya” (Marx & Engels, 2014: 41) yaratırken ortaya çıkan kimi sistemli düşünceler, sadece bu süreç boyunca gerçekliğe ilişkin düşünce ve pratiklerin suretinin idealleştirilmiş tasarımları (*hatalı ya da eksik soyutlamalar*) değildirler. Aynı zamanda bu tasarımlarla örtüşmeyen ve fakat bu tasarımlara *gerçeklik atfedilmesi için* verilen gerçek somut pratikler ve mücadelelerden oluşmaktadır¹³.

¹³ Örneğin belirli bir toplumdaki genç nüfusu çeşitli kuşaklara ayırarak toptan bir değerlendirme yapma eğilimi, sosyal bilimlerde popüler bir yaklaşımdır. Bunun için ‘gençlik’ x, y, z şeklinde çeşitli kuşaklara bölünür ve her bir kuşağın deneyimlediği döneme, ortak ekonomik, politik, kültürel ve özellikle teknolojik kimi nitelikler atfedilerek farklı kuşakların bu doğrultudaki toplumsal eğilimleri belirlenen bu düzeylerdeki ortak niteliklerle özdeşleştirilir. Böylece örneğin “Y ve Z kuşaklarında öğrenme ve tüketim davranışlarının karşılaştırılması” türünden bir araştırma yapmak ve benzerlikleri ya da farklılıkları ortaya koymak mümkün hale gelir. Oysa x, y, z kuşakları, kuşaklarını ve gençliklerini farklı toplumsal sınıfların mensupları olarak deneyimlemektedirler ve sadece bu kabul ile kuşak fikrinin üzerinde yükseldiği doğrusal, kronolojik zamana bağlı kategori fikri çözülür. Lakin buna rağmen araştırmalar durmaksızın sürer. Zira bu örnekte sorun eksik soyutlama ve bunun toplumsal gündelik bilgiye dönüşmesinden ya da dönüştürülmesinden ibaret bir sorun yoktur. Bu kabul ve bilgi, araştırma pratiğinin bizzat kendisi

Bunun konumuz açısından ifade ettiği çıkarımlardan biri, diyalektik ilişki formlarından biri olarak diyalektik çelişkilerin kavranması ve açıklanmasında izlenecek yola daırdır. Bu yolda açıklamalar, somut toplumsal karşıtlıkların basit, apaçık ve indirgenemez kategoriler olarak ele alınmasına değil (örneğin özel mülkiyetin tarihsel-toplumsal ve ilişkiyel kökenlerini sorgulanmadan veri alınması), bu kategorilerin üzerinde yükseldikleri çelişkili toplumsal bütünlüğün ve bu bütünlükle ilişkinin ortaya konulmasına dayandırılmaktadır. Bu yaklaşımın ipuçları, Marx'ın emek-sermaye çelişmesine dair özel mülkiyet örneği üzerinden daha önce aktarılan ifadelerinde, yani mülkiyete dayanan karşıtlığın alelade ya da "önemsiz bir karşıtlık" (2005:168) gibi görünmesinden söz ederken verilmiştir. Henüz 1844 *Elyazmaları*'da, karşıtlık ve çelişki kavramları arasında üretilen ayrımın dayandığı diyalektik vurgu, *Grundrisse*'de en net ve sistemli bir biçimde ifade edilirken, artık bilimsel yöntemin temellerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla Marksist diyalektik yöntem, sabit, belirlenmiş ve donuk bir takım genel ilkeler setinden ziyade eleştirel tarihsel araştırmaları temel alır. Bunun yanında tarihsel araştırmalardan türeyen tartışma ve polemikler ile çeşitli metodolojik pratiklerin sağladığı karşılaştırmalı kuramsal-pratik birikimi ilişkilendirir. Nihayetinde Marksist diyalektik yöntem, diğer özellikleri ile eşit derecede (belki daha fazla) önemli olan işçi sınıfı mücadeleleriyle, Marksist politik müdahale ve mücadelelerle, farklı sosyalist stratejilerle ve bunların yarattığı çok yönlü sonuçlarla geliştirilen; eleştirel pratik ile aşan; dinamik bir yapıya sahiptir¹⁴. Çünkü anılan

tarafından (bu bahiste sonuçların bir önemi bulunmaz), somut toplumsal gerçeklikte kuşak fikrinin makullüğünü teyit etmek için yapılır.

¹⁴ Buraya kadar yapılan Marksist diyalektik değerlendirmelerinden, bunun üzerinde görece uzlaşmış bir tartışma alanı olduğu görüntüsü oluşmuş olabilir. Lakin buradaki ele alma biçimi sorun alanlarına ilişkin yapılan tartışmaların mümkün olduğunca sadeleştirilebilmesi için tercih edilmiştir. Bu tercihe rağmen Marksizm içindeki belirli bir tartışma konusunda alınan tavrın kısaca ifade edilmesi gerekli görünmektedir. Sözü edilen tartışma alanı ise Bahçe (2018)'in ifadesiyle "Marksoloji mi Marksizm mi?" sorusu ile ilgilidir. Bu soru ekseninde gelişen tartışma alanı ise; Marx'ın felsefe ve bilim arasındaki yol boyunca gerçekte ya da "hakiki biçimde" nasıl bir yol aldığı ve bunun neticesinde Marx'ın üretimleri ve bunun planları ile gerçek motivasyonlarının ortaya çıkarılmasının Marksizm ve gelişimi açısından taşıdığı anlamlar sorgulanır. Bu alana dair belirli bir tavır olarak Bahçe (2018:146) şöyle belirtmektedir: "Marksoloji, Marx'ın el yazmalarının ve eserlerinin hermenötiği, İslamî bilimler taksonomisine göre tefsiri üzerinde yükselen bir akım olarak Marx'ı ve eserlerini yeniden bir

soyutlama eleştirisi ile Marx, bilimin temel aldığı *somut* ve *soyut* kavramlarının köklü yöntemsel eleştirisini gerçekleştirmiştir. Böylece Marx, diyalektik bir eleştirel bilim perspektifi ile incelenecek her toplumsal olgunun toplumsal olarak üretilmiş kökenlerine, geçmişine, mevcut duruma kadar gelişimine ve bunların içerdiği tüm ilişkilere bakmayı, *kaotik bir tasarıma* (ve elbette derin toplumsal sorunların yeniden üretimine/meşrulaştırılmasına) dönüştürebilen bir bilimsel yöntemin karşısına net biçimde konumlandırmıştır. Zira Marx'ın aktarılan çözümlemesi, bilimsel açıdan doğru olan yöntem olarak sunulan yöntemsel adımlarla, sermaye birikim süreci, sömürü ilişkileri, sınıf ilişkileri ve çelişkilerinin içerdiği insan eylemleri ile bilimsel yöntemin somutluğu arasında spekülasyon olmayan özgün bir ilişki kurmaktadır¹⁵. Daha sade bir biçimde ifade edilirse:

“Gerçek somut tüm karmaşıklığıyla içinde yaşadığımız dünyadır. Düşüncedeki somut ise Marx'ın daha sonra “Marksizm” olarak adlandırılacak teorilerle bu dünyayı yeniden inşa etmesidir. Marx'a göre anlamaya giden aydınlık yol gerçek somuttan geçer, soyutlama süreci vasıtasıyla düşüncedeki somuta ulaşır” (Ollmann, 2006: 47).

Ekonomi politüğün yönteminin burada anılan eleştirisi ekseninde Marksist diyalektiğın temel çerçevesi adına ikinci bir çıkarım ise; Marx'ın “bilimsel açıdan daha doğru bir yöntem” diyerek vurguladığı adımların atılmasıyla elde edilen sonucun, *belirlenimin ve ilişkinin zengin bütünlüğü* (Marx, 1999: 37-38) olarak anılmasında kendini göstermektedir. Dolayısıyla burada, bilim ve yöntem tartışmalarında temel

felsefeleştirmeye tabi tutma çabasıdır. Buradaki felsefeleştirme onu ve eserlerini tam da yukarıda sınırları çizilen coğrafyaya [*Marx'ın felsefi eleştiriyi çeşitli polemiklerle tamamlayıp terk ettiği vurgulanan eserler dizisi kast ediliyor*. E.Ö.Ü] yeniden oturtma isteğı anlamındadır. Bu çok açıktır ki Marx'ın devrimci/bilimsel *corpusuna* yönelik ciddi bir hakkaniyetsizlik olacaktır ve bertaraf edilmelidir”. Metin için yapılan vurgu göz önünde alındığında bu çalışma da Marksizmi değerlendirirken benzeri bir pozisyonu almaya çalışmaktadır. İlerleyen başlıklarda doğrudan olmasa da dolaylı olarak bu tartışma alanını ilgilendiren kimi değerlendirmelere yer verilecektir.

¹⁵ Burada sayılan başlıkların tamamı, açık ya da örtük, tarafları açıkça seçilebilir ya da tek taraflı görünen; çatışma, pazarlık ya da uzlaşma biçimleri altında bir süreç olarak işleyen; yerel, bölgesel ve evrensel ölçeklerde bağlantılı ya da bağlantısız gözlemlenebilen, toplumsal sınıflar nezdinde içsel ya da dışsal görünümlere sahip olabilen; geniş anlamıyla *sınıfmücadelesinin düzeyleri* olarak düşünülebilir. Bu fikir çalışma boyunca netleştirilmeye çalışılacaktır.

farklılaşma konularından biri olan belirleme sorununa, diyalektik düşüncenin *ilişki, içsel ilişki ve ilişkisellik* kavramları ekseninde bir *bütünlük* kavramı ile bakma perspektifi eklenmiştir. Yani kısaca bilimde somut olarak görünenin aslında bir soyutlama olduğu ve bu soyutlamaların dayandığı ilişkilerin gösterilmesinin ise gerçekte bunların belirli bir toplumsal bütün ile ilişkilerinin kurulmasına denk düştüğü ifade edilmektedir. Böylece Marksist sınıf kuramları ve işçi sınıfı araştırmaları açısından bir diğer gerilim başlığı olan ve sınıf analizinde, sermaye birikim süreci ve sınıf oluşumu, üretim-yeniden üretim ilişkisi ve sınıf konumları ile sınıfların toplumsal rolleri başlıklarında gündeme gelen tartışma boyutlarından bir diğerine ulaşmış olmaktadır. Diyalektik yöntem çerçevesinden Marksist sınıf kuramları içindeki bölünmelere uzanan bu boyutu, belirlenim kavramında olduğu gibi, daha sonra açmak üzere şimdilik not ederek geçeceğiz.

Buraya kadar, Marksist diyalektiğin ilişki formlarını ele alırken gözettiği çelişki kavramına ve genel olarak diyalektik düşünceye dair ortaya konulanları derli toplu ifade edebilmek için tekrar karşılaştırmalı kimi vurgular yapılarak devam etmek yerinde olacaktır.

Marksist diyalektik yöntemde gerçeklik, çelişki kavramının ele alınışından anlaşılabilirliği gibi, tarihsel ve toplumsal farklılaşmaları (karşıtlıklar ve temel çelişkiler vb.), bu farklılaşmaların belirli bir bütünlükle ilişkileri bağlamına yerleştirerek tanımlanmaktadır. Böylece toplumsal düzeyde farklılaşmaların gerçekliği, bu farklılaşmaların değişim dinamiklerini, belirli bir bütünlüğe referansla kendi bünyesinde barındırmalarıyla birlikte ele alınır. Bu bağlamda çelişkili ilişki, diğer ilişkilerin görünüm ve işleyişinin de parçası olduğundan aynı zamanda karşılıklı etkileşim anlamına gelmektedir. Diğer bir deyişle bu, toplumsal bütün dolayısıyla ilişki demektir. Metafizik düşünce temelli yöntem ise çelişkiyi, şeylerin “kendine has

doğalarının” istisnai bir sonucu olarak ele almaktadır. Ya da başka bir ifade ile çelişki, “şeylerin kendisine değil, şeyler hakkındaki fikirlere ilişkin” (Ollmann, 2006: 39) bir mesele olarak görülmektedir. Bu anlamda çelişki iki farklı şeyin sadece bir araya geldiklerinde ortaya çıkan, o şeylerin doğalarına bağlı bir olgu olarak düşünülmemekte ve ilişkinin karakteri hesaba katılmamaktadır. Dolayısıyla çelişki aslında “gerçek dünyada var olan bir ilişki değil önermeler arasındaki mantıksal ilişkiden ibarettir” (Ollmann, 2006: 39). Diyalektik yöntem ise bu anlayışın karşıtı bir konumdan hareket ederek, çelişkilerin sistemsel özelliğini kavranabilir kılmaya çalışmaktadır.

Özetle Marx’ın temellerini ortaya koyduğu biçimiyle diyalektik yöntemin ayrıcı nitelikleri; “birleşik bir bilgi kuramına dayanması”, “diyalektik olmayan yaklaşımları sürekli eleştirilmesi” ve diyalektiğin kendisinin “bilgi ile eylem arasındaki zorunlu bağlantıyı” (Ollman, 2006: 43) kabul etmesi olarak sıralanabilir. Dolayısı ile önümüze getirilen temel soru; gerçekliğin insan-özne dışı aşkın bir fikir, tin ya da ruh aracılığı ile mi yoksa insan-öznenin tarihsel ve toplumsal maddi pratiğine referansla mı ele alınması gerektiği üzerine bir sorudur. Zira Marx’ın yaygın bir biçimde bilinen Feuerbach eleştirisinde de aslında diyalektik ile materyalizmi ilişkilendirirken özlü biçimde vurgulanan şey; bu soruya dairdir: “Feuerbach materyalist olduğu zaman tarihten uzak duruyor ve tarihi hesaba kattığı zaman da materyalist olmaktan çıkıyor” (Marx & Engels, 1999: 52).

1.1.3. İdealizm, Materyalizm, Diyalektik ve Politika

Buradaki konumuz ekseninde, Marksizm’in ve elbette Marksist sınıf çözümlerinin iki kuramsal ve yöntemsel tartışma başlığını netleştirmek açısından ve diyalektik düşünce anlayışı ile bu başlıkların bağlantılarının uzandığı geniş tartışma alanını görünür kılmak için, kısaca materyalizm ve Hegel diyalektiği üzerine bir değerlendirme de yapılmalıdır. Bu değerlendirmeler ise bu çalışmanın sınırlı hedefleri

çerçevesinde gerçekleştirilecektir ve burada farklı yaklaşımlar etrafında kapsamlı ve alternatif bir değerlendirmeden çok, belli hatların ilişkisi vurgulanmaya çalışılacaktır.

Hegel'in sisteminin temel niteliğinin ne olduğu sorusu gündeme geldiğinde, bu sistem üzerine yapılan eski bir değerlendirmeyi aktarabiliriz: “(n)asıl bakılırsa bakılsın Hegel'in felsefesi, eklektizmden hiçbir iz taşımamak gibi yadsınamaz bir ehliyete sahiptir” (Plekhanov, 1974: 408) . Bu değerlendirme ise büyük ihtimalle Hegel'in felsefi sisteminin, diyalektiği kullanışıyla, kapsadığı düşünce geleneklerinden eleştirel biçimde devralınan kavramsal ilişkileri ve mantıksal bağları bütüncül bir soyutlama içerisine gelişkin biçimde yerleştirilebilmesi ile ilişkilidir. Hegel'in diyalektik anlayışı; düşünce, insan, toplum ve tarih çözümlerinin sıkı sıkıya bağlı bir biçimde sunulmasına olanak tanımaktadır. Marx'ın, diyalektiği, tarihsel ve materyalist tarzda düşünme yöntemi olarak gelişkin biçimde kullanabilmesinin ve düşüncesini sürekli yetkinleştirmesinin temelinde de bu eklektik olmayan yapı önemli bir ağırlık taşımaktadır. Bu vurgu daha ileri taşındığında, söz konusu olanın “hegelci sistemin çürüklüğü değil, aşırı gelişkinliği” olduğu şeklinde bir yorum yapmak mümkündür (Çulhaoğlu, 2002: 29). Lakin bu durum, Marx'ın Hegel eleştirilerine, bir tür eksik giderme ya da geliştirme süreci olarak bakılması ve yalnızca Hegel'in sisteminin idealist çekirdeğinin göz önüne alınarak çeşitli yorumların yapılması şeklinde ele alınrsa, bu, eleştirilerin odağı konusunda yanıltıcı olabilir. Hatta bu fikir, yanıltıcı olmanın ötesinde yanlış da olabilir. Zira “Marx düşünsel evrimi boyunca eleştirerek aşmıştır, sentezleyerek bir potada eritmemiştir. Önce Genç bir Hegelci olarak Hegel'i aşmıştır, sonra Genç Hegelciliği aşmıştır” (Bahçe, 2018: 147)¹⁶.

¹⁶ “Eleştirerek aşma” vurgusunun bağlamının daha net anlaşılması için bu vurgunun geniş ifadesi aktarılmalıdır. Buna göre; “Batı Marksizminin şeytanileştirdiği Sovyet Marksizminin elinden çıkanlar da dâhil olmak üzere Marksizm tarihçelerinin çoğu Marx'ın düşüncesini Fransız Ütopik Sosyalizmini/Komünizmini, Alman Felsefesini ve İngiliz Ekonomi Politliğini sentezleyerek oluşturduğunu belirtmekte. Bu iddia oldukça yersiz bir iddiadır. Sentez kimliksizdir, sentetik bir yapı ise kimliksiz bir amalgamdır. Klasik Yunan Felsefesinden Klasik Alman Felsefesine sirayet eden kaba

Diyalektik düşünce Hegel ile sistemleştirilmiştir, ama diyalektiğin bilimsel bir yöntemin temel epistemolojik dayanaklarından biri haline getirilmesinde Marx'ın eleştirel kavrayışı belirleyici olmuştur (burada özellikle *eksik soyutlama* eleştirisi düşünülebilir). Burada en belirgin hususlardan biri Hegelci “hareket” nosyonunda bulunabilir. En kaba haliyle Hegel için belirli bir süreç içinde hareket, *Mutlak Tin*'in saflıktan yabancılaşmaya oradan tekrar kendi saflığına döndüğü tarihsel sürecin kendisidir. *Mutlak Tin*'in bu hareketi ile düşünce, farkındalık ve değişim oluşur. Düşünüş biçimlerinin gelişimi ve değişimi ise Mutlak Tinin insan aracılığı ya da araçsallığı ile farklı formlarda görünmesi anlamı taşımaktadır. Bu farklı formlar ise tarihsel gelişimin evrelerini oluşturan olgulara denk düşmektedirler. Bu anlamda düşünce, Mutlak Tinin kendini insanlar aracılığı ile tarihsel olarak farklı formlarda ‘düşünmesi’, yani zihinsel bir çaba biçiminde tezahür etmesidir; zira Hegel’de “insansal varlığın kendisi, ancak soyut düşünen varlık olarak, kendinin bilinci olarak değer taşır” (Marx, 2005: 232).

Hegel’in sisteminin bu hareket nosyonu gündeme geldiğinde kaçınılmaz olarak Marx’ın tarihsel hareket kavramı gündeme gelmektedir. Bu çağrışım ise çoğunlukla bir tür “*esin ögesi*” (Çulhaoğlu, 2014: 28) olmanın ötesine uzanan paralelliklerin kurulmasına neden olmaktadır. Karşılaştırma için Marx’a başvurabiliriz:

“Burjuva üretim ilişkileri, toplumsal üretim sürecinin son çelişkili biçimidir. Bu çelişki, bireysel bir çelişki anlamında değil, fakat bireylerin toplumsal yaşam koşullarından doğan bir çelişki anlamındadır; ne var ki, burjuva toplumunun bağrında gelişen üretim güçleri,

Hegelci diyalektik sentezi bir tür terminal aşama olarak dayatarak bir tür kimliksizleştirme hedeflemektedir. Marx düşünsel evrimi boyunca eleştirerek aşmıştır, sentezleyerek bir potada eritemiştir. Önce Genç bir Hegelci olarak Hegel’i aşmıştır, sonra Genç Hegelciliği aşmıştır. Proudhon ile başlayan düşünsel/siyasi hesaplaşma süreci içinde (bu sürecin son halkası Bakunin ile I. Enternasyonal’de girdiği kavgadır) ütöpik sosyalizm ve komünizmin her türünü aşmıştır. Son olarak 1840’ların ortasından itibaren yöntemine hayranlık duymasına rağmen burjuva ekonomi politik bilimini eleştirerek aşma sürecine girmiştir; ki bu süreç neredeyse ömrünün sonuna kadar devam etmiştir. Kısacası Marx sentezlemek bir yana, sürekli aşmıştır. Bu aşma sürecinde ilgi alanı sürekli metafizik olandan pratik olana doğru genişlemiştir. Bu anlamda pek çok başka alanla birlikte “Felsefe”yi de geride bırakmıştır” (Bahçe, 2018: 147).

aynı zamanda, bu çelişkiyi çözecek maddi koşulları yaratırlar. Demek ki insanlığın tarih öncesi dönemi, bu toplum biçimi ile sona erer” (Marx & Engels, 2009: 52).

Marx’ın bu anlatımında “insanlığın tarih öncesine” ilişkin göndermesi, toplumların değişim ve gelişimine dair bilindik dizgeyi akla getirmektedir: sınıfsız ilkel komünallik sonra sınıflı toplumlar biçiminde, kölecilik, feodalite, kapitalizm ve tekrar daha gelişkin ve aşkın biçimiyle sınıfsız komünizm doğrultusunda bir gelişim süreci. Daha önce vurgulandığı gibi; Marx’ın Hegel ile ilişkisine yalnızca bir düzeltici müdahale mantığı ile bakıldığında, burada ya da benzeri kavramsal esinlenmelerde görünen paralelliklerin öze ilişkin eleştirel müdahaleler biçiminde anlaşılması pek mümkün değildir. Pekâlâ, bunlara, aynı şeyin farklı isimlendirmeleri biçiminde bakmanın önünde bir engel yoktur. Bu nedenle Marx’ın diyalektik kavrayışına ilişkin önemli etkinin kaynağı, belirli bir tarihsel hareket mantığının devralınıp içinin maddi tarihsel gelişmeyle doldurulmasından daha farklı bir yerde yatmaktadır¹⁷. Kanımızca bu yer ise diyalektik bütünlük fikri ile doğrudan bağlantısı kurulabilecek olan toplumsal ve tarihsel gerçekliğin ve dolayısıyla hareketin belirli bir öze sahip olması fikrinde kendini göstermektedir¹⁸. Hegel’de Mutlak Tin’in hareketi teleolojik bir karakter taşır ve

¹⁷ Bu noktada Marx’ın tarihin materyalist kavrayışına ilişkin Hegel eleştirisinden *Kapital*’e uzanan gelişim sürecinde olgunlaşan şu nitelik vurgulanabilir: “Tarih Marx için yalnızca geçmişteki değil gelecekteki zamana doğru da göndermede bulunur. Bu bakımdan bir şeyin ne olmaya doğru gittiği –biz ne olmaya gittiğini bilelim ya da bilmeyelim- önemli ölçüde hem onun ne olduğunun hem de geçmişte ne olduğunun bir parçasıdır. Örneğin sermaye Marx için pek çok diğer iktisatçının çalışmalarında soyutlandığı gibi salt zenginlik yaratmada kullanılan maddi üretim araçları olmaktan ibaret değildir. Marx sermayeyi bu üretim araçlarının gelişiminin ilk safhalarını ya da ‘ilkel birikimi’ yani onun bugünkü gibi zenginlik yaratabilmesini (bu zenginliğin değer biçimini almasını, sadece kullanım için değil mübadele için kullanılmak üzere üretilmesini) mümkün kılmış her şeyi kapsayacak şekilde düşünür” (Ollmann, 2008: 56).

¹⁸ Hegel için değişim ve hareket, Mutlak Tin’in kendisini farklı formlarda sunması iken, Marx için insanın kendi tarihini oluşturması anlamını taşır. Tarih, Hegel için, başlangıçta kendisi olan Mutlak Tin’in belirli bir süreç içerisinde kendisinden farklılaşarak (kendisine yabancılaşarak), kendisini farklı biçimlerde ortaya koymasındır. Bu noktada insan, Mutlak Tin’in hareketinin bilişsel anlamda bir yansıması ve bir anlamda nesneleşmesidir. Mutlak Tin, Marx’ın ifadesiyle, “Bir başka varlığın nesnesi olmayan bir varlık, demek ki hiçbir nesnel varlığın varolmadığını varsayar” (2005: 225) biçiminde açıklanır. Hegel bu süreci Tin’in kendine yabancılaşması olarak tanımlamaktadır. Başka bir ifadeyle, kendine yabancılaşarak aile, toplum, doğa ve devlet olguları biçiminde görünen Mutlak Tin’in bu hareketi, yeniden bu olgularla özdeş olmaya, kendini yeniden tamamlamaya doğru bir harekettir. Bu bahiste amacını bizzat ontolojisine borçludur. Hegel’de yabancılaşma kavramı hem bir özden uzaklaşma hem de giderek ona yaklaşma biçiminde gerçekleşir ve bu anlamı ile zorunlu ve ereksel bir harekettir. Hegel yaşamın özü olarak kullandığı emek kavramını işte bu noktada devreye sokar, düşünsel bir çaba olarak emek; Mutlak Tin’in

Marx'ın fikirlerinde de bu teleolojinin bulunduğuna ilişkin iddialar öne sürülür. Bu iddialara rağmen, Marx'ı önce burjuva felsefesinin toptan reddiyesine, sonra sermaye ve kapitalizmin devrimci eleştirisine ve oradan da bu eleştirinin gerçekleşmesi olarak işçi sınıfının öznesi olduğu devrimci eylemi merkeze koymaya götüren gündemin ilham verici fikirlerinden biri, anılan hareket nosyonundan çıkmıştır. Bu fikrin Marx'ın ve Marksizm'in düşünsel ve pratik gelişiminde bir başlangıcı temsil ettiğini ve Marksizm'in bu noktadan çok daha ileri bir noktaya konumlandığını unutmaksızın Çulhaoğlu'nun şu değerlendirmesi ile vurgulamak mümkündür: “Hegel'in en anlamlı mirası; tarihin bir yönü, bir hedefi bulunduğu yönündeki ısrarıdır. Üstündeki tartışmalar ne olursa olsun, ‘yön’ ve ‘hedef’ kavramları, doğal olarak bir ‘mantık’ ya da ‘motor’ arayışını gündeme getirir...” (Çulhaoğlu, 2002: 28). Yani devralınan ilham verici fikirde asıl olan, tarihin *bir amaca doğru* kronolojik ve sürekli biçimde ilerlemesi değildir. Hegel'de sadece felsefi düşünce dolayısıyla ve yine sadece hareketinin ve hali hazırda ilerlediği amacının farkına varılıp tanınmasıyla anlamlandırılan bu süreç, insan öznenin gelişkin zihinsel faaliyetine referans verir. Oysa Marx bu fikirden esinlenirken onu, ancak “yönü” ve “motoru” saptanabilen bir gelişim süreciyle, *belirli bir amacın gerçekleştirilmesi için* etkin insan özneye (işçi sınıfına) ve onun praksisine alan açıldığını göstermek istemiştir. Nihayetinde Marx'ın düşüncesinde ve sonrasında Marksizm'in düşünsel ve pratik gelişiminde, tartışmaya açık biçimlerde de olsa, “mantık” arayışı, sermaye birikiminin mantığında ve “motor” arayışı ise sınıf mücadelesinde karşılığını bulmuştur. Böylece Marksizm'de gerilim alanlarından biri olarak hem içeriden hem dışarıdan taşınan bir tartışma başlığı daha gündeme gelmiştir:

kendisine yabancılaşma sürecinin bilinçte yeniden kavranması ve Tin'in diyalektik bütünlüğünün anlaşılması anlamıyla, temeldir. İnsan'ın amacı, tarihteki farklı bilinç biçimleri olarak, Mutlak Tin'in hareketi ile nesneleştirilmiş-araçsallaştırılmış olguların son amacının ortaya çıkarılmasıdır. Bu; düşünsel çaba olarak emekle mümkündür. Doğa, aile, toplum ve devlet gibi olgular Mutlak Tin'in görünüşleri olmaları hasebiyle ussaldırlar ve ussal olan gerçektir. Böylece Hegel, diyalektik tarih anlayışında, gerçekliği kavramada kullandığımız kavramları ya da soyutlamaları daha üst düzey bir soyutlukla açıklayarak, tarihe hem bir yön ve hem de bir amaç kazandırır.

Gerçekliğin ve tarihsel gelişimin özü fikri ya da yargılayıcı biçimiyle “özcülük” tartışması. Kanımızca, Marksizm’in tarih kavrayışına getirilen bu bağlamdaki itirazların, Marx’ın Hegel eleştirisi ile attığı ilk adımların¹⁹ değerlendirilmesinde dahi eksik bir anlayışa dayandığı iddia edilebilir. Bu tartışmada kimi felsefi, yöntemsel ve sosyal bilimsel eleştiriler, Marksist sınıf analizinin kapitalizm, sermaye birikim süreci ve sınıf mücadelesini birbirine bağlama kaygısı ile hareket ederek geliştirdiği yaklaşımların iddia ve bulgularını değerlendirirken, yöntemsel olarak eksik bir özdeşlik kurmaktadır. Daha sonra açmak üzere kısaca ifade edilirse bu özdeşlik; işçi sınıfının toplumsal ve politik yönelimleri ile Marksizm’in işçi sınıfına atfettiği hedeflerin arasındaki açığa vurgu yaparken, Marx’ın tarihsel hareket kavrayışı ile Hegel’in tarihsel hareketin amacı kavrayışının aynı kabul edilmesiyle kurulmaktadır. Bu bağlamda şu görüşü ortaya atmak mümkün olabilir: Hegel’de *amaç* tarihsel mantıkla özdeşleşir. Marx için ise “mantık” ya da “hareket”; amacın gerçekleştirilebilmesi için öznenin *potansiyel* eylemine açılan alandır. Böylesi bir ayırım yapılmadığında, değişen sermaye birikim stratejileri, buna bağlı olarak emek sürecinde meydana gelen gelişmeler ve kapitalist üretim içindeki yönelimler ile işçi sınıfının yapısında, bileşiminde ve sınıf içi bölünmeleri arasındaki ilişkiler, salt ontolojik sorunlar gibi görünür. Böylece, işçi sınıfının mevcut politik eğilimleri ve sınıf mücadelesi ile bu başlıklar arasındaki ilişkiye yönelik tartışmalar; “evrensel sınıf”ın ontolojik olarak ayrıcalıklı konumuna dayanan her türlü epistemolojik imtiyaz”ının tartışılması olarak kavranır:

“Marxist kategorilerin günümüzde ne ölçüde geçerli olduklarını ciddiyetle tartışmak, ancak bir “evrensel sınıf”ın ontolojik olarak ayrıcalıklı konumuna dayanan her türlü epistemolojik imtiyazdan vazgeçtiğimiz takdirde olanaklı olacaktır. Bu noktada açıkça ifade etmeliyiz ki,

¹⁹ Zira Çulhaoğlu Marksist düşüncenin gelişim sürecinin Marx’ın düşünce yapısındaki sürekliliklerle ya da kopuşlarla ne derece açıklanabileceğini tartıştığı bir bağlamda şöyle bir tespit yapmaktadır: “*Elyazmaları*’nda hücre emeğin yabancılaşmasıdır. Bir fenomen olarak özel mülkiyet de, emeğin yabancılaşmasının *sonucu* olarak gösterilir. Ortada kuşkusuz bir dinamizm var, ancak bu dinamizm hem çıkış noktasını hem de temelini yine birey oluşturuyor. Marx, 1844’te buradadır. Kimileri ise, 1987’de de buradadır” (2002: 29).

şimdi artık post-Marksist bir zeminde duruyoruz. Artık ne Marksizmin işlediği öznellik ve sınıf anlayışını, ne onun kapitalist gelişmenin tarihsel yönelimi görüşünü, ve tabii ne de antagonizmaların ortadan kalktığı saydam bir toplum olarak komünizm anlayışını sürdürmek olanaklıdır.” (Laclau&Mouffe, 1992: 10)

Burada *ontolojik olarak ayrıcalıklı konum* ve *epistemolojik imtiyaz*; bir ölçüde negatif anlam taşıyan ayrıcalık ve imtiyaz kelimelerinin seçilmesinden de anlaşıldığı kadarıyla, Marksist sınıf analizinin işçi sınıfına, sınıf çelişkilerine ve sınıf mücadelesine yaptığı öncelikli vurgunun aslında temelsiz bir biçimde *atfedildiğini* ima eder. Ama esasında bu değerlendirme ile tarihsel harekete yüklenen bir amaç fikri (Hegel), temelsiz biçimde Marksizm’in tarih anlayışına atfedilmektedir. Kurulan bu hatalı özdeşlik ise sorunu idealizm ve materyalizm tartışmalarının felsefi alanına yerleştirmektedir.

Çalışmamızın başlarında, felsefenin (*batı felsefesi*) varlığa ve dolayısıyla bilgiye dair çeşitli ikiliklerle –çeşitli açılardan zıtlık ya da karşıtlıklarla- düşünme geleneğinin oldukça köklü olduğu vurgulanmıştı. Materyalizm ve idealizm üzerine ya da madde ve bilinç üzerine yürütülen tartışmalar da böylesi köklü bir geçmişe sahiptir. Marx ve sonrasında Marksizm’in bu bahiste yaptığı düşünsel müdahaleler, bu köklü tartışmanın alanına yerleşir yerleşmez –ister kabul edilsin isterse reddedilsin- yok sayılamayacak bir birikim oluşturmuştur. Georges Labica’nın incelemelerinden faydalanarak yaptığı değerlendirmede Balibar (1996), bu tartışmaya girişin amacıyla ilgili şöyle bir yorum yapmaktadır:

“Söz konusu olan baştan aşağı ‘yeni bir maddecilik’ ya da pratik maddecilik dâhilinde, felsefenin ‘iki kampı’, yani her şeyden önce tüm gerçekliği tinin dünyasında düşünen Hegel’in *idealizmiyle*, tüm entelektüel soyutlamaları duyarlılığa, yani hayata, epiküryenlerin ve onların çağdaş izleyicileri olan Hobbes, Diderot, Helvetius... örneğinde

olduğu gibi duygulanma yetisine, izlenime indirgeyen ‘sezgisel ya da *eski maddecilik* arasındaki geleneksel zıtlığı aşmaktır’ (Balibar, 1996: 28).

Eğer böyle bir zıtlığı aşma çabasından söz edilebilirse, bunun bilinen ilk formülasyonları Marx’ın Feuerbach eleştirileridir. Bu nedenle Marx’ın yazdıkları çerçevesinde materyalizm bahsine ilişkin genel hatlarıyla bir değerlendirme, yukarıda tarif edilen gerilim alanlarına (bütünlük, öz, belirlenim kavramları), bilinen bir diğer kavramı daha eklemeyi olanaklı kılacaktır.

Marx Feuerbach’ın materyalizmini eleştirirken, odağa aldığı temel mesele soyut insan kavramıdır:

“Şimdiye kadarki tüm materyalizmin -Feuerbach’ınki dâhil- başlıca kusuru, nesnenin [*Gegenstand*], gerçekliğin, duyumluluğun [*Sinnlichkeit*], duyumsal insan faaliyeti, pratik [*Praxis*] olarak değil, öznel olarak değil, yalnızca nesne [*Object*] ya da sezgi [*Anschauung*] biçiminde kavranmasıdır. Etkin yönün, materyalizmin tersine, idealizm tarafından -ama yalnızca soyut olarak, çünkü idealizm gerçek, duyumsal faaliyeti bu biçimiyle doğal olarak tanımaz- geliştirilmiş olmasının nedeni budur” (Marx & Engels, 1999: 25)

Hegel’i değerlendirip bütünlüklü bir eleştiriye tabi tutan Marx, Hegel’de tartıştığı “insanın ve toplumun nereye yöneleceği” sorununu, bu kez Feuerbach eleştirisi ile “insan gelişimini neyin sağladığı” sorununa yöneltmiştir. Marx için Feuerbach; idealizmden farklı noktada dursa da, onun felsefesi, insanın maddi pratiğinin anlamsızlaştırıldığı, pasif bir nitelik taşımaktaydı. Bu pasif nitelik ise Marx nezdinde, felsefede idealizm karşısında materyalizm gerilimine dair geleneksel bir eğilim olma özelliği göstermektedir. Zira daha sonra Engels (1992) bu meseleyi “felsefede iki kamp” düşüncesi üzerinden, kendisi ile Marx’ı ve doğal olarak Marksizm’i materyalizm kampına konumlandıran bir sistematik yorum geliştirmiştir (Engels, 1992). Bu yorum ise belirli bir dönemden itibaren özellikle Batı Marksizm’inde, Engels’in materyalizmini Marx’ın diyalektik kavrayışından ayıran, hatta bunun da ötesinde ona

karşıt bir materyalist eğilim taşıdığıını iddia eden tartışmalara neden olmuştur. Yukarıda Balibar'dan (1996) aktarılan pasajda “geleneksel zıtlığı aşma” vurgusunda da ima edildiği gibi; Marx felsefenin bu ikiliğini *aşmaya* dönük çabalar sarf etmişken; Engels'in özellikle doğa bilimleri ve diyalektik arasında kurduğu ilişkinin (Engels, 2010) bu geleneksel zıtlığı yeniden ürettiği ve bu anlamıyla Marx'ın kavrayışının gerisine düştüğü sıkça vurgulanmıştır. Örneğin Balibar'ın (1996: 35-36) nazarında “Marx'ın materyalizminin maddeye başvurmakla hiçbir ilgisi” olmamıştır. Bu durum ta ki “Engels'in 19. Yüzyılın ikinci yarısındaki doğal bilimler ile Marksizm'i birleştirmeye girişmesine kadar geçen uzun zaman boyunca” böyle kalmıştır. Buradaki çözümlerinde Engels'in anlayışı; basitleştirici, determinist, yansımacı ve bu anlamda indirgemeci öğeler içerdiği (doğanın gerçek işleyişinin diyalektik yasalarla birebir örtüştürüldüğü) yönünde eleştirilere muhatap olmuştur²⁰. Batı Marksizm'inde benzeri bir görüşün yerleşiklik kazanmasında, görüşleri “*kurucu*” bir nitelik taşıyan Lukacs ise şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Yöntemin toplum-tarihsel gerçeklikle sınırlı tutulması çok önemlidir. Engels'in diyalektiği yorumlama biçiminden kaynaklanan yanlış anlamalar, aslında Engels'in -Hegel'in verdiği yanlış örneğe dayanarak- diyalektik yöntemi doğa bilgisine de genelleştirmeye kalkışmasından ileri geliyor. Çünkü diyalektiğin asıl belirleyicileri (determinantları) şunlardır: Özne ile nesne arası karşılıklı etkileşme teori ile pratiğin birliği kategorilerin düşüncede uğradığı değişmelerin kök-nedeni olarak onların temelindeki tözde, yani gerçeklikte meydana gelen tarihsel değişmeler” (Lukacs, 1998:57-58 [6. Dipnot]).

Ancak burada bu iddiaların ne ölçüde doğru olduğunu tartışmaktan ziyade, Marksizm'de materyalizme dair Engels üzerinden yürütülen bu tartışmaların işaret ettiği başka bir sorun vurgulanmak istenmektedir. Bu sorun ise, çalışmamız açısından özellikle indirgemecilik üzerinden şekillenen gerilim alanına ilişkindir. Zira toplumsal

²⁰ Bu konuda çok sayıda tartışma bulmak mümkündür. Marksizm içindeki pek çok eğilimde benzeri görüşlerin farklı konular bağlamında ele alındığı gözlemlenmektedir. Buna dair örnekler için bkz. Althusser (2004); Larrain (1998); Dunayevskaya (1973).

gelişmeleri açıklamaya çalışırken Marksizm'in "sınıf indirgemeciliği"ne başvurduğu iddiasının yöntemsal temellerinden biri; anılan bu materyalizm tartışmasıdır. Çünkü bu tartışmadaki bazı görüşlere göre, "madde-düşünce (varlık-bilinç)" ikiliğini aşmaya çalışan bir düşünce sistemi olarak Marksizm'de, bilinci maddi varlık ile sınırlayan, bilinci ondan türeten ya da bilinen ifadesiyle bilinci varlıktan yansıyan bir şey olarak değerlendiren sorunlu bir eğilim gelişmiştir. Yani kısaca bu eğilim, aslında bilinci maddeye indirgemıştır. Böylesi bir eleştiri dolayısıyla sınıf indirgemeciliği eleştirilerinin dayanakları arasına felsefi bir zafiyet düşüncesi eklenmiştir. Bir başka ifade ile Marksizm'de bulunduğu iddia edilen sınıf indirgemeciliği sorunu ile genellikle Engels'e atfedilen materyalist indirgemecilik sorunu doğrudan ilişkili kabul edilmiştir. Bu nedenle işçi sınıfı hareketi içinde Marksist politik pratiğin sorunlarını ya da eksikliklerini öncelikle Marksizm'e atfedilen felsefi zafiyetler ile ilişkili görme yönünde bir eğilim oluşabilecektir.

Kanımızca böyle bir eğilim, Marksist düşüncenin gelişim sürecindeki pratik tarihsel bağlam göz önüne alındığında sorunlu bir eğilimdir. Zira politik sorunlarla felsefi zafiyetleri doğrudan ilişkilendirmek, düşünsel tartışmaların felsefi bağlamına, bu tartışmaların gerçekleştiği tarihsel-politik koşullarla ilişkilendirmekten daha fazla önem verecektir. Sonuç olarak bu durumda, teorik gelişkinliğin, kendiliğinden, siyasal bir gelişkinliğe dönüşebileceğine dair beklenti makul bir beklenti gibi görünecektir. Oysa Engels bu durumun daha farklı bir biçimde de işleyebileceğini şu şekilde vurgulamaktadır:

"1848 devrimi ile birlikte 'kültürlü' Almanya, teoriye yol verdi ve pratiğe geçti (...) kurgu, tapınğını hisse senedi borsasına kurmak üzere filozofun çalışma odasından gitgide daha çok uzaklaştıkça, kültürlü Almanya, en büyük siyasal gerileme döneminde, Almanya'nın şanı olmuş olan o büyük teorik anlayışını (...) Ve felsefe de dahil, tarihsel bilimler alanında, eski uzlaşmaz teorik zihniyet, klasik felsefe ile birlikte, boş bir seçmeciliğe,

kariyer ve gelir kaygılarına yer vermek, ve en bayağı bir ikbal avcılığına kadar düşmek üzere gerçekten tamamıyla yok oldu. Bu bilimin resmi temsilcileri, burjuvazinin ve bugünkü devletin ilan edilmiş ideologları oldular (...) Alman işçi hareketi, klasik Alman felsefesinin mirasçısıdır” (Engels, 1992: 57)

Engels'ten aktarılan bu değerlendirmelere göre; materyalizm ve idealizme dair tartışmanın politik sınıf mücadelesi ile—en azından Engels nezdinde— belirli bir ilişkisi vardır. Zira Engels'e göre felsefenin Almanya'daki serüveni; tüm o eski kuramsal keskinliğine rağmen “tapınağını hisse senedi borsasına kurmak üzere filozofun çalışma odasından gitgide daha çok uzaklaştıkça” (Engels, 1992: 57) başka odalarda “en bayağı bir ikbal avcılığına kadar” (1992:57) düşmek ile sonuçlanır. Ve nihayetinde bu felsefenin resmi temsilcileri Engels'e (1992) göre, “burjuvazinin ve bugünkü devletin ilan edilmiş ideologları oldular” (1992:57).

Dolayısıyla burada aktarılan örnek üzerinden bakıldığında, Marksizm içinde indirgemecilik dâhilinde yapılan kimi eleştiri ve değerlendirmelerin; vurgu, ifade ve bağlam konusunda gözlemlenen kısıtlarının, yöntemsel olan ile politik olan arasındaki ilişkilere dair bir perspektifle de düşünülmesi önemlidir. Bu açıdan elbette, materyalizmde varlık üzerine iddiaların bir biçimi de ‘Yansıma Kuramı’ ile ilişkilidir. Bu çerçevede, “(y)ansıma Kuramı; yalnız düşünce ile onun kavramı veya olay ve durumla onun düşüncesinin tutarlılığını varsayar ve nesne, durum, olayla her düşüncenin tutarlılığını” öngörmeyerek ontolojik ve epistemolojik kimi sorunları ve sınırlılıkları da gündeme getirir. Ama yine de “inanılabilir her materyalizm için karşılıklılık kuramı epistemolojik zorunluluktur” (Ruben 1989'dan aktaran Elibol, 2017). Sonuç olarak basitçe, idealizm ve materyalizm tartışmaları üzerinden açıkça politik düzlemde de (Engels açısından sınıf mücadelesinin bir parçası olarak) bir mücadele sürmektedir ve gerçeğin *maddiliğine* ve *değiştirilebilirliğine* dair ısrar,

“inanılabilir” eleştirel politik düşüncelerin tümü için de epistemolojik bir zorunluluk olarak düşünülebilir.

Marksizm içerisinde yukarıda anılan tartışmadan yıllar sonra, indirgemecilik eleştirisi ya da suçlaması bahsinde, Lenin’in düşüncesi de benzeri bir tartışmanın konusu olmuştur. Lakin buradaki tartışmada indirgemecilik eleştirisi, sabit bir felsefi konumdan ziyade, bir sürece işaret etmektedir. Bu süreç içinde Lenin’in düşüncesinin gelişiminin iki uğrağı vurgulanmaktadır. İlk uğrakta, Engels’in sorunlu materyalizm anlayışına bir bağlılık söz konusuysen, Lenin’in felsefi okumaları ilerledikçe bu değişmiştir. Elbette sözü edilen tartışmalarda, Lenin’in felsefi değişimi ile politik eğilimlerinin değişimi arasında olumlu ve doğrusal bir ilişki kurulmaktadır. Özetle bu iddialar şu şekilde ifade edilebilir: Lenin’in materyalizm anlayışı, *Materyalizm ve Ampiryokritisizm* (1993) eserinde, sorunlu yansıma kuramına bağlıdır. Bu anlayış; Marx’ın ve esasında Marksizm’in materyalizm kavrayışını kabalaştıran ve pozitivist bir yönelim gösteren bir nitelik sergilemektedir. Fakat bu yönelim Lenin’in Hegel okumalarıyla birlikte değişmiştir. Dolayısıyla Lenin’in sergilediği ve fakat Hegel okumalarıyla değiştirmeye başladığı bu anlayışın etkili olduğu Bolşevik politikaların düşünsel çerçevesi; belirli bir süreç içerisinde Lenin’in değiştiği söylenen düşüncelerine rağmen²¹, *Resmi* ya da *Ortodoks* bir Marksizm’in “icadında” önemli olmuştur. Fakat aslında Lenin’in materyalizm kavrayışının Hegel okumaları ile birlikte derinleşmesi ve iddiaya göre *Ampiryokritisizm*’de sergilenen anlayışı geride bırakması, doğrudan Lenin’in politik formülasyonlarına, pratiklerine, stratejilerine derinlikli biçimde yansımıştır. Örneğin benzeri bir perspektifin aktardığına göre Hegel’deki ideal olanın reel olana dönüşümü fikrini Lenin, son derece derinlikli bulmuştur. Ve bu bağlamda

²¹ Bu konudaki iddialardan biri, Lenin’in Marksizm ve sosyalizme dair görüşlerinde belirli bir süreç içerisinde kimi önemli değişiklikler olduğudur. Fakat bu yeni görüşler, Sovyet işçi iktidarının, sosyalizmin kuruluşuna dair geliştirdiği politik pratiklerin meşrulaştırılmasında işlev gösteren eski görüşlere karşı hâkim kılınamamıştır (Dunayevskaya, 1973: 98).

“Lenin, Hegel’deki düşünsel ve maddi olan arasındaki bu ilişkinin keşfi ile diyalektikteki devrimci ruhun Hegel’in düşüncesi üzerine Marx tarafından eklenmediği, bizzat Hegel’de bulunduğunu” (Dunayevskaya, 1973: 98) görmeye yönelmiştir. Bu görüşlerin çağdaş ve daha kapsamlı bir versiyonunda ise Lenin’in 1914-1915 yıllarında kaleme aldığı *Hegel Defterleri*’nde özellikle diyalektikle ilgili formüle edilen kimi düşüncelerin, Lenin’i Ortodoks Marksizm’den çok Batı Marksizmi’ne –diğer tabirle “*Hegelci Marksizm*’e”²²- daha yakın kıldığı savunulmaktadır (Anderson, 2014). Şüphesiz materyalizm konusunda Marksizm’e dair bu tartışma ve Engels’in materyalizm anlayışına dönük eleştiriler birbiri ile özdeşleştirilmemelidir. Kanımızca bu farklılıklardan en önemlisi; Ekim Devrimi ve işçi iktidarının devrim ile birlikte ortaya koyduğu devrimci ilk pratikler ile özellikle Batılı Marksistlerin bu pratikler konusunda taşıdığı tereddütlerin, bu materyalizm eleştirisi ile iç içe geçmiş olmasıdır. Yani Engels’in örneğindeki bu iç içe geçmişlik halinin tarihsel bağlamı; Sosyal Demokrat Parti’nin Almanya’daki işçi hareketi üzerindeki idealist ideolojik etkilerini sınırlandırmak için verilen bir mücadeledir. Dili de bu bağlama göre şekillenmiştir. Lenin örneğinde ise bu iç içe geçişin anlamı; işçi iktidarının sosyalizmi inşasına dair

²² Batı Marksizmi’ne verilen sıfatlardan birisi olarak *Hegelci Marksizm*, esas olarak Sovyet Sosyalizmi ve Marksizm’inde gördüğü sorunları (bunun içinde elbette II. Enternasyonal Marksizmi de bulunur), belirli bir süreç içerisinde Marx’a Hegel üzerinden dönerek eleştirme eğilimi sergilemiştir. Bu çizgi, Marx’ın Hegel’in düşünce sistemini eleştirirken kimi yanlış anlamalara ve haksızlıklara neden olduğunu vurgulayarak, bunun sosyalizmin sorunlarının altında yatan “Ortodoks” anlayışın belli açılardan oluşmasına katkı sunduğunu düşünmektedir. Marx’a dönüş, Hegel’e dönüş vb. süreci içerisinde Genç Hegelciler’e de kimi haksızlıklar yapıldığı ve tarihe yanlış kayıt düşüldüğü kaygısından olsa gerek, Marx’ın düşüncesinin gelişiminde Genç Hegelcilerin rolü de kimi şekillerde ele alınmıştır. Marx’ın Bruno Bauer ile ilişkisini, *Genç Hegelci*’lerin tarihsel gelişimi içerisinde değerlendiren, böylelikle Marx’ın Hegel ile kurduğu ilişkinin “gölgesinde kalmış” kimi tartışmaları ve Bruno Bauer’in Marx’ın “*eleştirel eleştirinin eleştirisi*”nin filtresinden geçmemiş görüşlerini ve bunların Marx’a katkısını tartışan bir çalışma için bkz. (Rosen, 2012). Kanımızca, bu tür tartışmaların sağladığı entelektüel derinlik ve daha hakiki bir kavrayışın ötesinde, barındırdığı kimi riskler de olduğu vurgulanmalıdır. Genellikle bu tür “kökene dönüş” tartışmaları özellikle, Marx’ın düşüncesinin gelişimindeki en hakkaniyetli yorumun keşfedilmesi dolayısıyla Marksizm’in kimi politik gerilimlerine, eksiklerine ya da hatalarına ışık tutma şeklinde bir yol izlemektedirler. Bu ise dikkatleri; gerilimli düşünsel ve politik süreçlerdeki aktörlerin içinde buldukları tarihsel bağlamdan, politik ve ideolojik pratiklerinden, bu pratiklerin içerisinde vuku bulduğu örgüt ve mekanizmalardan, sınıf mücadelelerinden ve tüm bunların sonuçlarının somut değerlendirmesinden ziyade, kuramsal eleştirinin ya da polemğin ne kadar hakiki ve eksiksiz ele alındığına yoğunlaştırmaktadır. Bunun sonucunda, Marksizm’in politik tarihinde görülen yanlışlar, eksiklikler ya da sapmalar, tek başına kökenleri ya da hakikiliği tahrif edilmiş ve kaybolmuş düşüncelerin doğrudan uzantıları olarak ele alınma hatasına eğilimli hale gelmektedirler.

verilen mücadelenin ideolojik düzlemlerinden biri olmasıdır. Ve bu ideolojik düzlem, bir kurucu tartışma olduğu için ayrıca önem taşımaktadır. Dolayısıyla özet olarak sunulan bu değerlendirmeler; Marksizm içinde materyalizme dair yürütülen tartışmanın ontolojik ve yöntemsel düzlemlerde kalmayıp bu alanların ötesinde uzandığını tekrar teyit etmesi açısından önemlidirler. Zira materyalizm tartışması da (her ne kadar çözümsüz ya da skolastik gibi görünse de) daha önce anılan Marksizm’de kuramsal, yöntemsel tartışma alanlarının politik ve ideolojik içerimleri üzerinden bağlantılıdır.

Burada, anılan materyalizm eleştirilerinin isabetli olup olmadığından ziyade, başka bir vurguyu hatırlatarak bu tartışmayı değerlendirmek gerekmektedir. Hali hazırda Feuerbach eleştirisinde Marx ve Engels, *eski materyalizm* olarak andıkları anlayışın en belirleyici eksikliğini; pasif insan kavrayışında görmektedirler. Bu nedenle, Marksist işçi sınıfı analizleri açısından önemli olan kuramsal gerilim alanları ile bu tartışmanın ilişkisini yöntemsel bir çerçeveye yerleştirebilmek için materyalizme dair Marx’ın Feuerbach eleştirileri biraz daha netleştirilebilir. Marx’a göre:

“Gerçek özün eleştirisine girmeyen Feuerbach, dolayısıyla: 1. Tarihsel akıştan koparak, dinsel duyguyu kendi içinde sabitleştirmek ve soyut -yalıtılmış- bir insan bireyini öncülleştirmek; 2. O nedenle, bu özü, olsa olsa, “tür” olarak, birçok bireyi salt doğal biçimde birbirine bağlayan işsel, dilsiz genellik olarak kavramak zorunda kalır” (Marx ve Engels,1999: 27).

İnsanın dönüştürücü eyleminin bağlamını oluşturan koşulların tarifinden çok, insan öznenin etkinliğine yapılan bu vurgu ise, “kuramsal düzeyde ifade edilebilen karşıtlıklar da ancak pratikte, insan etkinliği ile çözümlenebilmektedir” (Çulhaoğlu, 2002a: 124) görüşünün ifadesi kabul edilebilir. Bu durumu, geliştirdiği *Eleştirel Gerçekçi* bilim görüşü içerisinde değerlendirilen Bhaskar (2015) da benzeri bir değerlendirme yapmaktadır:

“Geleneksel materyalizmin sorun alanı, soyut bir tarih dışı bireycilik ve evrenselliğe dayanır: ayrı ayrı Crusoe’lar, harici ve ebedi olarak birbirine ve ortak doğallaştırılmış kaderlerine bağlıdır. Marx’a göre, bu kavrayış epistemolojinin ve genel olarak felsefenin geleneksel problemlerinin temelinde yatar. Zira derin düşünceye dalan maddi pratikten kopan bilincin, bedeniyle diğer zihinlerle, harici nesnelere ve hatta kendi eski durumlarıyla ilişkisi problematik hale gelir. Ancak ne bu felsefi sorunlar ne de bunların kaynaklandığı pratikler tamamen kuramsal terapiyle iyileştirilebilir” (Bhaskar, 2015: 196).

Buna göre, Marx ve Engels’in Feuerbach materyalizmine dair temel eleştirileri; Feuerbach’ın geliştirdiği soyut insan ve insan doğası anlayışı ise, buradaki asıl odağın, genel anlamda varlık ve onun ontolojik doğasının “ne” olduğuna dair bir gerçeklik tartışmasından çok, insanın ve faaliyetlerinin toplumsal, ilişkisel gerçekliği olduğu söylenebilir. Yani varlığa dair tartışmaların ilk konumlandığı yer bu noktadır. Bu bağlamda Feuerbach üzerine ortaya konan tezlerde, “duyumlu ve etkin bir özne, onun eylemi ve pratiği vardır; ama bu duyumlu ve etkin özne ile onun pratiğinin içine yerleştirilebileceği bir *belirlenmişlik* alanı yoktur” (Çulhaoğlu, 2002a: 93) biçiminde bir değerlendirme yapılabilir. Dolayısıyla yukarıda ifade edilen materyalizm temalı eleştiriler dikkate alınırken, idealizm-materyalizm tartışmasına Marx’ın eleştirisinin bu konumundan yaklaşılmalıdır. Zira Hem Engels örneğinde hem de Lenin örneğinde materyalizm anlayışının ürettiği polemiklerin politik bağlamına bakıldığında; bu bağlamın, “maddenin” tanımından önce tarihsel özne ve onun etkinliği tartışmalarına dayandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Marx, Feuerbach’ın insanın özünü duyumsal faaliyete indirgeyişini eleştirirken dahi, belirli bir ilişkisel gerçeklik kavrayışına temel olarak sahiptir. Ve henüz Marx ve Engels’in sözünü ettiği koşulların sistemli bir açıklaması olmasa bile tartışmanın odağında özne fikri bulunmaktadır. Bu ise son derece önemlidir. Zira Feuerbach’ın “duyumsal faaliyet insanı” toplumsal alanı doldurduğunda, ortada tarihsel bir özne ve tarihsel bir hareket fikrine gerek kalmayacaktır. Bu durum ise hem sınıf mücadelesini hem de politikayı koşullu

düzlemler olmalarının ötesinde bir tartışma alanına çekemeyecektir. Bu nedenle “...her türlü insan varlığının, dolayısıyla her türlü tarihin ilk öncülünden, yani insanların ‘tarihi yapabilmek’ için yaşamlarını sürdürebilmek durumunda olmaları gerektiği öncülünden işe başlamak zorundayız” (Marx & Engels, 1999: 52).

Bu öncülden başlamak son derece önemli olsa da, bunun ima ettiği tarihsel süreci değerlendirmek ve tartışmak için elbette yeterli değildir. Bu nedenle çalışmamızda Marksizm’in bütünlük, öz, belirleme, tarihsel hareket ve indirgeme gibi sorun alanları (Çulhaoğlu, 2002a) öne çıkarılarak, yöntemsel bir perspektif ile Marksist diyalektiğin ve materyalizm anlayışının ele alınması tercih edilmiştir. Bundan sonra, sözü edilen sorun alanlarının yöntemsel tartışmalar ile politik (ideolojik) tartışmaların kesişim noktasında bulunduğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu sorun alanlarında ortaya çıkan gerilimlerin kendi tarihsel bağlamlarındaki politik çatışma ve sınıf mücadelelerinin yoğunlaşması ile ilişkili biçimde yeni ontolojik ve epistemolojik tartışmalar açtığı ifade edilmiştir.

Çalışmamızın bundan sonraki bölümünde, anılan bu sorun alanlarının Marksist “sınıf çözümlemesinin temel sorunsalları” (Özügür, 2002; 2005) biçiminde ifade edilen bağlamda; yani *belirlemecilik*, *indirgemecilik* ve *özcülük* eleştirileri ekseninde değerlendirilmesine geçilebilir. Çünkü Marksizm’de başta ifade edilen yapısalcılık-tarihselcilik tartışmasının merkezinde duran yapı ve deneyim kavramlarının ortaya koyduğu yöntemsel gerilimlerin, buraya kadar tartışılan konularla yakından ilişkili olduğu düşünülmektedir.

II. BÖLÜM: YÖNTEM VE SINIF MÜCADELESİ

Komünist Parti Manifestosu'nun “Burjuvalar ve Proleterler” kısmı, “Bugüne kadarki bütün toplumların tarihi, sınıf mücadeleleri tarihidir” (Marx & Engels, 2014: 37) ifadesiyle başlamaktadır. Marksist sınıf kuramlarında ve sınıf analizlerinde bugüne kadar sürdürülmüş, Marksizm içinde farklı ekollerin oluşmasına vesile olmuş ve Marksizm'in ve işçi sınıfının sendikal, toplumsal ve politik tarihinde polemik, çatışma ve ayrışma oluşturmuş tüm düşünsel ve pratik gerilim başlıklarında; anılan bu ünlü ve sade ifadenin ya da bu ifade etrafında dönen tartışmaların büyük bir ağırlığı olduğu söylenebilir. Tarihin sınıf mücadeleleri olarak kavranmasının ve bu konuda Engels ile birlikte Marx'ın etkileyici biçimde gerçekleştirdikleri düşünsel ve politik üretimin ana hatlarını belirtmeden önce, Marx için “mücadele” kavramının önemini gösteren ve Marx'ın perspektifindeki kalıcı konumuna işaret eden bir anekdot ile başlamak uygun olacaktır.

2.1. MARKSİST SINIF ÇÖZÜMLEMELERİNDE SORUN ALANLARI

2.1.1 Sınıf Mücadelesi Perspektifi

1880 yılında, yani Marx'ın ölümünden üç yıl önce, *New York Sun* gazetesinin 6 Eylül tarihli baskısında; bir matbaacı, gazeteci ve editör olan John Swinton'ın Avrupa'yı ziyareti sırasında Marx ile gerçekleştirdiği bir söyleşi yayınlanır²³. Swinton, Marx için, “zamanımızın en olağan üstü insanlarından biridir” der. Zira Marx, “devrimci politikanın geçtiğimiz kırk yılında gizemli lakin muazzam bir rol” oynamıştır ona göre. Yazısının devamında, Marx'ın düşünsel ve politik faaliyetlerini özetleyen ve yorumlayan Swinton, Marx ile Londra Ramsgate'deki kulübesinde gerçekleştirdiği söyleşiyi aktarırken, buldukları ortamı, Marx'ın ve görüşme sırasında Marx ile birlikte olan ailesinin onda bıraktığı izlenimleri de aktarır. Swinton yazısının son

²³ Bu yazının tamamı için bkz. <https://portside.org/2020-08-13/interview-karl-marx> (27.10.2019).

bölümünde; artık akşam olmaya başlamışken, Marx ile “yaşlılığın eziyeti ve kuşaklar ile ilgili düşüncelere dair gevezeliğin” ve “gün ve akşam manzarasına dair sohbetin” üzerine, zihninde bir soru belirlediğini aktarır. “Varlığın nihai yasasına [*the final law of being*]” değinen soru için “bu bilgeden” yanıt almaya çalışacaktır. Swinton duraksayarak sorar, “varlığın nihai yasası nedir?”. “Önündeki kabaran denize ve plajdaki telaşlı kalabalığa bakarken, bir an için aklı takılan” Marx’a, soruyu tekrar eder, “Nedir?” ve Marx “derin ve ciddi bir tonda” yanıt verir: “Mücadele!” (Swinton, [1880] (2019).

“Genç” Marx için sınıflar düzleminde öne çıkan mücadele fikri, “olgun” Marx’ta önemini azaltmaktan öte artırmış görünmektedir. Zira artık mücadele, “varlığın nihai yasası” olarak düşünülebilmektedir. Bu bağlamda Marksizm’de gerilimli alanları belirtirken, diyalektik ve materyalizm kavrayışları üzerinden yöntemsel olarak vurgulanan başlıklar, sınıf çözümlemesine tekabül eden sorunsallar ile ilişkilendirilmelidir. Bu nedenle yapı ve deneyim kavramlarının Marksizm’deki serüvenine geçmeden önce, sınıflar mücadelesinin en genel anlamıyla Marx için ne ifade ettiğine değinmek gerekmektedir.

Marx ve Engels *Komünist Manifesto*’da; “toplumların tarihi, sınıf savaşımaları tarihidir” derken, 1848 yılına kadar yürüttükleri teorik tartışma ve üretimin ‘hülasasını’ dile getiriyorlardı. Buna göre tarih; üretim ilişkileri ekseninde, toplumsal olarak ayrı sınıflardan oluşan, farklılaşmış, karşılıklı toplumsal ilişkilere dayanan, karşıtlık, çelişki ve çatışmalar içeren süreçlerin gelişiminden oluşmaktadır. Bu farklılaşma, maddi yaşamın yeniden ürerimi için zorunlu pratiklerin icra edilmesi ve kontrol edilmesi noktasında ortaya çıkan ayrıma dayanmaktadır. Marx’a göre bu ayrımın temelinde,

insanın doğayla²⁴ etkileşimli varlığına müdahale ederek, kendi geçim araçlarını üretmeye başlaması bulunmaktadır. Bir kez doğayı dönüştürmeye başlamak, insanın maddi ve toplumsal varlığını yeniden üretme amacıyla girdiği ilişkilerin sonucu olarak, daha istikrarlı biçimlerde örgütlenmeye başlaması anlamına da gelir. Bu; insanlık tarihinde, üretenler ve üretime el koyup, insan toplumlarını yönetenler biçiminde bir bölünmenin başlangıcını oluşturur. Bu anlamda Marx, maddi yaşamın yeniden üretimine bağlı biçimde, insanların kendi bireysel varlıklarından ve iradelerinden bağımsız olarak bazı ilişkilere girdiklerini ifade eder. Bu ilişkiler, üretim ilişkileri kavramı ile karşılanır. Ayrıca maddi üretimin gerçekleşmesine olanak tanıyan tüm dolaylı ve dolaysız araçlar (araç ve örgütlenme) ve bu araçları üreten, sürdüren ve dönüştüren tüm toplumsal ilişkiler birlikte, üretici güçleri meydana getirir. Böylece Marx temelde üretim ilişkilerinden belirli biçimlerde ortaya çıkan farklı karşıtlıkları tarihsel çelişkilerin ifadeleri olarak ele alır. Nihayetinde, tarihsel olarak farklılaşsa da bu çelişkiler, bir tür sömürü ilişkisidirler:

“Şimdiye kadarki bütün toplumların tarihi değişik dönemlerde değişik biçimlere bürünen sınıf karşıtlıkları içinde hareket etmiştir. Ama bu karşıtlıklar hangi biçime bürünmüş olurlarsa olsunlar bütün geçmiş yüzyıllar için ortak bir olgu vardır; o da toplumun bir bölümünün öteki bölümünü sömürmesidir” (Marx & Engels, 2014: 60).

²⁴ Burada doğa kavramı, Marx'ın doğa kavrayışının özgünlüğüne ve burjuva doğa kavrayışını (yalnızca insanın kullanımına sunulmuş nimet olarak doğa, ya da insana dışsal ve sakınılması gereken, romantik doğa) aşan niteliğine dair şu değerlendirme ile göz önüne alınabilir: “Doğa toplum aracılığıyla dolaylanılır, toplum da doğa aracılığıyla. Marx bu dolayımı daha doğru bir ifadeyle bir metabolizma ya da metabolik etkileşim diye adlandırır –Schmidt bu kavramın Marx'ın doğa mefhumu açısından hayati olduğunu düşünür. ‘Metabolizma’ kavramıyla, Marx insanın doğayla ilişkisine yepyeni bir anlayış getirdi [ve] Aydınlanma'nın sunduğu tüm burjuva doğa teorilerinin çok ötesine geçti” (Schmidt,1971: 78-79). Schmidt Marx'ın tarihsel özgünlüğünün kaynağını saptamada bilhassa isabetlidir, çünkü yeni olan şey metabolizma kavramının kendisi değil, Marx'ın onu hangi bağlamda kullandığıdır. Spesifik olarak, Marx, emek sürecini metabolik etkileşimin itici gücü olarak görmüştü. İş yaparken, diye açıklar Schmidt, “İnsanlar kendi öz güçlerini doğal nesnelere birleştirirler [ve] doğal şeyler kullanım değerleri olarak yeni bir toplumsal nitelik kazanır”. Böylece “doğa insanlaşırken, insanlarda doğallaşır” (1971:78). Bu metabolik etkileşimde, doğa emeğe hem Öznesini hem de Nesnesini sağlar –bir tarafta (doğal yetenekleri ve amacıyla) emekçi, diğer yandaysa emeğin nesnesi (dönüştürülecek malzeme) vardır” (Smith, 2017: 50-51).

Bu çelişki tarihsel olarak oluşan farklı sınıfların çelişkisi olarak anlaşılır ve çeşitli biçimlerde karşıtlıklar yaratabilen bu çelişki sınıf mücadelesinin nesnel temelini oluşturur. Marx'ın sınıf mücadelesi²⁵ kavrayışında, *örtük* ya da *açık*, lakin *kesintisiz* bir *savaş* fikri bulunur:

“Özgür yurttaş ile köle, patrisien ile pleb, baron ile serf, lonca ustası ile kalfâ, sözün kısası ezen ile ezilen sürekli karşı karşıya gelmişler, her seferinde ya toplumun tümüyle devrimci bir dönüşüme uğramasıyla ya da çatışan sınıfların ortak yıkımıyla sonuçlanan, kimi zaman gizliden gizliye, kimi zaman açıktan açığa, ama dur durak bilmeyen bir mücadele içinde olmuşlardır” (Marx & Engels, 2014: 60).

Marx tarihsel olarak ortaya çıkan sınıf bölünmelerinin, kendi çağına özgü toplumsal ilişkilerle karakterize olduğu, o çağda üreten ile yönetenin, sömüren ile sömürülenin ya da ezen ile ezilenin, üretim ilişkilerinin dolayımı niteliklerine bağlı

²⁵ Kanımızca, sınıf mücadelesi kavrayışının, Marksist tartışmalarda, özellikle işçi sınıfı mücadelelerinin politik etkisinin azaldığı ya da yeterince etkili olmadığı düşünülen dönemlerde ortaya çıkan bir özelliği vardır. Bu özellik belirli bir iddiaya dayanır. Buna göre; tarafları, net bir “düşman” tanımına dayanan; sınırları ve eylemlerinin nitelikleri belirgin bir karşı karşıya geliş şeklinde kavranan (ya da farklı bir tabirle, *konvansiyonel savaş konsepti* şeklinde kavranan) bir sınıf mücadelesi resmedilir. Eğer bu iddia kısmen doğru kabul edilirse, bu eğilimin varsayımlarından biri, sınıf bilincinin düzeyi ile sınıf mücadelesi arasında doğrudan bir bağlantı olduğudur. Oysa burada görüldüğü gibi Marx'ın düşüncesinden başlayarak, sınıf mücadelesinin daha kapsamlı, farklı düzeylerde, sınıflar arasında ve sınıf bölmelerinin kendi arasında belirli bir süreklilik gösterdiği ve yalnızca açık çatışma biçiminde bir sınıf mücadelesinden söz etmemek gerektiği ima edilmektedir. Zira Marx'ın sınıf mücadelesi perspektifi; burjuvazinin “‘barış’, ‘güvenlik’, ‘yasa ve düzen’ ve ‘uygarlık’ kılığında yürüttüğü” (saklı ya da örtük) bir tür “daimi iç savaş” olarak birçok kez vurgulamıştır (Neocleous, 2016c: 361). Örneğin *Kapital*'de yapılan şu değerlendirmede olduğu gibi: “İş gününün bazı üretim dallarında düzenlenmesinin tarihi ve diğer üretim dallarında bu düzenleme için hâlâ sürmekte olan mücadele, yalıtık durumdaki işçinin, kendi emek gücünün ‘özgür’ satıcısı olarak işçinin, kapitalist üretimin belli bir olgunluk aşamasında, direnme gücünden yoksun şekilde boyun eğeceğini elle tutulur şekilde kanıtlar. Bundan dolayı, normal bir iş gününün yaratılması, kapitalistler sınıfı ile işçi sınıfı arasındaki çok uzun sürmüş ve az ya da çok saklı kalmış bir iç savaşın ürünüdür”(Marx, 2011: 401). Bu kavrayışın önemi ise görece istikrarlı, belirli bir düzen ve barışın hâkim olduğu kapitalist toplumsal düzenin belirli bir tarihsel kesitinde dahi, farklı düzeylerde işleyen sınıf mücadelesinden söz edebilmesidir. Anılan konvansiyonel savaş mantığında bir sınıf mücadelesi arayışı ise böylesi ‘istikrar’ dönemlerinde, tarafları ve düşmanları belirgin bir biçimde tanımlayabileceği politik-toplumsal pratikler bulmaya çalışır. Bu pratikleri bulamadığında, tek başına sınıf bilinci tartışmalarına ve daha özde işçi sınıfının bilinçliliği tartışmalarına dönerek, burada, daha etkili başka olgular keşfetme (kimlik, din, kültür vb) ve toplumsal düzeni bu şekilde açıklama çabasına denk düşen sosyolojik açıklamalara başvurur. Bu tür açıklamaların zaafi ise sermaye sınıfını, yalnızca açık bir sınıfsal düşman ya da (yerel, ulusal ya da evrensel) tehdit karşısında sınıfsal güdülerine dönerek hareket edebilen kolektif bir özne gibi düşünmeye teşvik etmesidir. Aynı zamanda böylesi bir düşünüş, örneğin devleti de kapitalizmin gelişim dinamikleri ve sınıf ilişkilerinden bağımsız değerlendirebilecekleri bir politik iktidar fikrine meyledecektir. Anılan bu kavrayışın siyasi tarih incelemelerinde aldığı sorunlu biçimi görmek için Türkiye tarihine sınıf mücadeleleri perspektifinden bakan bir çalışma ile (Savran, 2010), aynı süreç tarih-dışı, aşkın, soyut ve bu anlamıyla neredeyse teolojik bir ton içeren (*ceberrut*) devlet nosyonu ile bakan bir çalışmanın (Keyder, 2007) değerlendirmeleri karşılaştırılabilir. Bu konuya ilerleyen bölümde tekrar değinilecektir.

biçimlerden temelini alan bir eşitsizlik ilişkisi kurduklarını ifade eder. Bu karşıtlık her zaman sınıf mücadelesinin potansiyel ve nesnel anlamda zeminini oluşturur. Bu nesnel temel ve potansiyeller ile ilişkili olma anlamında “her sınıf mücadelesi siyasi bir mücadeledir” (Marx & Engels, 2014: 47). Öyleyse toplumsal sınıflar üretim ilişkilerinin bireylere tahsis ettiği konumların doğrudan sonucu olan kategorik varlıklara indirgenemezler. Marx ve Engels bu meseleye *Alman İdeolojisi*’inde şöyle değinmektedirler: “Tek tek bireyler, ancak başka bir sınıfa karşı ortak bir savaşım yürütmek zorunda oldukça bir sınıf meydana getirirler; bunun dışında rekabet içinde birbirlerine düşmandırlar” (Marx & Engels, 1999: 98). Bu durumda elimizde sınıflara ve sınıf oluşumlarına dair iki düzlem bulunmaktadır: Bunlardan biri üretim ilişkilerindeki konumlanmalara vurgu yaparken, diğeri mücadele içindeki sınıflara vurgu yapmaktadır.

Üretim ilişkilerindeki konumlanmalara vurgu yapan değerlendirmeler ile mücadele içindeki sınıflara vurgu yapan değerlendirmelere bakıldığında “konum” ve “mücadele” ekseninde bir ikilik kendini göstermektedir. Bu noktada şu sorular sorulabilir: Zorunlu toplumsal ilişkilerin yarattığı düzenlilikler o düzenliliklerdeki çelişkilerin kaynağına yapılan vurgu ile mi açıklanmalıdır? Yoksa girilen zorunlu ve çelişkili toplumsal ilişkilerin üzerinde yükselen belirli kolektif öznelerin eylemlerine dayalı oluşum sürecine ağırlık vererek mi kavranmalıdır?

Dolayısıyla böylesi sorular, bir önceki alt-bölümde Marksizm’in yöntemsel temelleri ve bütünlük, öz, belirleme ve indirgeme kavramları etrafında değinilen gerilim alanlarına ilişkin çerçevenin, sınıflar ve sınıf mücadelesinden oluşan bu iki düzlem bahsinde de kendini gösterdiğine işaret etmektedir. Zira Marx’ın farklı çalışmalarında sınıfların tanımlanışına dair aynı derecede önemli farklı kriterler sunulmuş gibidir ve bu farklılıklar Marksizm içerisinde farklı yorumların oluşmasında etkili olmuşlardır

(Ollmann, 2011). Bu bağlamda tekrar yöntemsel bir perspektif ile politik bir perspektifin (sınıf mücadelesi) çakıştığı bir tartışma alanından söz edilebilir. Elbette yukarıda ifade edilen sorulara; geniş anlamıyla bir sınıf mücadelesi perspektifini ve yöntemsel olarak ilişkisel diyalektik bir çerçeveyi merkeze koyarak, “tarihsel maddeci sınıf kuramında analitik öncelik, toplumsal sınıfta değil, sınıflar mücadelesindedir” (Özüğür, 2005: 24) şeklinde bir yanıt geliştirilebilir. Eğer bu durum Marksizm ve sınıf analizleri açısından açık bir çelişki ya da tutarsızlık olarak düşünülmeyecekse, sınıf mücadelelerinin önceliği vurgusunu açmak gerekmektedir. Çünkü tarihsel gelişim ve oluşumların incelenmesinde en genel eğilim, bulunan noktadan geriye doğru bakarak belirli noktaları ilişkilendirerek görece tutarlı bir anlatı oluşturmayı içerir. Bu ise, toplumsal olarak egemen sınıfların belirli bir tarihsel anlatıya, bu anlatıyı düşünsel, gündelik ve politik pratiklerine temel oluşturacak biçimde örgütlenmeleri ile ‘doğal’ bir görünüm kazandırır. Yani sınıf mücadeleleri perspektifinin yerleştirilmediği bir çözümlemede kuvvetle muhtemel, ‘kendiliğinden’ bir tarihsel gelişim fikri güç kazanacaktır. Oysa yaygın ve etkili düşünsel iddialar, geçmişin sınıf mücadelelerinin bilgisine sürekli müdahale eden ideolojik üretimler üzerinde (sosyal bilimlerin ürettiği bilginin önemli bir bölümü bu niteliktedir) süren bir mücadele olarak da düşünülebilir. Eğer bu durum geçerli ise, söz konusu mücadele; toplumların gelecekte alacağı biçimlerin niteliğine karar verme mücadelesi anlamını taşıyacaktır. Dolayısıyla geçmişin deneyimi bir kez bilindikten sonra, ‘doğal toplumun’(kendiliğinden gelişme halinde toplumun) mümkün olmaktan çıktığı söylenebilir. Yani Marx’ın ve Marksizm’in, sınıf mücadeleleri perspektifi toplumsal ve tarihsel olana herhangi bir ‘doğallık’ atfetmeyerek genel anlamda hem sosyal bilimlerin eleştirel yönelimini kuvvetlendiren bir eğilime güç vermektedir, hem de bilimsel açıdan geliştirmeye ve tartışmaya daha açık düşünce ve pratikler için zengin bir zemin sunmaktadır. Bu çerçevede, Ollmann’ın (2011) Marx’ın sınıf kavramını farklı biçimlerde kullanabilmesi

konusundaki görüşlerinden yola çıkarak, neden önceliğin sınıf mücadelelerinde görüldüğüne dair bazı çıkarımlar yapılabilecektir.

Ollmann'a göre "*Marx'ın sınıf kullanımı*"nı açıklamaya yönelik girişimlerin ilk olarak kabul etmesi gereken şey, bu terimin Marx tarafından "grup", "fraksiyon" ya da "katman" kavramlarının eş anlamlısı olarak "gevşek" biçimde kullandığıdır (Ollmann, 2011: 203). Örneğin çiftlik işçilerinin proleter mi yoksa köylü olarak mı ele alınacağı bahsinde, Marx'ın, proletaryanın kapitalist toplumların muazzam bir çoğunluğunu oluşturduğu iddiasından söz eden Ollmann, bu iddianın geçerli olabilmesi için çiftlik işçilerinin proleter kabul edilmesi gerektiğine vurgu yapar. Zira Marx, fabrika işçilerinin İngiltere'de çoğunluğu oluşturmadığına dair rakamları alıntılarında ve yine, Almanya ve Fransa için aynı durumun çok daha geçerli olduğunu da farkında olmalıdır. Lakin Marx bununla birlikte çiftlik işçilerinin proleter olduğuna dair bir düşünceyi en azından çalışmalarının birinde vurgulamıştır. Bu vurguya rağmen Ollman'a göre Marx'ın yazılarında, proletaryayı sanayi işçileri olarak ele almasının açık bir baskınlığı vardır ve bu durum, çiftlik işçilerinin proleter olarak nitelenmesi ile karşılıklı içindedir (Ollmann, 2011: 199). Başka bir örnek ise "entelijensiya ve kapitalist sınıf arasındaki ilişkiye" dairdir. Ollmann Marx'ın hekimlerden, avukatlardan, gazetecilerden, profesörlerden, yazarlardan ve rahiplerden genellikle, burjuvazinin 'ideolojik temsilcileri ve sözcüleri' olarak bahsettiğini aktarır. Fakat bu kişiler için aynı zamanda, 'sınıfın kendisi hakkındaki yanılsamaları mükemmelleştirmeyi kendilerinin başlıca yaşam kaynakları haline getirirler' diyerek emek içerisindeki zihinsel ve fiziksel bölünmeye atıfta bulunmaktadır. Bu bölünmeye dair vurgu genel bir durummuş gibi görünse de, Ollman'ın görüşüne göre Marx, bu saptamayı burjuvazi ile sınırlamaktadır (Ollman, 2011: 200). Sonuç olarak entelijensiyanın mensupları "genelde kapitalist sınıf içinde değerlendirilseler de, bu, Marx'ın yeri geldikçe entelijensiya tam bir sınıf değil ama sınıfların bir kümesi statüsü atfetmesine mani" olmamaktadır ve *Kapital I*'de

aynı kişilerden “ideolojik sınıflar” (Ollmann, 2011: 201) olarak söz edilmektedir. Ollman’a göre ideolojik sınıflar tanımlamasında Marx’ın vurgusu; üretim içindeki rolden çok geniş anlamda toplumdaki rollere ilişkinmiş gibi görünmektedir (2011: 201)²⁶.

Marx’ın sınıf kavramını kullanımına dair burada aktarılan değerlendirmeleri dikkate aldığımızda, yukarıda sınıflar ve sınıf mücadelelerine ve atfedilen önceliklere ilişkin sorulan yöntemsel sorunun meşru bir soru olduğu söylenebilir. Zira ilk alt-bölümde Marksist diyalektik ve materyalizm kavrayışının özgün niteliğine ilişkin yapılan değerlendirmelere rağmen; Marx’ın sınıf kavramının kullanımları idealist felsefe geleneğinin aşılacak istenen sorunlu ikiliklerini (konumlar ve bilinç biçimleri ya da yapılar ve deneyimler) sınıf çözümlenmeleri bağlamında yeniden üretir gibi görünmektedir. Ya da “*Kapital*’in ciltlerinde ‘sınıf’ın muhtelif ve görünüşte açıkça çelişkili olan kullanım örneklerini” (Ollmann, 2011: 203) tek başına göz önüne aldığımızda, diyalektiğin kullanımı, en azından herhangi bir özgün nitelik yaratamamış görüntüsü vermektedir. Lakin bu görüntüler kanımızca yanıltıcıdır.

Ollmann bu konuda, Marx’ın yazılarındaki bu çelişkili görünüşün, (kimi karşıt kullanımlar olsa bile) ilk bakışta ve doğal olarak ‘görünüşte’ olduğunu ve bunun sınıf çözümlenmesi açısından abartılı sonuçlar çıkarılmasına gerek olmayan bir durum olduğunu vurgulayarak değerlendirmesini şöyle sürdürmektedir:

“Zira [Marx’ın] eserleri içerisinde asıl süreklilik ve yaygınlık ve aynı zamanda diğer teorileriyle de uyumluluk arz eden sınıflandırma kapitalistler, proleterler ve toprak sahipleri olarak yaptığı üçlü ayrımdır. Doğrusunu söylemek gerekirse işte bu yüzden, ‘Marksist Sınıflar sistemi’ olarak adlandırmamız gereken de budur. Yine de, yukarıda sözü edilen öteki sınıflar, Marx’ın bu sınıflar hakkında ortaya attığı ama hiçbir yerde tam olarak geliştirmedeği bazı ipuçları üzerinden bu üçlü bölünmeyle tutarlı hale getirilebilir. Bu

²⁶ Ollman’ın verdiği farklı örnekler için bkz. (Ollmann, 2011: 198-204).

ipuçları onun ‘sınıfların alt bölümleri’ ve ‘geçiş halindeki sınıflar’ ifadelerinde bulunabilir”

(Ollmann, 2011: 204).

Ortaya konan sorunu, bu değerlendirmeler ile birlikte yeniden düşündüğümüzde, sınıf çözümlemesinin Marx’ta belirli bir sistem oluşturduğu ve bunun büyük ölçüde süreklilik ve tutarlılık taşıdığı doğrudur. Ollmann aktarılan değerlendirmesinde; aksi iddialara rağmen bu tutarlılığı, sınıf kavramının ekonomi politiğin eleştirisinden üretilen analizindeki işleyiş biçiminin sistemli yapısına (sermaye birikim süreci analizine) referans veren bir şekilde açıklamaktadır. Bu, Marksist sınıf çözümlemesi açısından son derece önemli bir kısmı oluştursa da, bir diğer önemli kısım, anılan tutarlılığın, sistemin işleyişini, işlevselci olmayan biçimde açıklamaya olanak veren bir sınıfsal ve toplumsal ilişki kavrayışının sonucu olarak kurulabilmesidir. Sınıf çözümlemeleri söz konusu olduğunda ise bu kavrayış, toplumsala sınıf mücadelesi perspektifi ile yaklaşmakla ilintilidir. Daha önce Marksist diyalektik için ifade edilen tarihsel toplumsal süreçlere duyarlı, ilişkisel, dinamik, eleştirel ve pratik yönelimli niteliği ile öne çıkan bu perspektif; toplumsal çözümlemede herhangi bir sistemsel bakışın en azından kuramsal olarak dayattığı statik, kalıplaşmış ve bu anlamıyla ilişkisel süreçleri dışlayan açıklamalara karşı da bir alternatif sunmaktadır. Bu alternatif ise Ollmann’ın deyişiyle Marx’ın, “sınıf sorunu üzerine yoğunlaştığında, esasında kendisinin de yapma hatasına düştüğü, sosyal ve ekonomik grupların bütün türlerine yafıtı yapıştırılmasına karşı” (Ollman, 2011: 206) olmasında kendini göstermektedir. Marx ve Marksizm açısından önemli olan kapitalist bir toplumsal sistemde mevcut ve muhtemel tüm konumların eksiksiz bir haritasını çıkarmak değildir. Zira bir harita bize ancak sabitlenebilir ve görelî konumların bilgisini verebilir. Bu bilgi bize konumların karşılıklı ilişkisini, değişimini, farklılaşmasını, karşıtlıklarını ve önem derecelerini kendiliğinden açıklayamaz. Bu bağlamda kendisini büyük ölçüde kapitalist sınıflı toplumun aşılması için bir düşünsel ve pratik kılavuz olarak kuran ve geliştiren Marksizm için, bir sınıf

haritası çıkarmak, sınıflı toplumu aşma amacıyla asli bir unsur değildir. Bunun ötesinde kritik olan, belirli konumları doğrudan ya da dolaylı olarak belirleyen, o konumlar hakkında, o konumlar üzerinde yükselen ve mevcut yapıyı yeniden üretmeye ya da üretememeye yol açan ilişkiler, çelişkiler ve mücadelelerin kavranması, onların bir parçası olunması ve bilgisinin üretilmesidir. Buradan hareketle örneğin Marx ve Engels'in "her sınıf mücadelesi siyasi bir mücadeledir" (Marx & Engels, 2014: 47) ifadesini veya "(t)ek tek bireyler, ancak başka bir sınıfa karşı ortak bir savaşım yürütmek zorunda oldukça bir sınıf meydana getirirler; bunun dışında rekabet içinde birbirlerine düşmandırlar" (Marx & Engels, 1999: 98) ifadelerini ya da Marx'ın "ilk birikim denilen şey, üreticileri üretim araçlarından ayıran tarihsel bir süreçten başka bir şey değildir" (Marx, 2011: 687) ifadesini birlikte ya da ayrı ayrı değerlendirdiğimizde sonuç değişmemektedir. Tüm bunlarda vurgu konumlara değil, ilişkilere yapılmıştır. Bu ilişkilerin ortak muhtevası ise; çelişki ve mücadelelerde somutlanmaktadır. Böylece "sınıflara değil, sınıflar mücadelesine" (Özğür, 2005: 24) Marksizm'in verdiği önceliğin, Ollmann'ın (2011) Marx'ın sınıf kavramını "gevşek" kullanımı üzerine geliştirdiği değerlendirmesiyle de bir tutarlılık sergilediği söylenebilir. Zira bu aktarılanlardan anlaşılabilir; Marx'ın analitik konumlara bağlı, matematiksel sınıf sayımından daha çok, esnek bir sınıf çözümlemesi anlayışına yakın olduğudur. Dolayısıyla bu değerlendirmenin başında konum ve sınıf mücadelesine ilişkin sorulan sorunun, aslında Marx'ın sınıf anlayışına dair kısmen eksik bir değerlendirmeye yaslandığı söylenebilir. Yani " 'sınıfın' veya belirli bir sınıfın katı bir tanımını inşa etmeye çalışan, incelemelerine bu tür tanımlarla başlayan ve bir bireyin veya grubun (örneğin yöneticilerin) hangi sınıfın üyesi olduğuna çözülmesi gereken bir sorun gibi yaklaşan Marx'ın bazı takipçileri" Marx'ın burada aktarılan kavrayışına "uzak" düşmektedir (Ollmann, 2011: 214)²⁷. Bu eksiklik tespit edildikten sonra, sorun

²⁷ Ollmann burada açıkça belirtmese de kast ettiği takipçilerden biri Wright olsa gerektir. Karşılaştırma

gündemden kalkmamaktadır. Burada sorun yalnızca, Marx'ın farklı sınıf kullanımlarının, sınıf kavramının ontolojik temellerine dair kararsız bir arayıştan kaynaklanmadığı (yani tekrar idealist felsefi ikiliklere dair bir tartışmaya havale edilemeyeceği), bundan ziyade meselenin epistemolojik önceliğe dair olduğu vurgusuyla, uygun bir düzleme yerleştirilmiştir. En baştan itibaren ifade edilmeye çalışıldığı gibi Marksizm ve Marksist sınıf analizlerinde gerilim alanları olarak vurgulanan başlıkların yöntemsel temellerinin önemi, belirli felsefi sorunların kendini tekrar etmesinden ziyade, o temellerin inşasının açıklamaya çalıştığı pratiklerin değiştirilmesine yönelmiş olması ile ilişkilidir.

Buraya kadar; anılan gerilim ya da sorun alanları bu sorun alanlarına kısmen de olsa belirli bir açıklama getirmeye çalışan yaklaşımların sunulmuş ve sonrasında bu yaklaşımların verdiği yanıtlar ile birlikte değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu yaklaşımın, sınıf çözümlemesine dair sorun ya da gerilim alanları sistematik başlıklar halinde değerlendirilirken, odağın yöntemsel tartışmalarda tutulabilmesi için uygun bir zemin sunduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla artık, Marksist sınıf çözümlemesinin temel sorunsallarının genel bir çerçevesini çizerek, bu sorunsalları önemli ölçüde şekillendiren kavramlara dair sınırlandırılmış bir değerlendirmeye geçmemiz mümkündür.

2.1.2. Marksist Sınıf Çözümlemesinde Sorun Alanları

Sosyal bilimlerde, 1980'li yıllardan günümüze doğru uzanan zaman diliminde, post-modernist ya da post-yapısalcı yaklaşımlar vasıtasıyla bir odak kayması yaşanmıştır. Farklı bir ifadeyle toplumsal gerçekliğe dair açıklamalarda; özel, tekil, konjonktürel, olumsal ya da kazai, görelî, eklektik, fark, kimlik, metin gibi kavramlar (Özügürlü, 2008: 21) odağa yerleşmiştir. Özellikle anılan bu durum, kapitalist üretim ilişkilerindeki somut değişimlere paralel olarak sınıf konumları ve sınıf katmanlarında

için bkz. (Wright, 1989; 1997; 2014).

yaşanan çeşitlenme olgusu ile birleşince, Marksizm'i bu bağlamda geliştirilen eleştirilerin temel muhatabı haline getirmiştir. Lakin kanımızca bu eleştirilerin temelinde, Marksizm'in işçi sınıfı hareketleri üzerindeki etkisini tasfiye etmeyi amaçlayan ve temel stratejileri soğuk savaş döneminde atılan uzun bir sınıf mücadelesi geçmişi bulunmaktadır. Özellikle temel yöntemsel yönelimlere dönük bu eleştirilerin hedefinde, Marksist teorinin ürettiği bilginin, sosyal bilimlerin asli meşguliyetleri olarak kabul edilen kuramsal çözümleme ya da ampirik araştırmanın ötesine geçerek, işçi sınıfının politik eyleminin merkezde durduğu, devrimci dönüşüme vurgu yapan bir siyasal proje ve strateji ile birleştirilmesi vardır. Şüphesiz bu noktada Marksist teoriye yönelik çok yönlü eleştirilerin önemli bir bölümünün, soğuk savaşla birlikte sosyal bilimlerin stratejik bir hegemonya alanı olarak fark edilmesiyle ilişkili olduğu da vurgulanmalıdır (Boratav,2010:9; Neocleous, 2014).

Bu çerçevede içerisinde Marksist sınıf çözümlemesine atfedilen temel sorunların tartışılmasında konu yalnızca Marksist diyalektiğin yöntemsel tartışmalarda aldığı konunun felsefi ikiliklere geri döndürülerek eksik kavranması ya da kapitalist sınıf ilişkilerinde ve yapısında yaşanan hızlı değişimlerin açıklanması zorunluluğu ile ilişkili değildir. Bu tür eleştiriler aslında Marksizm'in temellerinin oluşturulduğu ve felsefi tartışmalardan ekonomi politik eleştirisinin sistemli hale getirilmesine kadar uzanan tüm süreçte, (örneğin Engels'in idealizm-materyalizm tartışmasında örneklediği gibi), sınıf mücadeleleri içerisinde karşıt olarak bizzat üretilen ideolojik hamlelerle ilişkilidir. Bir diğer deyişle Marksizm'in ve işçi sınıfının toplumsal ve politik hareketlerinin gelişim sürecinde temel çatışma başlıklarının geleneksel felsefi ikiliklere dönüştürülerek (varlık-bilinç, yapı-fail, bütünlük-öz vb.) köklü bir eleştiri formu alması, kendini tekrar eden bir politik müdahale olarak düşünülebilir²⁸. Zira daha önce aktarıldığı gibi; Materyalizm

²⁸ Bu dönüştürmenin ilginç hikâyelerinden birisi "totalitarizm" kavramının serüveninden izlenebilir. Örneğin bkz. (Neocleous,2014). Totalitarizm kavramı bir anti-komünist soğuk savaş icadı olarak sosyal

konusunda Engels'e yöneltilen eleştiriler hakiki Marx'a dönerek; Lenin'e yöneltilen eleştiriler ise Lenin'in Hegel'e dönüşü ile ilişkilendirilerek, Sovyetler Birliği'nin 'Ortodoks Marksizmi'nin eleştirisi de Marx'a ve oradan Marx'ın Hegel'e yaptığı haksızlıklara dönerek anlaşılmaya çalışılmıştır. Zira çağdaş *Post* eleştirilerin bir kısmı da Marksist sınıf çözümlemesine attikleri sorunları ve eleştirileri, benzeri bir *felsefileştirme*²⁹ şeklinde radikal bir kopuş olarak kurmuşlardır. Şüphesiz burada vurgulanmaya çalışılan, Marksizm'in çözümlemelerinin her hangi bir zorluk, gerilim ya da sorun taşımadıkları değildir. Burada daha çok vurgulanmaya çalışılan nokta şudur: Marksizm, aştığı ve geride bıraktığı konuların ya da kuramsal gerilimlerin, pratiğin açıklanması ve dönüştürülmesinde etkin bir biçimde kullanılmasına eğilim gösteren bir yöntemsel çizgiye sahiptir. Dolayısıyla kast edilen, bu çizginin gerisine düşmeye

bilimlerde hegemonya mücadelesinin yoğun olduğu bir dönemde dolaşıma girip, oradan hem gündelik hem de akademik bir yaygınlık kazanmıştır. Başlarda biraz farklı olsa da bu propaganda kelimesi Sovyet Sosyalizmini ifade etmek için kullanılmaktaydı. Örneğin bu sayede ABD güvenlik teşkilatları açısından, "eski Nazilerden yararlanılmasını meşrulaştırmak kolaylaştı" (Neocleous, 2014:156). Hatta CIA'in SSCB içindeki operasyonlarından sorumlu Harry Rositzke totalitarizme karşı "anti-komünist olması koşuluyla her alçağı, hatta ciddi savaş suçları işlediği bilinen kimseleri bile kullanmakta sakınca duymadıklarını" söylemekteydi (Neocleous, 2014: 159; Dipnot 9). Lakin burada asıl önemli olan, totalitarizm kavramının, felsefi bir eleştirinin de parçasına dönüştürülebilmiş olmasıdır. Totalitarizmin izleri Hegel ve Marx'taki bütünlük kavramlarına dek sürülebilmiştir. Bu hikâye; aslında söz konusu Marksizm olduğunda, ideolojik cephelerden birinin eski felsefe sahnesinde de kurulduğunu göstermektedir.

²⁹ Burada '*felsefileştirme*' ifadesiyle kast edilen, felsefeye dönüşün tanımı gereği bir gerilme olduğu ve bu anlamıyla gereksizliği değildir. Kast edilen Marksizm'e yönelik eleştirilerin temelde epistemolojik olan sorunları ontolojik bir soruna dönüştürerek idealist varlık felsefesinin geleneksel karşıtlıkları içerisinde hapsedmesidir. Örneğin daha önce vurgulandığı gibi ilişki ve diyalektik olan bir varlık-bilinç kavrayışı metafizik bir varlık-bilinç ikiliğine dönüştürüldüğünde, sorun ya varlığın bilince ya da bilincin varlığa indirgenmesi sorununa dönüşür. Bu dönüşüm ise ancak varlığı ya da bilinci; tekil, soyut, toplumsal olmayan ve tarihsiz bir 'şey' olarak varsaydığımızda mümkündür. Yani bu durum, Marksist diyalektiğin içermediği biçimde bir sorun ile Marksizm'i muhatap etmektedir. Dolayısıyla felsefileştirmenin bir yönü, epistemolojik sorunların belli kavramlarının köklü bir reddiyesi için eleştirilen kuramsal yaklaşımın bütünlüğünün bozulması, eksiltilmesi ya da tahrif edilmesi olarak da anlaşılabilir. Aynı zamanda diğer bir boyut felsefenin aynı zamanda bir dünya görüşü oluşturmayla açık biçimde ilişkili olmasına dayanmaktadır. Bu bağlamda, belirli bir düşünceyi belirli bir pratik içerisinde savunurken yürütülen tartışmaların, polemik, ideolojik ya da politik bir üstünlük kurmak amacıyla vurguladığı sadeleştirilmiş iddialar, eklektik bir biçimde kullanılarak, yapılan köklü eleştirilere temel dayanak haline getirilir. Bu ise orada artık ideolojik ve politik bir müdahalenin olduğunu göstermektedir. Örneğin Özügurlu'nun işçi sınıfının toplumsal değişimin öznesi olması ve sınıf bilinci ilişkisine dair yaptığı şu değerlendirme, burada söz edilen felsefileştirme bağlamında ele alınabilir: "Sınıf literatürünün sorun alanlarını tarihsel ve kuramsal bağlamlarından kopartarak, öncelikle ontolojik düzeyde tanımlamak yönündeki girişim, kuramsal meşruiyetini bir ön kabule dayandırmıştır: Buna göre, sınıf literatürü ve literatür içinde belirleyici bir yere sahip olan Marksizm, işçi sınıfını, dönüştürücü gücü verili olan (nesnel çıkarlara sahip olan) aşkın ve sabit bir özne olarak tanımlamaktadır. Bu yaklaşıma göre, bütün bir sınıf literatürü bu sabit öznenin (işçi sınıfının doğru tiplemesinin) aranması çabasının ürünüdür" (Özügurlu, 2005: 23).

zorlayan söz konusu eleştirilerin, aynı zamanda sınıf mücadelesinin politik düzlemlerinden ve sonuçlarından biri olarak kavranmasının, kuramsal ve pratik gelişim açısından önemli olduğudur. Bu bağlamda anılan perspektif, Marksist sınıf çözümlemesinin sorun alanlarını ve ona verilen yanıtları, yalnızca Marksizm'e yönelik "dışarıdan" eleştirilere yöneltmeyi değil, Marksizm içerisinden gelişen tartışmalara da yöneltmeyi ima etmektedir. Zira Marksist sınıf çözümlemesine dönük "dışarıdan" eleştirilerin genel çizgileri, *belirlemecilik*, *indirgemecilik* ve *özcülük* başlıklarında özetlenebilir ve bunlar "üç büyük metodolojik günahın memba" olarak anılmaktadır (Özüğurlu, 2005: 18). Sınıf çözümlemelerine dönük bu eleştirel basıncın aslında tam anlamıyla "dışarıdan" geldiğini iddia etmek mümkün değildir. Marksist kuramın, özellikle sınıf araştırmaları bahsinde yankısını bulan, kavramsal gerilimlerine ve bunlara dair geliştirilen yanıtlara, Marksist diyalektiğin bütünlük, öz, belirleme ve indirgeme kavramları ekseninde daha önce değinilmişti. Bu bağlamda dışarıdan eleştirilerin ötesinde, anılan sorun alanlarında, Marksizm'in yürüttüğü tartışmalar içindeki farklılıklar, yöntemsel olarak özne sorunu ile ilişki olmuştur. Özne sorunu ise doğal olarak işçi sınıfının konumu ve toplumsal eylemi arasındaki ilişkinin nasıl kavranabileceğine yönelmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi, Marksizm açısından sorun bunun var olup olmadığı değil, nasıl ilişkilendirileceği, sınırları ve potansiyelleri olmuştur. Bu çerçevede Marksist sınıf çözümlemelerinin taşıdığı metodolojik "günahlar"; yapısalcı ve tarihselci yaklaşımların birbirine koyduğu sınırlara dair birer ölçüt olarak da ele alınan, "içeriden" şekillenmiş farklılıklara işaret etmektedir. Dolayısıyla daha kategorik biçimde ifade edilirse:

"Marksizm içinde iki kuramsal pozisyondan söz edilebilir: İlki, tarihsel süreçte *öznenin etkinliğine* öncelik veren Tarihselci Okul (Lenin, Gramsci, Lukacs, Korsch, Thompson gibi), ikincisi, tarihsel hareketi *yapının/yapıların etkinliğinin* bir yansıması olarak

değerlendiren Yapısalcı Okul'dur (Althusser, Poulantzas, Balibar gibi)" (Öngen, 2002: 11-12).

Bu çerçevede tarihselci açıklama-yapısalcı açıklama geriliminde konumlanmanın bir tarafında işçi sınıfının yapısal ya da iktisadi konumundan türetilmiş ve bizzat yapıda verili bulunan, sınıf bilinci, kimliği, kültürü ve politik yönelimlerinin dışsal olarak bu yapı tarafından belirlendiği bir açıklama bulunur (yapının kolektif özneye önceliği). Diğer tarafında ise işçi sınıfının üretim ilişkilerinin ötesine uzanan toplumsal, tarihsel ve kültürel deneyimlerinin ilişkisine dayalı ve işçilerin bütün maddi yaşam pratiklerini sarmalayan çeşitli toplumsal düzlemlerde şekillenen sınıf oluşumlarının yerleştirilmesi biçiminde bir açıklama bulunur (öznenin kolektif deneyiminin önceliği).

Bu noktada Marksizm içerisindeki genel ayırım çizgisi tanımlandıktan sonra, bu ayırım perspektifinde sorun alanlarına bakabilmek için uygun bir çerçeve aktarılıp, tartışma biraz daha açılabilir:

"İlki, üretim ilişkileri içindeki yer alış ile toplumsal-siyasal düzlemdeki tutum alış arasındaki ya da Korkut Boratav'ın (1991: 11) terimleriyle, sınıfların *nesnel* varlığı ile sınıfların *rolleri* arasındaki ilişki sorunudur. Sınıf kuramına yöneltilen ekonomik *belirlemecilik* eleştirisinin güncelleştirdiği temel önemdeki bu problem, aslında, sosyal düşünce tarihinin yapı-özne ikiliği şeklindeki kalıcılaştırmış geriliminin sınıf kuramlarına taşınmış biçiminden başka bir şey değildir ve kayda değer önemdeki sentez girişimlerine karşın, bu ikiliği aşmanın kolay olduğunu söylemek zordur. (2) İkinci sorun alanı, sınıfsal olan ve olmayan ya da doğrudan doğruya emek-sermaye çelişkisinden kaynaklanmayan toplumsal çelişkilerle sınıf çelişkisi arasındaki ilişkilerin nasıl ele alınacağıyla ilgilidir. Bu sorun alanı, sınıf çözümlemesine yöneltilen *sınıf indirgemeciliği* eleştirisi ile güncelleştirilmiştir. (3) Üçüncü sorun alanı, sınıflar mücadelesi ile toplumsal değişim arasındaki ilişkiye dairdir ve odağında da işçi sınıfı hareketinin dönüştürücü kapasitesini sorgulayan *özcülük* eleştirisi yer almaktadır" (Özügürü, 2002: 30).

Özüğurlu'nun (2002) bu sınıflandırmasından anlaşılacağı gibi; anılan üç sorun alanını da ilgilendiren konulardan biri, yapı-özne ikiliğinin çeşitli biçimlerde bu alanlara özgü çözümleme düzeylerine ve kavramlarına tercüme edilebildiğidir. Örneğin, ekonomik belirleyicilik tartışması aslında felsefenin varlık-bilinç ikiliğinin bir biçimine dönüştürülmektedir. Bir diğer deyişle sorun, belirli bir ekonomik yapının, bağımsız bir şey (varlık) olarak doğrudan belirli bir bilinç (özne) yaratarak, bu bilinçten türeyen bir takım tutum ve davranışları belirleyip belirlemediği sorusuna dönüştürülür. Buradaki kritik unsur ise, belirlenmiş bilinçten doğrudan bireysel ve kolektif tutum ve davranışların çıkarsanabileceği varsayımdır. Bunu sınıf kuramları içerisindeki tartışmaların diline tercüme ettiğimizde sorun, işçi sınıfının toplumsal-politik eğilim ve eylemlerinin ekonomik olarak buldukları konumun doğrudan bir sonucu olarak açıklanıp açıklanamayacağı sorusuna dönüşmektedir. Ama buradaki sorun yapı-özne ikiliğinin bir biçimine dönüştürülürken, Marksist diyalektik kavrayışın ve sınıf kuramlarının temelde bünyesinde barındıramayacağı, birbirlerine dışsal bir varlık ve bilinç kavrayışının da tartışmaya eklendiği görülmektedir. Bu ekleme ise doğal olarak belirlenim sorununu bir tür *mutlak determinizm* konusu haline getirmektedir. Zira mutlak bir determinizm anlayışının içerdiği nedensellik ilişkisi, belirlemenin tek bir yönde işlemesine dayanmaktadır ve bu ancak iki bağımsız varlık tanımlanabilir ise mümkündür. Oysa daha önce gördüğümüz gibi Marksizm'deki ilişkisel ontoloji bu mantığın eleştirisine dayanmaktadır. Bunun yanında söz edilen sorun, anılan türde bir felsefi ikiliğe dönüştürüldüğünde, belirleme süreci hangi taraftan işlerse işlesin, bizi bu konuda tek yönlü işleyen nihai bir hüküm vermeye zorlamaktadır. Bu nihai hüküm zorlamasının kendiliğinden getirdiği varsayım ise yapı-özne ikiliğinin *felsefi bir hükümle* çözülebileceğidir. Özüğurlu'nun (2002) da belirttiği gibi; bu sorunun salt felsefi

bir argümanla çözümlenmesi çok zordur ve belki de mümkün değildir. Zira Marx'ın "pratikten yalıtılmış düşüncenin" "gerçekliği ya da gerçek dışılığı" sorununu *skolastik* bir sorun (Marx & Engels, 1999: 26) olarak nitelemesinin ima ettiği noktalardan biri, belirlenimin yapı-özne ikiliğinin salt felsefi bir uzantısı şeklinde kavranmasının da skolastik bir sorun olduğu yönündedir. Bunun yanında daha önce tartışıldığı gibi belirlenime dair sorun, Marksist diyalektik açısından bütünlük kavrayışı ile birlikte düşünüldüğünde daha uygun bir tartışma zemini yaratmaktadır. Buna göre sorun yapılar değil, yapıların oluşumu ve bu oluşum sürecinin öznelere ne türden eylemleri ile gerçekleştiği ve bu oluşum sürecindeki deneyimlerin belirlenim süreci ile ilişkisidir. Yani, "nesnel belirlenimler, kendilerini edilgen bir şekilde dayatan varlıklar olarak değil, aktif ve bilinçli varlıklar olarak görülürler. Burada toplumsal yapıların nesnellığı öznelere arası bir nesnelliktir" (Özğür, 2005: 31). Böylece karşılıklı ilişkinin tarihsel-toplumsal değişim ve gelişmeyi nasıl açıklayabileceği ve tüm bunların neden ve nasıl bütünsel bir görünüm içerisinde gerçekleştiği tartışması yapılabilecektir. Bu bağlamda söz konusu olan "(f)arklı tarihselliklerin 'yapısal' biraradalığı değil *bütün*'ün tarihsel gelişimidir" (Çulhaoğlu, 2002b: 72). Dolayısıyla Marksizm'deki sınıfların konumları ve toplumsal rolleri arasındaki ilişkiye dair soru, buna nihai bir çözüm sunacak felsefi bir yanıt oluşturmanın soyut düzleminde yer almamaktadır. Burada eğer felsefeyi de içine katan bir düzlem var ise, bu, toplumsal pratiklerin çeşitli biçimlerde çözdüğü ya da yeniden ürettiği sorunların teorik ifadesinin nasıl geliştirileceğine dairdir. Sonuç olarak toplumsal pratiğe yapılan vurgu burada da temel oluşturmaktadır ve

"(o)rtaya yeni ve köklü deneyimler çıkmadan ve bu deneyimler hep birlikte belli bir birikime ulaşmadan, eşitsiz gelişim ve ona bağlı olarak da belirlenme sorununda, salt teorik düzlemde kalarak anlamlı adımlar atmak mümkün değildir" (Çulhaoğlu, 2002b: 73).

Bu bağlamda, Marksist sınıf çözümlemesi içerisindeki gerilimin gerçekte yapıların oluşumu ve deneyimlerin ilişkisi düzleminde vuku bulunduğu vurgulanabilir. Dolayısıyla eğer deneyimler bütünlük ve tarihsellik bağlamında önemli bir tartışma başlığı ise konunun bir boyutu da, belirlemecilik sorununun ve Marksizm'e atfedilen bir tür determinizmin, salt felsefi sorunlarla doğrudan ilişkilendirilerek kuramsal bir kapanmaya zorlanmasıdır. Böylece Marksizm'in sınıf analizlerinde ortaya çıkan gerilimlerin kaynağının, onun toplumsal ve politik pratiği ile yani işçi sınıfı hareketi ile ilişkili kaynakları, gölgede kalacaktır. Zira "Marksizmin somut kapitalist toplumların sınıf yapısını analizinde karşılaştığı zorluklar, sosyalist hareketlerin oluşmaya başladığı zamanlarda çoktan görünür olmuştur" (Przeworski, 1993: 47) ve dolayısıyla bir belirleme tartışmasının bakması gereken alanlardan biri de örneğin bu ilişki olacaktır. Bunun yanında belirleme tartışmasının Marksizm'e yönelik yapı-özne ikiliğinin yörüngesinde bir konu olarak tekrar tekrar gündeme gelmesi kanımızca, özcülük bahsinde işçi sınıfının dönüştürücü potansiyeline dair geliştirilen kuramsal eleştirinin temas ettiği kimi Marksist değerlendirmelerle ilişkili olabilir. Çünkü Marksizm tarafından işçi sınıfına atfedilen kapitalizmi aşma potansiyeli, yukarıda anılan biçimde bir yapı-özne ikiliği çerçevesine yerleştirildiğinde, buradaki öznenin konumu ve eylemi ya mutlak bir irade ya da teleolojik bir gelişme olarak varsayılma basıncı ile karşı karşıya gelmektedir. Dolayısıyla sınıf mücadeleleri ve potansiyel dönüştürücü güç sorunları, felsefi kategorilere ve düşünce gelenekleri içerisine yerleştirilerek anlamlandırılmaya çalışılmaktadır. Sonuç olarak felsefenin eleştirisinden ekonomi politiğin eleştirisine doğru gelişen Marksizm'in, ekonomi politik ile bağları zayıflamaktadır. Bu durum ise Marksizm'in sınıf çözümlemelerinde ortaya konan sorunların, gerçeklik kavrayışına ilişkin sorunlara dönüştürülerek nihai bir çözüm aranması sonucunu beraberinde getirmektedir. Örneğin Marksizm'in "eleştirel bir sosyal teori" olarak batıda tekrar canlanmasında etkili olan yaklaşımların beslendiği

temel düşünce alanlarına bakıldığında, anılan sorun ile ilişkili bir tablo bulunmaktadır.

Jacoby'nin tespitine göre:

“Marksizm'in toplumun geçerli bir sosyal eleştirisi olarak –en azından Kuzey Amerika ve Avrupa'da- tekrar canlanmasında, bir iktisat teorisi olarak Marksizm'e uzak ve felsefe, estetik, tarih olarak Marksizm'e yakın olan kişilerden esinlenmesi (örneğin, Lukacs, Gramsci, Marcuse, Reich, Adorno) rastlantı gibi görünmemektedir” (Jacoby, 1978:12).

Burada sözü edilen esin kaynaklarından biri olan Lukacs'ın düşüncelerinin gerilimlerine ve etki alanına bakıldığında bu tespitin tarihsel bağlamı daha net görülebilir:

“Lukacs'ın **özne-nesne** özdeşliğine dayanan bütün kavramı ve bu çerçevede kurduğu **teori-pratik** birliği, özellikle ABD ve Batı Avrupa Marksizmi'nde, Marksizm'in “devrimci özne” anlayışının prototipi olarak görülegeldi. Böyle olunca da, yazarın özellikle **Tarih ve Sınıf Bilinci** adlı kitabında savunduğu “bütün” anlayışı bir turnusol kağıdına dönüştü. Çeşitli çevre ve akımların Marksizm yorumları ve Marksizm'e yaklaşımları buna göre belirleniyordu: Frankfurt okulu köklü bir toplumsal dönüşümden umudunu kestiğinde aslında Lukacs'ın bu ütopyasının gerçekleşmeyeceği bilinciyle davranıyordu; Althusser'in ve Yapısalcı Marksizm'in ‘tarihin öznesi yanılması’na karşı çıkışı Marksizm'i Lukacs'ın Hegelciliğinden arıdırma çabasıydı; yapısalcılık-sonrası akımın ve günümüzdeki biçimiyle çeşitli ‘yapı-sökümcü’ (deconstructivist) eğilimlerin infalleri ise, kısmen Nietzsche ve benzeri usçuluk-karşıtı görüşlerden, kısmen de Frankfurt okulunun ve yapısalcılığın tarihsel ve toplumsal bir özneye duydukları kuşkuyla besleniyor” (Savran, 1993: 46).

Bu değerlendirmeden de görülebildiği gibi tartışmalar, –Savran'ın değerlendirmesinin tamamında, Lukacs'ın düşünceleri ve bu düşüncelerin gelişiminin tek bir felsefi arayışa indirgenerek açıklanamayacak olduğu gösterilse de- belirli bir felsefi arayışın çözümüne ağırlık verdiği oranda, işçi sınıfı özneliği ve sınıf mücadelesi konusunda Marksizm'e yönelik eleştirilerin kaynağı haline getirilebilmektedir.

Elbette burada, yukarıdaki tespit vesilesiyle anılan yaklaşımların, Marksizm'in sınıf çözümlemesine yöneltilen eleştirilerin yegâne kaynakları olduğu iddia

edilmemektedir. Burada vurgulanmaya çalışılan nokta, Marksist sınıf çözümlemesinde ortaya konan gerilimlerin, sınırlı bir alana konumlandırılmasında, Marksizm içindeki kimi yaklaşımların da şu ya da bu ölçüde bir etkide bulunmuş olduğudur. Zira sorunları, ağırlıklı olarak felsefenin sınırlı alanlarından değerlendirme çabası, kapitalizmin tarihsel eğilimlerinin, sermaye birikim süreçlerinin, sınıf oluşumlarının, sınıf ilişkilerinin ve sınıf mücadelesinin bütünsel olarak ilişkilendirilmeye çalışıldığı zengin ve politik bir tartışma düzleminde feragat etmeye neden olabilmektedir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi Jacoby (1978) Batı eleştirel düşüncesinin öne çıktığı süreçlerde, bir ekonomi-politik eleştirisi olarak Marksizm'e uzak alanlardan düşüncülerin ağırlık koyduğuna yönelik bir tespitte bulunmuştu. Bu tespit, felsefi anlamda özne yönelimli ya da öznenin kuramsal kavrayışına dönük değerlendirmeler ile tarih ve yapıları konumlandıran Marksist incelemelerin, anılan sınırlamalarda tek kaynak olduğu biçiminde yorumlanmamalıdır. Zira tarihselliğe ve tarihsel deneyime vurgu yapan görüşlerin karşısında yer alan yapısalcı eğilimler, bambaşka bir çözümleme önerse de, sorunu geleneksel felsefi tartışmalara sıkıştırma konusunda daha da önemli etkilerde bulunmuşlardır (Althusser, 1995; 2002; 2003). Bu bağlamda,

“(ö)znel iradeyi öne çıkarış en üst noktasına yapısalcı tartışmalarda ulaşır. Örneğin Althusser’ciler özneliği toplumsal kuramdan çıkarma ve sınıfa “O” olarak bile işlev tanımama eğilimindedir; ama bir bakıma daha da buyurucu bir Özne, iradesi kendi keyfi kişiliğindeki çelişkilerden başka hiçbir şey tarafından belirlenmeyen Yapı’nın kendisini yaratır” (Wood, 2003: 123).

Belirlenimcilik, özcülük ve indirgemecilik eleştirilerinin *post* kuramlar tarafından, neoliberal politik programların hayata geçirildiği sınıf mücadeleleri zemininde bir kuramsal, ideolojik ve politik tasfiye hareketinin parçası olarak ya da bunun için kullanılarak yaygınlaştığı dönemlerden önce, Batı Marksizm’inde bu süreç *Yapısalcılık*

tartışmaları ekseninde ilk işaretlerini vermiştir³⁰. Bu anlamda Marksizm içerisindeki yönelimler, o yönelimlerin içerisinde şekillendikleri tarihsel dönemlerin sınıf mücadelelerindeki sınıfsal, toplumsal ve politik kriz başlıklarına bağlı olarak da değerlendirilmelidir. Bu bağlamda örneğin, Kautsky, Bernstein ve Plehanov'un felsefi yönelimleri ve politik polemiklerinin ilişkisi tek başına düşünce tarihindeki geleneklerin bağlamında ilişkilendirildiğinde, yukarıda sözü edilen yapı-özne ikiliğinin, bu kuşak açısından nasıl değerlendirildiği net biçimde anlaşılamayacaktır. Çünkü vurgulandığı gibi sorun, felsefi girişimlerin nihai çözümleri ile ilgili değil, sınıf mücadelelerinin işçi sınıfına ve işçi sınıfının politik örgütlerinin önüne çıkardığı pratik sorunların olası çözümlerine ve bunların felsefi ya da teorik kavrayışlarının geliştirilmesine ilişkindir. Burada anılan isimlerin bilinen çalışmalarının başlıklarına bakıldığında, bu durum daha net görülebilmektedir: *Sosyalizm ve Siyasi Mücadele* (Plehanov,[1883] 2009), *Sosyalizmin Ön Koşulları ve Sosyal Demokrasinin Görevleri* (Bernstein, [1899] 2011) ve *Proletarya Diktatörlüğü* (Kautsky, [1919] 2008).

Sonuç olarak, ekonomik belirlemecilik ve özcülük çerçevesinde burada yapılan değerlendirmenin uzandığı alan, Marksizm'in kavramsal çerçevesi içerisinde *altyapı-üstyapı* ilişkisinin niteliğine dair bilinen tartışmadır. Yukarıda Marx ve Engels sonrası Marksizm'in ilk kuşak temsilcilerinin çalışmalarından verilen örneklerin politik argümanları, altyapı-üstyapı (ya da ekonomi-siyaset) ilişkisine dair geliştirdikleri belirli yaklaşımların sonuçları olarak düşünülebilir. Zira tüm bu eserlerin üzerinde durdukları temel hususlardan biri; şu ya da bu biçimde, kapitalizmin gelişimi ile işçi sınıfı

³⁰ Burada elbette en önemli çıkış Thompson'un (2015) Althusser eleştirileridir. Bu eleştiriler son derece kapsamlı tarihsel incelemelere dayanan ve işçi sınıfının tarihsel deneyimlerinin açığa çıkarılması üzerinden kuramsal problemleri yeniden ve yeniden ele alan bir içeriğe sahiptir. Lakin kanımızca, daha sonra gelen yapısalcılık tartışmaları, yöntemsel sorunları, bu zengin araştırma gündeminden ziyade Althusser'in temel felsefi argümanları ekseninde ortaya çıkan sorunların tanımladığı araştırma gündemlerine doğru kaydırmıştır. Yapı, özne, belirleme, üstbelirleme gibi kavramların üretim tarzı, üretim ilişkileri ve sınıf ilişkileri gibi kavramlar üzerindeki öncelikle kuramsal izdüşümlerinin çerçevesini oluşturduğu bir araştırma gündemine ağırlık veren bu eğilim, kapitalizmin oluşumu ve gelişiminin tarihsel içeriği konusunda sorunlu yaklaşımlar da geliştirmiştir. Yapısalcılık tartışmalarının genel görünümü için bkz. (Geras, 1972), (Glucksmann, 1972) ve (Clark, 1980).

mücadelesi ve sosyalizm arasında nasıl bir ilişki olduğu ve bunun sınıf mücadelesi açısından ne anlama geldiğidir. Bu bağlamda Lenin ise herhalde Marksizm açısından hem kuramsal hem de politik açıdan bu alandaki eğilimlere en radikal müdahaleyi gerçekleştirmiştir ve onun da kapitalizmin gelişimine ilişkin bir çalışmasının olması tesadüf değildir (Lenin, 1988). Ya da çağdaş bir örnekte, E.M. Wood'un, E.P. Thompson üzerinden yürüttüğü altyapı-üstyapı tartışmasının, kapitalizmin tarihsel özgüllüğü konusundaki argümanlar ile ilişkili biçimde Post-Marksizm'in güncel politik eleştirisine dönüşmüş olması da bu açıdan anlamlı olsa gerektir (Wood, 2003: 33-95). Dolayısıyla Marksist sınıf çözümlemesinin sorun alanlarındaki başlıklara değinen Marksizm içerisindeki tartışmaların derinleşmesi ve zenginleşmesi, asıl olarak bu tartışmaların geleneksel felsefi problemlerin ve özel olarak da ontolojinin düşünsel gerilimlerinden uzaklaşmasıyla sağlanmıştır.

Marx'ın düşünce ve pratik ilişkisine dair konumlandığı noktanın, felsefe tarihindeki kökenlerine ve sürekliliğine yapılan vurgular, felsefenin yapı ve özne ikiliğine ilişkin kuramsal sınırlarına işaret etmesi ve belirli düşünce geleneklerini ortaya koyabilmek açısından anlamı olabilir. Lakin düşünsel kökenlere, sürekliliğe ve kuramsal sınırlara işaret etmenin özel bir açıklama sağlayabileceğini varsaymak, bir eğilim olarak tarihsellik perspektifini güçlendirmek yerine zayıflatabilir. Zira köken, süreklilik ve düşünsel sınırların ortak niteliklerine vurgu, ilgiyi, bu düşüncelerin öne sürüldüğü somut tarihsel bağlam yerine, tarihsel bağlam ne olursa olsun bu ortaklığın görülebilmesine ve dolayısıyla herhangi bir argümanı açıklayabilecek belirli ilişkilerin kendi amacıyla açıklandığı (teleolojik) bir eğilime kaydırır. Örneğin sınıf ilişkilerinde tahakküm ve sömürünün nasıl ilişkilendirileceği sorunu söz konusu olduğunda, anılan türde bir yaklaşımın eğilimlerinden biri, tahakkümü, sömürünün amacı olarak açıklama olacaktır. Zira tahakküm başlı başına açıklanması gereken bir olgu olarak kabul edildiğinde, ona ortak bir köken (örneğin güç istenci), bir süreklilik (iktidar nosyonunun

toplumsalın kurucu ilkesi olduğu) ve kavrayış konusunda bir düşünsel sınırlılık (odağı olamayan, merkezsiz ya da ‘sıvılaşmış’ iktidar, ‘görünmeyen düşman’) atfetmek mümkündür. Bu durumda ise tahakkümün temeli nesnelleştirilemez. Çünkü tarih boyunca çeşitli biçimler halinde görünen daha aşkın bir amaçtan kaynaklandığı varsayılarak açıklama dışı kalır. Lakin “Marx’ta, Callinicos’un da vurguladığı üzere, sömürü, tahakkümün temel amacı değil, bizzat onu açıklayan şeydir. Bir başka deyişle tahakküm, ancak sömürü dolayımından geçerek anlaşılabilir” (Callinicos, 1998: 70’ten akt. Öğütle & Çeğin, 2010: 54).

Bu kaymanın sonuçlarından biri ise, düşünce tarihindeki bu ortaklığa, yapı-özne ikiliğine ilişkin kavrayış zorluklarını teyit etmek dışında anlam yüklemeyi zorlaştırmasıdır. Yani Marx’ın yorumlamak ve değiştirmek arasındaki ilişkiye dair ifadesinin ima ettiği bilinç ve hayat arasındaki ilişki sorununun, “Parmenides’in ‘düşünmek ve olmak, ikisi de aynı şeydir’inden Spinoza’nın ‘Tanrı tabiatıdır’ından geçip, Kant’ın ‘inanca yer vermek için bilgiyi sınırlamak zorundayım’ından Hegel’in ‘akli olan gerçektir, gerçek olan rasyoneldir’i’ aracılığıyla Wittgenstein’in ‘konuşamadığımız şeyin üstünde susmak gerekir’ine kadar” (Balibar, 1996:31) izinin sürülebilmesi bize, Marx’ın bu sorunu kavrayışı ile felsefenin “*kendi öz sınırlarını düşünmeye* gayret eden hareketinin kalbine” (1996:31) yerleştiği bilgisini belki verebilir. Ama bu bilgi ile “pratik (veya *Praxis*) ve ‘sınıf mücadelesi’ arasındaki sorun”a (1996:31) dair özel bir açıklama ya da bağlantı elde etmiş olmayız. Zira buradaki vurgu belirli bir insan öznenin düşünce tarihinde kendini tekrar eden bir kuramsal gerilim içerisine konumlandırılabilceği üzerinedir. Bunun yerine “(s)ınıftan, ilişkisiz ve birbirine benzemez gibi görünen bir dizi olayı, hem deneyimin ham maddesinde, hem de bilinçte birleştiren tarihsel bir fenomeni anlıyorum” (Thompson, 2004:39) argümanı öne sürüldüğünde, açılan tartışma alanındaki sorun, kendini tekrar eden bir felsefi gerilimin sürekliliğine değil, bu gerilimlerin de dâhil olduğu bir tarihsel

oluşumun nasıl mümkün olduğuna vurgu yapar. Bu argüman ise düşünce, pratik ve sınıf mücadelesine ilişkin ise daha açık³¹ bir tartışma zemini yaratır.

Bu bağlamda anılan sorun alanlarının yöntemsel açıdan sınıf mücadeleleri-düşünce tarihi ilişkisine yoğunlaşan bir epistemoloji tartışması ile ele alınması, çeşitli kuramsal ve pratik sorunlar karşısında temel bağlantıyı ontolojik sorgulamanın felsefi sürekliliğine özel olarak işaret eden tartışmalar arasında kurmaktan daha verimli olabilir³². İfade edilmeye çalışıldığı gibi Marksizm'in gelişimi ve derinleşmesi açısından yararlı görünen yönelim, yöntemsel kavramlar ve kavramsal ilişkilerin sınıf mücadelelerinin somut sorunları ile ilişkilendirilerek kuramsal değerlendirmeler yapılması ve bilimsel bilginin üretimi ile politik pratikler arasında da benzeri bir ilişkinin varlığının kabul edilmesidir.

Burada vurgulanan hususların, ekonomik belirlemecilik ve altyapı-üstyapı sorununa dair detaylı bir tartışma yürütmek ve bir alternatif geliştirmek gibi çok zor bir işe kalkışmak için özel bir girdi sunmadığı açıktır. Lakin bu sorun alanlarında yürütülen tartışmaların nihai yöntemsel amaçları ve bunların sınıf mücadeleleri ile ilişkilendirilmesinin ima ettiği hususlar vurgulanarak, Marksizm'in sınıf çözümlerinde konu edindiği alanları, bunların düzlemi ve bu düzlemin kavramları netleştirilmeye çalışılmaktadır³³.

³¹ Açık bir tartışma düzlemi ile kast edilen kuramsal açıdan kapalı yapısal bir sistem oluşturma eğilimi taşımama halidir.

³² Düşünce tarihi ve siyasal tarih ilişkisini sınıf mücadeleleri perspektifi ile değerlendirerek özgün kimi tartışma başlıkları açılabilirliğine ilişkin bir örnek için bkz. (Wood & Wood, 1997).

³³ Böyle olsa da altyapı-üstyapı ve ekonomik belirlenimcilik konusunda benimsenen yaklaşımın ana hatları burada belirtilebilir: İlk olarak Marx ve Engels'in kuramsal mirası içerisinde ekonomik belirlemeciliğe kanıt gösterilen vurgular ne olursa olsun, Marksizm'in kurucu metinleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde ekonomizm eleştirisinin ciddi bir temeli olduğu düşünülmemektedir. Zira Marksizm'in ekonomi politik eleştirisinin temel noktalarından biri, klasik ekonomi politigin toplumsal ilişkiler içerisinde diğer etkinlik biçimlerinden “bağımsız” ve “saf” bir iktisadi faaliyet alanı tanımlamasının ve buna tarihsel-toplumsal süreçten bağımsız bir akıl atfetmesinin eleştirisidir. Yani sermaye, emek, değer, üretim, sömürü, kar ve ücret gibi kavramların tamamı bir “toplumsal ilişki” olarak kavranmaktadır. Dolayısıyla pozitivist anlamda bir determinizmin hiç bulunmaması yanında kaba bir belirlenimcilik dahi bu metinlerde yer almamaktadır. Aynı zamanda Marx ve Engels'in ekonomi politik eleştirisinin içeriği bize, burjuva iktisadının “bağımsız bir ekonomik alan” ve buna bağlı bir bilimsel

Böylesi bir genel perspektifin içerisinde, indirgemecilik ve özcülük eleştirilerinin odaklandığı boyutlardan bir başkası olan sınıf bilinci tartışmalarının da yerleştirilmesi mümkündür. Sınıf bilinci konusunda Marksizm'e yöneltilen temel eleştirilerden biri; daha önce de aktarıldığı gibi, sınıf mücadelelerinin temel toplumsal değişim ya da dönüşüm kaynağı olarak kavranıp kavranamayacağı tartışmasıdır. Bir başka deyişle, Marksizm'in, özellikle köklü ya da radikal bir toplumsal- tarihsel dönüşümün aktörü olarak işçi sınıfına biçtiği ayrıcalıklı rolün temelleri, eleştirinin ana noktası olmaktadır. Bu eleştirinin kabaca kurgusu şu biçimde işlemektedir: Marx ve Marksizm kapitalizm eleştirisinde, kapitalizmin işleyişinin yapısal bir niteliği olduğu ve bu anlamıyla belirli bir nesnellığe dayandığını belirtir ve bu nesnellikte sömürünün nesnel bir ilişki biçimi olduğunu vurgular. Eğer sömürü ilişkisi bu derece merkezi ise işçi sınıfının maruz kaldığı emek sömürüsü kapitalist nesnellığın yeniden üretilmesi için vazgeçilmez bir konumdadır. Bu ilişki ortadan kaldırıldığında, nesnel temellerinden biri ortadan kaldırılan kapitalizmin, aşılması için gerekli koşul da sağlanmış demektir. Marx aynı zamanda işçi sınıfının, anılan nesnellikte bu merkezi konumundan kaynaklı olarak sömürü ilişkisinin bilgisine sahip olabilecek yegâne sınıf olduğunu da ekleyerek, işçi sınıfını kapitalist toplumdaki toplumsal değişimlerin merkezi öznesi haline getirmektedir. Dolayısıyla bir toplumsal sisteme belirli bir öz atfedilmekte ve bu öz

disiplin vaaz etmesinin, aynı zamanda böylesi bir dokunulmaz alanın oluşturulması ve yönetilmesi için bir sınıf mücadelesi gündemi olduğunu göstermektedir. Çünkü sermaye ve özel mülkiyetin 'doğallığı ve kaçınılmazlığı' ancak belirleyici, bağımsız ve tarih-dışı bir ekonomik alan tasavvurunda mutlak bir meşruiyete sahiptir. Dolayısıyla "Marx'taki gelişme ya da hareket, ekonomizm ağırlıklı yorumların tersine, gelişen ekonominin peşinden üstyapıyı da sürüklemesi gibi bir basitlik içinde ele alınmaz. Sonuçta ortaya çıkan, temeldeki ekonomik unsurların, tüm üstyapısal öğelerle aynı bütünlük içinde ve karşılıklı etkileşimle gelişen bir toplam dinamik oluşturmasıdır" (Çulhaoğlu, 2002b: 70; ayrıca bkz. 66-74). İkinci olarak, Marksizm'in düşünsel üretimleri, teolojik bir kurucu metne ve onu takip etme ya da ondan sapmalara indirgenemeyecek kadar birikim ve deneyim yüklüdür. Altyapı-üstyapı tartışmaları da Marx sonrası Marksist kuramcılar tarafından sürekli sorgulamaya, eleştiriye ve geliştirmelere tabi tutulmuştur. Bu gelişim süreci ise ağırlıklı olarak kaba bir determinizm görüntüsünden çok uzaktır. Sadece Lenin, Luxemburg ve Gramsci düşünüldüğünde dahi aynı ağırlık korunmaktadır. Aslına bakılırsa, komünizmin gelecek kurgusunda ekonominin mutlak belirleyici kılındığı kapitalist toplumun, bu ilişkiyle beraber tasfiyesi ve aşılması olduğuna göre, bir belirlenimcilik suçlaması dile getirilecekse, bunun muhatabı burjuva iktisadi düşüncesidir. Çünkü bu düşünce, varlığını büyük oranda sermaye ve özel mülkiyet ilişkisinin evrensel ve sonsuz bir ilişki olarak, tüm toplumsal yaşamı yönettiği ve belirlediği bir dünyanın sürekliliğine vakfettiği görünmektedir.

belirli bir öznenin tekeline verilmektedir. Böylece tarih bu özün kendisini ortaya koyduğu çeşitli biçimlerin yarattığı sonuçlar olarak anlamlandırılarak, özcülük hatasına düşülmektedir. Zira toplumsal çelişkiler ya da farklılaşmalar sadece sömürü ilişkileri merkezli emek-sermaye çelişkisinin yansımalarına dönüştürülmektedir (*indirgemecilik*) ve işçi sınıfına atfedilen bu ayrıcalıklı konum nedeniyle sınıf bilinci toplumsal değişmeyi her daim açıklayan bir özne tasavvuru yaratmaktadır (*özcülük*).

Nihayetinde burada özetlenen eleştiri mantığından, alternatif bir tarih perspektifi geliştirilmektedir ve bu perspektife göre sınıf mücadelesi ve işçi sınıfına has sınıf bilinci, ne toplumsal değişimlerin yaygın ve merkezi teması olmuştur ve ne de bu tür çelişkiler kapitalist toplumsal düzenin aşılması ile sonuçlanmıştır.

Özcülük eleştirisinin bu kaba özeti içerisinde çeşitli nüanslarda birçok tartışma yapılmıştır. Fakat burada öncelik verilecek mesele, bu nüansların sorunu ne kadar açıkladığından çok, bu eleştirilerin bir biçimde bağlandığı konuların, sorunu yerleştirdikleri felsefi ve yöntemsel düzlemlerin yarattığı sınırlamalardır. Daha önceki başlıklarda belirtildiği gibi özcülük eleştirisinin sınıf bilinci tartışmaları ile bağlantılı boyutunda, Marksizm'e içkin olmayan, sınıfa dair belirli türde bir ontolojik görüşün izleri bulunmaktadır. Bu görüş, "bir kendilik olarak bireyi ve yine bir kendilik olarak sınıfı kabul eden zıt görünümlü anlayışlar" söz konusu olduğunda da "ortak bir ontolojik zeminde durmakta olup, madalyonun iki yüzünü temsil etmektedirler" (Öğütle & Çeğin, 2010: 50). Bu ortak ontolojide sınıf bilincinin kavranışı, Marksizm'in içerdiği ilişki ve diyalektik bir nitelikte değildir. Yani "(i)lişkinin bilinç gerektirdiği düşüncesi, tipik şekilde, ortakduyusal ilişki kavrayışının bir tezahürüdür: Zira böylesi bir kabul, önce var olup sonradan olumsal, dışsal ilişkilere giren kendilikleri varsayar" (Öğütle & Çeğin, 2010: 79).

Bu ortak ontolojik zeminin, özcülük eleştirilerine kaynaklık eden anlayışın da beslendiği ve Marksizm içindeki tartışmalara uzanan bir boyutu da bulunmaktadır. Bu boyuttaki tartışma ise Marx'ın da kullandığı, 'kendinde sınıf' ve 'kendisi için sınıf' kavramları etrafında şekillenmektedir. Bu kavramlar etrafında yürütülen tartışmanın temel sorunu şu biçimde ortaya konabilir:

“Her şeyden önce, bu kavram çiftlerinde, ilk terimler (kendinde sınıf, ekonomik bilinç vb.) nesnellik, ikincileri (kendi için sınıf, siyasi bilinç) öznellik alanı olarak ele alınır ve genellikle şöyle bir kurgu yapılıır: Nesnel sınıf konumu içindeki işçiler (kendinde sınıf), öznel (politik, ideolojik) müdahaleler yoluyla kolektif bir aktör olarak tarih sahnesinde yerlerini alırlar, “kendisi için sınıf” olurlar. Bu yaklaşım her şeyden önce fazlasıyla şematiktir ve birbiriyle bağlantılı iki ön kabule yaslanır: Nesnel sınıf konumlarının sınıflar mücadelesine, sınıflar mücadelesinin bilgisinin ise işçi sınıfına dışsal olduğunun kabulü... Sonuç, sınıfların “konumları” ile “pozisyon alışlarının” birbiriyle ancak dışsal ve mekanik bir biçimde ilişkilendirilebileceğidir” (Özğür, 2002: 43)

Bu değerlendirmenin ortaya koyduğu gibi kendinde sınıf kavramı nesnel ya da yapısal konumlara atıf yaparken, 'kendisi için sınıf' kavramı öznelliğe ya da politik öznelliğe atıf yapmaktadır. Bunlar bir anlamda ikili işleyen bir tarihsel süreç olarak düşünülebilir (Fantasia, 1995: 276). Dolayısıyla buradaki öznellik alanı sınıf bilincinin alanıdır. Diğer sorun alanlarında da olduğu gibi burada da yapı-özne ikiliğinin belirli bir boyuttaki tezahürü ile karşılaşmak kaçınılmaz görünmektedir. Zira sınıf bilinci tartışmaları da öznenin kuramsallaştırılması açısından, net bir ontolojik konum ile bütünlüklü ama tarihsel değişimi kavramaya müsait bir epistemolojik yönelim arasındaki gerilimleri yansıtmaktadır. Başka bir ifade ile Marx'ın kullandığı bu terimlerin, varlık ve bilinç arasındaki ilişkiye dair geleneksel felsefi tartışmalara indirgenebileceği bir kavramsallaştırma sorununa işaret ettiği ve bunun da yapı-özne ikiliğinin çözümüne yönelik felsefi bir alanın taşıdığı sınırlılıklara yol açabileceği söylenebilir. Lakin Marksizm'in varlığın ontolojisine atfettiği ilişkisellik ve sınıf

mücadelesine (konumlara değil ilişkiye dolayısıyla kendinde sınıfa değil sınıf mücadelesine) atfettiği önceliğin anılan türde bir mekanik kavrayışa engel olacak yöntemsel ve politik koyutları oluşturduğu söylenebilir. Dolayısıyla sınıf bilinci tartışmalarının ve işçi sınıfının dönüştürücü potansiyeli üzerine Marksizm'e yöneltilen dışarıdan eleştirilerin geçerlilik zemini bulunmamaktadır. Bu durumu daha net ifade edebilmek için bilinen bir eleştiriden yola çıkabiliriz (bkz. Laclau & Mouffe, 1992).

Marx'ın proleterleşme süreci, yoksulluğun derinleşmesi ve nihayetinde sınıf mücadelelerinin yaygınlaşması ve yoğunlaşması konusundaki görüşleri, bu eleştirinin ana temalarından biridir. Buna göre benzeri bir süreç özellikle işçi sınıfının devrimleşmesi bahsinde yaşanmamıştır ve bu doğrultuda işçi sınıfı birleşik bir özne olmak bir yana son derece parçalı bir yapı oluşturmaktadır. Böylece eleştirinin sonuçlarından biri "birleşik bir özne olarak işçi sınıfının sosyalizmde nesnel çıkarları bulunduğu" iddiasının hiçbir temeli olmadığı şeklindedir. Öyleyse durum şu biçimde ifade edilebilir:

"ya bu çelişkili çoğulluğun ortadan kalkacağını ve mutlak olarak birleşmiş bir işçi sınıfının proleter 'tanrı hükümdarlığı' momentinde kendi kendisine karşı saydam hale geleceğini öngören bir tarih teorisine sahip olunur –ki bu durumda işçi sınıfının 'nesnel çıkarları' ta başından belirlenebilir; ya da bu teori ve onunla birlikte de failin 'nesnel' çıkarlarının bir bütün olarak belirlenmesinde belli özne konumlarına diğerleri karşısında ayrıcalık taşıyan her türlü temel terk edilir –ki bu durumda 'nesnel çıkarlar' nosyonu anlamsız hale gelir"

(Laclau & Mouffe, 1992:)

Buradaki nesnel çıkarlar kavrayışının sorunlu yapısı hemen seçilebilmektedir. Zira bu değerlendirmede, çıkarların nesnellüğünün bizzat ayrıcalıklı bir özne konumundan türetilmelerine bağlı olarak anlaşıldığına dair bir iddiada bulunmaktadır. Oysa Marx'ta ve Marksizm'de sınıfsal çıkarlar temelde sömürü ilişkilerinin (burada işgal edilen çeşitli konumların değil) dolayımı ile kavranmaktadır. Burada çıkarları

nesnelleştiren unsur sömürü ilişkileridir. Dolayısıyla, bu anlamıyla “nesnel çıkarlar, nesnel ilişkilerin varlığına işaret eder” (Öğütle & Çeğin, 2010: 53). Fakat kanımızca önemli olan bir başka husus, bu tür eleştirilerin Marksizm’i bir kuramsal yaklaşım, bir yöntemsel iddia ve bir politik pratik olarak bütünlüklü olmayan keyfi bir eleştiriye tabi tutmasıdır. Örneğin işçi sınıfı hareketinin belirli bir tarihsel süreçte toplumsal ve politik etkisinin sınırlı hale gelmesi meselesi, önce, sınıfların etkin özneler olmadığı ve bunların yarattığı sonuçların tesadüfi olduğu şeklinde bir mantık yürütmeye dayandırılmıştır. Sonra ise Marksizm’in sınıf bilinci ve sınıf mücadelesine ilişkin geliştirdiği kuramsal yaklaşımın hali hazırda sorunlu bir özne kavrayışına dayanması nedeniyle, bu konuda geliştirilen değerlendirmelerin yanlışlanmasının doğal olduğu iddia edilmiştir. Bu anlamda yapılan eleştiri; aynı konuyu hem belirli bir kuram hem de belirli bir öngörü olarak hedefe yerleştirirken, ikisini de aynı gerekçe ile yanlışlamaktadır. Bunun doğal sonucu olarak yukarıda aktarılan eleştiride, bu eleştirinin ilk amacının Marksizm’in kimi eksikliklerinin ele alınıp giderilmesi olduğu söylenirken, tartışma ilerledikçe aslında Marksizm’in eksikliklerinden değil temel önermelerinin tümünden yanlış olduğundan dem vurulmaktadır (Laclau & Mouffe, 1992). Oysa eksiklik giderilebilir olmayı ima ederken, yanlış başka bir alternatifi ima etmektedir. Dolayısıyla, Marksizm’in, geleneksel bilim yaklaşımlarındaki türden bir bilgi üretme ve bu bilgiye dayalı öngörüde bulunma şeklinde işleyen bir kuramsal yaklaşıma indirgendiği (bilim eleştirisinin yok sayılması) bir argüman söz konusudur. Lakin Marksizm, kuramsal olarak eleştirel, pratik olarak müdahaleci ve politiktir ve tüm kuramsal tartışmalar boyunca bu süreçler iç içe geçmiştir. Bunun yanında sınıf mücadelesine tanınan önceliğin bir diğer anlamı, bu mücadelenin ilişkili tarafları olduğu ve onların değişken konum ve eylemlerine de tanınan bir alan olduğu gerçeğidir. Böyle bir alan ve ilişkiye kuramsal olarak tanınan bir yer var ise bu, sınıflara dair belirli bir oluşum sürecine (ki ilişki merkezi kavram ise zaman boyutu zorunlu olacaktır) vurgu

yapılması anlamı taşımaktadır. Dolayısıyla Marksist sınıf analizinin, “sınıf konumlarına değil sınıf oluşumlarına” yönelmesi, “üst soyutlama düzeyinde sınıflara değil sınıflar mücadelesine verilen analitik önceliğin” (Özügürlü, 2002: 40) bir sonucu olacaktır. Fakat yapılan aktarımda görülebildiği gibi; argümana sunulan kanıt, sınıf mücadelesine gerçek bir süreç gibi yaklaşmamakta, daha çok sınıf mücadelesini, ilişkili diğer kavramların mantıksal bir sonucuna indirgeyerek araçsallaştırmaktadır. Anılan eleştiride sınıf mücadelesinin içerdiği ilişki kavrayışının kapsamlı toplumsal niteliği tek taraflı olarak işçi sınıfı eylemliliğinin sınırlarına ve dolayısıyla onun varlığına indirgenmiştir. Bu ise daha önce anıldığı gibi sınıf bilinci konusunda ve sınıflar konusunda Marksizm’e ilişki olmayan bir ontolojik anlayış atfetmek anlamı taşımaktadır. Bu anlamda sınıf bilinci tartışmaları üzerinden gerçekleştirilen eleştiri, Marksizm’i yapı-özne ikiliğinin mekanik bir kavrayışına sahip olma ile itham ederken, eleştirinin mantığı aslında (sözü edilen indirgemelerinden dolayı) eleştirdiği türden bir mekanik kavrayışa yaslanmış olmaktadır.

Bu nedenle, Marksizm içindeki sınıf bilinci tartışmalarının daha çok bilincin tanımı, biçimleri ve sınıf mücadelesinin çeşitli dönemlerinde aldığı biçimler üzerine bir tartışma olarak okunmasında sakınca olmayacaktır. Zira böyle bakıldığında bu tartışma alanının kuramsal eleştiri ile politik eleştirinin iç içe geçtiği bir alan olarak anlaşılması ve tüm bunların kuramsal olmayan kaynaklarına dikkat çekilmesi için de bir imkân ortaya çıkmaktadır.

2.1.3. Sınıf Bilinci Sorunu

Öncelikle Marksist anlamda sınıf bilincindeki bilincin nasıl bir “bilinç” olarak kavrandığı sorunu gündeme gelmektedir. Özcülük eleştirisinin hedefe koyduğu bilinç kavrayışında daha çok kast edilen, bulunduğu konumun *hakiki* ve *belirleyici* niteliğinin *özel bilgisine* dair, bir biçimde kavrayış geliştirmiş olan öznelere, *nihai farkındalığı* ve

bunun sonucu olan eylemleridir. Yani burada sözü edilen bilinç durumu, sınıf konumuna dair nihai ve kapsamlı bir anlayış geliştirmeye vurgu yapmaktadır. Zira işçi sınıfının devrimci bir sınıf bilinci geliştirmedigine dair iddiaların, sınıf ilişkileri, sınıf mücadelesi ve sınıf bilinci konusunda Marksizm'in tümünden hatalı olduğu yargısına vardırılabilmesi için, burada söz konusu edilen bilincin, gündelik deneyimden nihai bir kopuşu içermesi ya da bir başka ifade ile mekanik bir biçimde nesnel ilişkilerden bağımsızlaşmayı ima etmesi gereklidir. Bu ise *devrimci bilinç* tartışmasını, *sınıf mücadelesinin gerekli bir koşulu olarak sınıf bilinci* tartışmasına dönüştürmek anlamı taşıyacaktır. Zira ancak bu durumda bilinçten yola çıkılarak varlığın reddine ulaşılabilir. Çünkü burada anılan biçimde bir bilinç kavrayışında geri döndürülemez nihai bir kopuş süreciyle, işçi sınıfının varlığı ve bilinci özdeş kılınmaktadır.

Bu durumda Marksizm'deki sınıf bilinci tartışmalarının kendinde sınıf ve kendisi için sınıf kavramları etrafında köklü ayrışmalar yaşamasında, burada anılan türde bir bilinci sınıf bilincinin temel formu olarak kabul eden kimi yaklaşımların, Marx'ta ve Marksizm'de günümüze değin etkin bir eğilim olarak bulunduğunu gösterebilmek gerekmektedir. Yöntemsel olarak, bu tartışmaların bütününe bakıldığında, Marksizm'in ve Marx'ın çözümlerinin böylesi bir mekanik ilişki tasavvurundan oldukça farklı bir anlayışa sahip olduğu açıktır. Öyleyse buradaki ağırlıklı tartışma, sınıf bilincinin çeşitli formları ya da düzeylerinin saptanıp saptanamayacağı, bu düzeylerin birbiri ile ilişkisi, bu ilişkinin yönü, niteliği ve sınıf mücadelesine içkin bir biçimde bu eğilimlerin nasıl ortaya çıktığı ya da çıkamadığı üzerine³⁴ olmalıdır.

³⁴ Dolayısıyla kritik sorun sınıf mücadelelerinin gerektirdiği sınıf bilincinin saptanması değil, bu sınıf mücadelelerinin içerisinde devrimci bir biçimde kapitalizmi aşmaya dönük politik bir sınıf bilincinin şekillenip şekillenemeyeceği ve bunun şekillenebilmesi için ne tür koşulların sağlanması gerektiği sorunudur. Zira Marx sonrası Marksist tartışmalar özellikle ilk kuşaklarda sınıf bilincini bu sorun çerçevesinde ele almışlardır. Bu çerçevede kuramsal, yöntemsel ve politik düzlemlerin iç içe geçtiği bir tarihsel konjonktür söz konusu olmuştur. Bu dönemin ana tartışması ise sınıf bilincinin devrimci bilince

Bu bağlamda yürütülen tartışmaların içerisinde, çeşitli sınıf bilinci düzeylerini tanımlayarak, bu düzeyler arasında nasıl bir ilişki olduğu ve bu ilişkinin nesnel temellerinin belirlenip belirlenemeyeceği üzerinden geliştirilen kimi yaklaşımlar bulunmaktadır. Örneğin Mann'ın (1973) sınıf bilinci ve eylem arasındaki ilişkiye dair geliştirdiği yaklaşımda; belirli bir süreç içerisinde kimi bilinç düzeyleri tarif edilir. Buna göre ilkin, “sınıf kimliğinin” (*class identity*) farkına varma süreci yaşanır. Bu süreçte

dönüşümünde sınıf mücadelesinin dinamiklerinin kendiliğinden etkisinin ne derece yeterli olabileceği, bu dinamikler içinde, politik formda örgütlenmiş devrimci bir özneye ya da örgüte ihtiyaç olup olmadığı, bu özneye ne türden bir rol atfedilebileceği ve bu rolün nasıl bir örgütlenme formuna sahip olacağı üzerindedir. Yani tartışma, sınıf bilincinin örgütlü formu etrafında dönmektedir. Bernstein, Kautsky, Plehanov, Rosa Luxemburg, Lenin ve Gramsci gibi Marksistlerin sınıf bilinci üzerine sürdürdükleri tartışmalarda temel konu belirli bir bilincin asgari koşulları üzerine değil, örgütlü bir işçi sınıfı öznesi ve bunun kuramsal politik uzanımları üzerinedir (bkz. Luxemburg, 1990; Lenin, 2018; Gramsci, 2014). Bu çerçeveden bakıldığında kendinde sınıf ve kendisi için sınıf kavramları etrafında yürütülen tartışmaların, Marksist kuramın iddia olunan felsefi köklerinin doğrudan bir uzantısı olarak anlaşılmadığı vurgulanabilir. Bu tartışmalar esas olarak sınıf mücadelesinde zorunlu pratikler ya da zorunlu olduğu kabul edilen pratiklerin, özne kavramı çerçevesinde kuramsallaştırılması sorunuyla ilişkilidir. Söz konusu tartışmaların ilk formları ise sınıf mücadelesinin bizzat içinde şekillenmiştir. Bu anlamda varlığın ve bilincin ilişkisinin mekanik biçimde kavrandığı belirli Marksist anlayışların şekillenmesinin, eksik felsefi kabullerin sürdürülmesinden çok sınıf mücadelesinin teorik, politik ve ideolojik sonuçları ile ilişkili olduğu vurgulanabilir. Dolayısıyla pratik olarak sınıf mücadelesinin içindeyken ve bu pratiğin eşitsiz gelişen dinamiklerini deneyimlerken, sınıf bilincinin sabit ve tek yönlü bir biçimde kavranması ya da böyle bir kavrayışta ısrar edilmesinin mümkün olmadığı söylenebilir. Yani böylesi bir düzlemde sınıf bilinci, Marksizm'in ilişkisel anlayışına yaslanmak zorunda olacaktır. Bunu daha iyi ifade edebilmek için uzun da olsa şu değerlendirme göz önüne alınabilir:

“Gerçekliğin bilincine sahip olduklarına inanan öznelerin, bütün eylemliliklerini bu gerçekliğin içeriğine ve devrim hızına tam tamına uydurmaları söz konusu olamaz. Daha iyi anlaşılması için, Lenin'in Marx'a ve yapıtlarına ilişkin bir değerlendirmesine kulak verelim: ‘Yani insanlar, toplumsal olgulara ilişkin görüşlerin, gerçeklerin ve gelişmenin gerçek doğrultusunun tam anlamda nesnel bir çözümlemesine dayandırılması gereğinde ısrar ederlerse, bu onların öfke duymaya hakları olmadığı anlamına mı gelir? [...] Kapital gibi nüfuz edilemez nesnel yasalara vurgu yapan bir yapıtın bu kadar 'duygu yüklü' olması, bunca ateşli ve tutkulu polemik içermesi, Marx'ın kendi içinde çelişkili olduğunu mu gösterir? ‘Elbette, gerçeklerin nesnel çözümlemesinde ısrarlı olan insanlar, bu nesnellik tutkularına karşın, salt öfkeli ve duygu yüklü olmakla da kalmazlar. Artık tek başına ne nesnel çözümlemenin ne de duygu ve öfkenin doğrusal uzantısı sayılabilecek, ikisini de içerip aşan bir eylemlilik hattı tuttururlar. Özneler bir de böyle, bu yoldan oluşur. Hiç kuşkusuz, bu yoldan oluşmuş öznelerin eylemleri de, genel olarak sınıf mücadelesiyle birlikte, az önce sözünü ettiğimiz yapıları etkileyip şu ya da bu yönde değiştirecektir’ (Çulhaoğlu, 2002a: 100-101).

Burada aktarılan değerlendirmeden çıkarılabilecek sonuçlardan biri, Marksizm'de sınıf bilinci sorununda, bu sorunu sınıf mücadelesine içkin kabul etme yönünde bir yöntemsel anlayışın açık ya da örtük biçimde bulunduğu. Zira aktarılan değerlendirmeden anlaşılacağı gibi; ilişkisel olmayan ve sınıf mücadelesine dışsal olarak kabul edilen mekanik bir bilinç anlayışında, nesnelliğe müdahale etme ile kendisini tanımlayan bir öznenin konumlandırılacağı kuramsal ve pratik bir alan bulunmamaktadır. Dolayısıyla kendinde sınıf-kendisi için sınıf kavramları etrafındaki sorunun bir yanı, sınıf mücadelesinin geniş bağlamındaki sınıf bilinci tartışmalarının çok boyutlu yapısının ve bu yapının doğrudan sınıf mücadelesinin pratikleri ile ilişkisinin, bu kavram çiftinin içerisine sıkıştırılarak anlaşılmaya çalışılmasından ileri gelmektedir. Bu çerçevede Lenin'in Marksizm'e işçi sınıfı hareketi, sınıf mücadelesi, devrimci sınıf partisi, politik iktidar ve sosyalizm gibi bağlamlarda şekillenen katkılarının, pratik ağırlığına bakılarak, Marksizm'de burada ifade edilen tartışmalara ilişkin kuramsal kimi açılımlar için uygun olmadığı düşünülmemelidir. Ya da Lenin'in işçi sınıfı ve devrimci sınıf partisi arasında bilinç üzerinden yürüttüğü tartışmalar, kendinde sınıf kendisi için sınıf ikiliğine sıkıştırılmadan ele alınabilmelidir.

kişi diğer işçiler ile birlikte üretim süreci içerisinde toplumsal olarak ayırt edici bir role atfen kendisini tanımlar. İkinci olarak ise, kapitalistin ve onun temsilcilerinin kişinin kendisine müzmin bir rakip olarak algılandığı, “sınıf karşıtlığı” (*class opposition*) süreci gelir. Bu iki unsur diyalektik biçimde etkileşirler ve bu, karşıtlığın kendisinin kimliği –kimliğin de karşıtlığı- güçlendirmeye hizmet ettiğini söylemek demektir. Üçüncüsü, “sınıf bütünlüğüdür” (*class totality*), yani bu süreç, kişinin kendi toplumsal durumunu ve içinde yaşadığı toplumu karakteristik biçimde tanımlayan şeyleri, sınıf kimliği ve sınıf karşıtlığı üzerinden kavramasının sürecidir. Son olarak ise *alternatif bir toplum* kavrayışı gelmektedir; başka bir ifadeyle bu kavrayış, kişinin karşıtı ile mücadele sürecinde yöneldiği hedefin belirlenmesi sürecidir. Gerçek bir devrimci bilinç ise bu dört unsurun bileşimidir (*composition*) ve Mann’a göre bu açık biçimde nadiren vuku bulur (Mann, 1973: 13).

Mann’ın bu tarifinde anılan bilinç biçimlerinin diyalektik bir ilişki ihtiva ettikleri vurgulansa da, sınıf bilincinin biçimlerinin belirli bir bileşimi nasıl yaratabildiği ya da yaratamadığı ve bu bileşimin niteliği konuları (yani diyalektiğin gerçekte nasıl işlediği) yine de kritik bir mesele haline gelmektedir. Örneğin, eğer sınıf bilincinin anılan biçimlerinin birer aşamaya tekabül ettiği gibi bir kavrayış ortaya çıkar ise, zorunlu olarak bilincin bu aşamalarının belirli bir nesnellığe tekabül etmesi gerekecektir. Her bilinç durumu için belirli bir nesnellik tarif edildiğinde ise bilinç biçimlerini birbirinden farklılaştıran yönelimler ile o biçimlerin tekabül ettiği nesnelliklerin nasıl bir ilişki oluşturdukları sorunu belirecektir. Bu ise, bilindiği gibi, yine yapı-özne ikiliğinin merkezine oturacağı bir tür döngüsel tartışmayı kaçınılmaz olarak davet edecektir. Buna karşın eğer sınıf oluşumu ve sınıf mücadelesinin analitik önceliğine dair bir yöntemsel tavır alınrsa, sınıf bilincinin, -ister Mann’ın (1973) sözünü ettiği biçimlerde tarif edilsin isterse başka biçimlerde tarif edilsin- doğrusal, belirli bir yöne doğru, tedrici, geri dönüşsüz ve aşamalı bir kavrayışının önüne geçilebilecektir. Bunun için sınıf bilincinin

bir düzeyden başka bir düzeye geçişi ya da yükselmesinin hem sınıf oluşumunda hem de sınıf mücadeleleri içerisinde ele alınabilir olduğu kabul edilmelidir. Daha önce vurgulandığı gibi sınıf bilinci kavramında ifade edilen bilincin, özel türde bir bilginin belirli bir davranışa doğrudan yol açtığı nihai bir farkındalık hali olarak genelleştirilemeyeceği bir içeriği bulunmaktadır. Aksi durumda kolektif eylem, bu bilinç durumunda belirli bir eylemde bulunan tekil bireylerin toplamı olarak anlaşılmak zorunda kalacaktır. Bu ise bilince dair, Marksist sınıf analizine yabancı olan metodolojik bireyci bir açıklama çabası anlamına gelecektir. Dolayısıyla, Marksist sınıf bilinci tartışmalarında anılan çeşitli bilinç düzeyleri, belirli bir oluşum sürecinde, belirli mücadeleler (dolayısıyla aynı süreç içerisinde ele alınması gereken belirli taraflar) içeren ve bu süreçlerde kolektif eğilim ve eylemlerin şekillendiği örgütsel formlara aynı anda atf yapan bir doğrultuda kavranmaktadır. Yani işçi sınıfı bilinci, bir düzeyden diğer bir düzeye kesintisiz geçiş ve sıçrama olmaktan ziyade, belirli aşamaları ya da düzeyleri aynı anda içeren bir süreç olarak düşünülmelidir (Özügürlü, 2010). Böylesi bir kavrayış ise daha önce sözü edilen yöntem sorunları ile sınıf mücadelesi perspektifini birlikte düşünme ve bunların arasındaki tarihsel-politik ilişkiyi gözeterek Marksist değerlendirmeleri ele alma yönelimi ile uyum halindedir. Çünkü ancak tüm düzeyleri aynı anda içeren bir oluşum sürecinde, işçi sınıfının kolektif özneliği ve bunların biçimlerine ilişkisel bir gerçeklik atfetmek mümkündür. Aşamalı ya da doğrusal bir sınıf bilinci kavrayışında ise işçi sınıfının kolektif özneliğine yani örgütlenmesine, sınıf oluşumu ve sınıf mücadelesine zorunlu olarak dışsal bir konum verilmek durumundadır³⁵. Bu nedenle, sınıf bilinci üzerine yürütülen tartışmalarda, kendinde-

³⁵ Böylesi bir anlayışta, bu tür örgütsel formlar, belirli bir bilinç düzeyine ya da bilincin bir aşamasına verili kabul edilir ve bu aşamalar dışında örgüt formlarının varlığı bir tür anomali ya da sınıf bilincinin oluşumu ve gelişiminin tamamen dışında kabul edilerek özerk bir politik tartışma şekline büründürülür. Bu anlayışın tipik bir sonucu olarak kabul edilen tartışma ise şüphesiz Lenin'in sınıf bilinci meselesini, işçi sınıfı hareketi, örgütlenme, işçi sınıfı partisi ve sosyalist devrim bağlamlarında (bu Marksizm'de özne kavrayışının kuramsal boyutlarını tamamen içine alır) ele aldığı öncülük teorisi tartışmalarıdır. Bu tartışmanın her daim bir politik polemik biçimini alarak hala sürdürülen önemli bir boyutu, özellikle işçi sınıfına "dışarıdan bilinç taşıma" bahsinde gündeme gelmektedir ve Batı Marksizmi'nde çok sayıda

sınıf-kendisi için sınıf kavram çiftine belirli bir analitik anlam yüklenip yüklenemeyeceği türünden bir sorunun üzerinde yükselen “bilinç” temaları, kolektif eğilim ve eylemlerin örgütsel formları, bunların sınıf oluşumu ve sınıf mücadelesi ile ilişkileri üzerine yürütülecek bir tartışmanın parçası haline getirilmelidir. Bu çerçevede işçi sınıfının gündelik yaşamının olağan akışında ya da rutin kabul edilen süreçlerde sınıf bilinci perspektifinden ele alınmasıyla, bu rutinin dışına çıkan kolektif eylem ve eğilimlerin ya da örgütlenmelerin olağanüstü süreçlerinin sınıf mücadelesi perspektifi ile birlikte ele alınmasının bir süreç anlayışında birleştirilmesi gerekecektir. Sonuçta, örgütsel formlar ne olursa olsun (politik parti, sendika vb.), bizzat bu formların oluşumu, gelişimi ve olası etkileri aynı zamanda sınıf oluşumları ve sınıf mücadelelerinin tarihsel süreci içerisinde işçi sınıfının tarihinden ayıramayacak unsurlardır. Böylelikle olağan dönemlerdeki tutumların saptanmasıyla olağanüstü dönemlerde ortaya çıkan eylemlerin arasındaki ilişki, tek yönlü, doğrusal ya da birbirinden kopuk görünen ilişkilere indirgenemeyecektir. Bunun için örneğin işçi

eleştirinin konusu olmuştur. Burada bu eleştiriler ve içeriğine girilmeden başka bir husus vurgulanacaktır. Batı Marksizmi’nde Lenin’in bu bağlamda geliştirdiği düşünceler ve politik pratikleri “elitizm” ve “ikamecilik” eleştirilerinin içine sıkıştırıldığından, Marksizm’de özne kavrayışına ilişkin sunabileceği kuramsal ve pratik olanaklar gölgede kalmıştır. Ayrıca kanımızca, yukarıda eleştirilen türde aşamacı ve doğrusal bir perspektif Batı Marksizmi’nde Lenin’e dair dile getirilen eleştirilerin doğrultusunda görülebilmektedir. Zira bu eleştirilerde Lenin’in anlayışında, işçi sınıfı bilincinin gelişiminin işçi sınıfı hareketine nasıl yansıtacağı türünde bir tartışmanın merkezi olduğu ön kabulü ile öncü parti ve örgüt eleştirileri bulunur. Oysa bu tartışmalar Lenin tarafından işçi sınıfı bilincinin gelişimi merkezinde değil, sınıf mücadelesi, örgütlenme ve işçi sınıfı iktidarı merkezinde ele alınır. Bir başka ifade ile Lenin’in örgüt teorisi işçi sınıfının öz iradesine güvensizlik ile ilgili değildir. Söz konusu olan kapitalist toplumsal düzenin sürdürülmesinde etkili olan oluşum ve süreçlerin (toplumsal düzenin, devletin politik iktidarı ve sermayenin toplumsal iktidarının bileşimi olması nedeniyle) tasfiye edilmesinde etkili olacak mekanizmaların ve bunların araçlarının tümünün, üretim ilişkilerinin deneyiminden ‘mekanik biçimde’ çıkarılamayacağı fikridir (ki buradaki deneyimde, çeşitli mekanizmaların kendisi değil *pratik sonuçları* deneyimlendiğine göre bu çıkarım makuldür). Zira yaygın eleştirilerin iddia ettiği gibi, sınıf mücadelelerinde işçi sınıfının yaratıcı gücüne güvenmeyen ikameci, elitist ama yine de *devrimci* olma iddiası taşıyan kolektif özne anlayışı varsa, bu anlayışın neden kendisini işçi sınıfının öncü partisi olarak konumlandığı en azından mantıksal olarak açıklanması zor bir durum olurdu. Çünkü burada sınıf bilincinin politik olarak gelişiminde yetersiz kabul edilen işçi sınıfının, her nasılsa (bütün koşullar atlanarak) devrimci komünist bir partiye örgütlenecek bir sınıf bilincine sahip olabileceği varsayılmaktadır. Daha doğrusu böyle bir varsayımı olanaklı kılan, burada andığımız eleştirinin tarzıdır. Çünkü bu eleştiri biçimi Lenin’deki kuramsal sınıf bilinci kavrayışının ‘mekanik’ yapısının politika teorisine ve politik pratiğe doğrudan ‘mekanik’ biçimde yansıdığından emin gibidir. Bu durumda biz de, bu eleştiri tarzına ilişkin olarak şöyle diyebiliriz: Bu eleştiri tarzı işçi sınıfına ve sınıf bilincine bakarken geliştirdiği mekanik olmayan ‘diyalektik’ kavrayışı, işçi sınıfının öznelğine ve onun sınıf mücadelesindeki örgütlenme biçimlerine ilişkin iddia ve pratiklere bakarken terk ederek, ‘diyalektik olmayan’ ve ‘mekanik’ bir bakış geliştirmiştir. Bu konunun farklı kimi boyutları ile benzeri şekilde etraflıca tartışıldığı bir çalışma için bkz. (Okuyan, 2019).

sınıfının toplumsal eyleminin, genel anlamda çeşitli toplumsal eylemlerden ayrıştırılabilmesi gereklidir. Zira buradaki eylem kavramı tüm toplumsal yaşamı kapsayacak bir içeriğe pekâlâ sahip olabilir. Bu bağlamda sınıfsal eylemler, sınıflar arasında stratejik karşı karşıya gelişler, sektörel çatışmalar ya da gündelik yaşamın normal seyrinin dışındaki kolektif eylemler bir boyutu; örgütsel seferberlikler ya da örgütsel tasfiye süreçleri bir diğer boyutu oluşturuyor olarak düşünülebilir (Fantasia, 1995: 276). Lakin bu ayrıştırmada gözetilmesi gereken bir diğer husus, anılan toplumsal eylemlere dair işçilerin tek tek tutumlarının belirli bir sınıf bilinci düzeyi ile bunun da kolektif eyleme dâhil olma durumu ile zorunlu bir tutarlılığı varsaymadığıdır. Başka deyişle, sınıfın “eylemi” denildiğinde ne anlamak gerektiğine ilişkin bir çözümlemeye, tek başına yukarıda sözü edilen bilinç biçimlerini işaret eden tutumların saptanması ile eylem arasında kategorik ya da doğrudan bir bağ kurmak sorunlu olacaktır. Zira daha önce söz edildiği gibi tutumlar ile eylemler arasında böylesi bir bağ kurma eğilimi, sınıf konumları ile sınıfsal bilinci arasında mekanik bir ilişki kurmanın biçimlerinden biridir.

Böylesi bir mekanik ilişki mantığındaki sorunun yegâne kaynağı ise, kendinde sınıf-kendisi için sınıf kavramları, altyapı-üstyapı tartışmaları ya da türlü toplumsal çelişkiler karşısında sınıf indirgemeciliği bağlamında Marksizm’e (yanlış biçimde) atfedilen belirlenim ilişkilerinin doğası ile ilişkili değildir. Zira alternatif olarak, söz gelimi “sınıf bir kimlik olarak adlandırıldığında”, “sınıfsal sömürü toplumsal bir ilişkiden bir yaşam tarzı seçimine, kişisel bir eğilime” indirgenildiğinde ve “toplum, kimlik temsillerinin toplamından ibaret” (Özügürlü, 2005: 25) kabul edildiğinde burada, belirlenim ilişkisinin nasıl işlediğine dair kuramsal tartışmadan daha köklü bir kuramsal sorun bulunur. Kimlik kavramının dayandığı en yaygın açıklama biçiminde, açıklamanın dayandırıldığı somut unsur, kimliğin bir farklılık biçimi olarak kişilerin kendileri ile ilgili tanımlamalarından türetilmesidir. Bu türetme ise, kimliğin tutumlar ve eylemlerle tutarlılık gösterdiğine dair bir kabule yaslanmalıdır. Zira bu olmadan

kimliğin kolektif yapısı açıklanamamaktadır. Böylece kolektif bir kimlik, bireylerin ortak tutum ve yönelimlerinin belirli bir biçimindeki toplamı olarak kavranır. Gözlemlenen tutarsızlıklar ise kimlik oluşumundaki çelişkinin algılanma biçimine indirgenir. Bu ise bilindiği gibi metodolojik bireyci açıklamanın versiyonlarından biridir ve sınıf bilinci tartışmasında böylesi bir yönüme dümeni kırmak, Marksizm ve hatta sosyal bilimler için nesnesini kaybetmek anlamına taşıyacaktır (Öğütle, 2013)³⁶.

Kimlik merkezli açıklamaların yukarıda anılan sorunu; sınıf kimliğine ve algısına dair yapılan kültür kavramı merkezli araştırmaların sonuçları ile sınıf bilincini çok yönlü, nesnel sınıf konumları ile ilişkili ve sınıf kimliğini de içeren biçimde ele alan araştırmaların sonuçları karşılaştırıldığında da görülebilmektedir. Buna göre kimlik algısı bağlamında; “insanların, sınıflar hakkında kendi benliklerinin dışında bir gerçeklik olarak konuşma konusunda” sıkıntı yaşamazlarken, “kendi benlik ve kimliklerinden söz ederken, sınıf kavramını” kullanmaya çekindikleri görülmektedir ve bu konuda “‘savunmacı’, ‘ikircikli’, ‘çelişkili’ ve ‘muğlak’ bir dil” (Yılmaz, 2013: 356) ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu araştırmalar bize sınıfsal tutum ve davranışların kimlik algısının oluşum süreci nedeniyle sınırlandırıldığını ima etmektedir. Lakin bu araştırmalar odaklarını kimliğin oluşumundaki nesnel mekanizmalardan çok bu süreçlerin nasıl anlamlandırıldığına kaydırıldığından, “etnisite, toplumsal cinsiyet, köksüzlük (*uprootedness*), sendika üyeliği, iş tatmin düzeyi, mesleki saygınlık, eğitim, iş güvenliği ve emek süreci gibi” (Yılmaz, 2013: 356) sınıf bilincini önemli düzeyde etkileyen faktörler ikincil hale gelmektedir. Bir başka ifade ile nesnel mekanizmaların belirli bir süreç biçiminde işleyerek ortaya çıkardığı gerçek etkiler, öznel deneyimlerin toplamına indirgenir³⁷. Bu durum ise epistemolojik tartışmaların alanının, tekrardan

³⁶ Sosyal bilimlerin kendi nesnesini tarif edebilmesinde metodolojik bireyciliğin (ve karşıtı yapısal-ışlevselci açıklamaların) başarısız olarak, sosyal bilimin bir bilim olarak varlığını açıklamakta yetersiz kaldığına dair kapsamlı bir kuramsal değerlendirme için bkz.(Öğütle, 2013).

³⁷ Bu noktada öznel deneyimlere indirgeme eleştirilirken, bireylerin yapılarla açıklanması gerektiği biçiminde yapısalci bir yaklaşım benimsenmemektedir. Callinicos’un Elster’e bu konuda yaptığı

yapı-özne ikiliğinin ontolojik sorunları ile doldurulmasını teşvik etmektedir. Daha doğrusu, sınıf araştırmalarına dair yukarıda anılan değerlendirmeler, nesnelliklerle özne deneyimleri arasında mekik dokuyan ve bu nedenle her düzeyde belirli tercihler dayatan bir konumlanma yaratmaktadır.

Örneğin Jacoby, böyle bir durumda tercih yapmanın gerekli olmadığını vurgular ve bunu şu biçimde gerekçelendirir:

“Çamaşır yıkamak ve sinemaya gitmek gündelik yaşamdır ama aynı zamanda sermayenin hizmetindeki soyut etkinlik olarak bunlar hiç de yaşamın kendisi değildir. Tüketimin kederli hazları aynı zamanda birikimin zorunluluklarıdır. Burada bir seçim yapmaya ihtiyaç yoktur; analizin toplumsal gerçekliğin kendisi gibi kıvrak (*supple*) olma zorunluluğu vardır” (Jacoby, 1978:17).

Elbette bir seçim yapma zorunluluğu olmadığını ve buna ek olarak gündelik yaşam deneyimlerinin aynı zamanda belirli mekanizmaların işlemesinde etkili olduklarını kabul etmek önemlidir. Lakin bu kabulden, analizin toplumsal gerçekliğin kendisi kadar ‘kıvrak’ olması, yani toplumsal gerçekliğin bu ‘kıvraklığı’ gerektiren doğasının ne olduğu sorusuna kendiliğinden bir yanıt oluşturmayacaktır. Bu yanıtın ilk adımı ise bu sorunu felsefenin geleneksel yapı-özne ikiliğinin gerilimlerinin doğrudan bir sonucu olarak, ya da ‘kıvraklık’ ifadesinin çağrıştırdığı gibi, insanın gerçekliği kavrayış biçiminde bir beceriye atıf yaparak verilemeyecektir. Daha önce de vurgulandığı üzere; Marksizm’in içerdiği ontolojik anlayış, gündelik yaşamdaki “çamaşır yıkama ve sinemaya gitme” deneyimleri ile bu deneyimlerin zemininde işlediği “sermayenin hizmetindeki” mekanizmaların birbirine indirgenemeyeceğini

düzeltilmede vurgulandığı gibi; “Elster YB’nin (yöntembilimsel bireycilik) yadsınmasının [yöntembilimsel kolektivismi] beraberinde getirdiğini öne sürüyorsa, oldukça yanıltıcıdır. Çünkü ‘metodolojik kolektivism’ metodolojik bireyciliğin *çelişkiği değil, karşıtıdır* [vurgu E.Ö.Ü]. Metodolojik bireycilik yapıların bireylerle açıklanması gerektiğini söyler. Bunu yadsımak, yalnızca yapıların bireylerle *açıklanamayacağını* [vurgu orijinalinde] söylemektir, bireylerin yapılarla açıklanması gerektiğini söylemek değildir. Bütün metodolojik kolektivistler (Elster’in kastettiği anlamda) YB’yi yadsır, ama YB’yi yadsıyanların hepsi *ipso facto* metodolojik kolektivist değildir” (Callinicos, 1998: 104). Dolayısıyla Marksizm, “yöntembilimsel kolektivism” değildir ve yapısalcı sosyoloji ve toplum kavrayışına indirgenmemelidir.

kabul ederek, ilk adımını atar. Bu adım aynı zamanda Marksizm'in ve Marksist sınıf çözümlemesinin hem gelişkin hem de zayıf yönlerine dair tartışmalar için de atılması gereken bir adımdır.

Buraya kadar, Marksist diyalektik yöntemin ana hatları ve Marksist düşüncenin bu açıdan temelleri ve gerilim alanlarına dair bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Bunun için öncelikle anılan temellere bakış konusunda benimsenen genel yaklaşım sunularak, kuramsal gerilim alanlarına, benimsenen bu konum üzerinden geriye doğru bir değerlendirme yapılmıştır. Yani Marksist diyalektiğin yöntemsel nitelikleri ve ayırıcı özellikleri, bu çalışmada benimsenen pozisyon açısından ortaya konulmuştur. Özellikle belirleme, bütünlük, öz ve indirgeme kavramları ekseninde tanımlanan kuramsal gerilimlerin, Marksizm'de ontolojik bir tartışma düzleminde yer almadığı, zira Marksizm'in içsel ilişkiler felsefesinin ilişkisel bir ontoloji anlayışıyla geleneksel idealizmin ve geleneksel materyalizmin varlık sorunlarını tartıştığı çerçeveye uymadığı ya da indirgenemediği iddia edilmiştir. Bu tür bir indirgeme eğiliminin ise özellikle yapı-özne ikiliğinden türeyen belirli biçimlerdeki felsefi sorunlara yönelerek, nihai bir kuramsal çözüm dayattığı ve bu çözümün, nihai olarak toplumsal pratik ve tarihselliğe biçilen rol nedeniyle, Marksizm'in temel gündemi olmadığı değerlendirmesine yer verilmiştir. Bu nedenle de yöntemsel olarak Marksizm'de sorun alanlarının, kapitalizmin oluşumu ve gelişimi bağlamında sınıfların, sınıf oluşumlarının, sınıf ilişkilerinin ve sınıf mücadelesinin ilişkilendirilmeye çalışıldığı bir bağlama sahip olduğu öne çıkarılmıştır. Bunun ardından Marksizm'deki temel tartışma başlıklarının en soyut felsefi gündemlerde dahi sınıf mücadelesinin ideolojik ve politik gündemlerine dönük bir müdahale amacı taşıdığı ve bu süreçteki tarihsel durum göz önüne alınarak idealizm, materyalizm ya da diğer tartışma başlıklarının değerlendirilmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Bundaki gaye ise Marksizm içerisinde yöntemsel olarak, epistemolojik sorunlar ile sınıf mücadelesinin ya da politik olanın sorunlarının içe içe kavrandığının

gösterilebilmesidir. Dolayısıyla Marksizm'in sınıf çözümlemesine getirilen tarihsel ve çağdaş eleştirilerin kategorize edildiği belirlemecilik, indirgemecilik ve özcülük gibi başlıklarda dile getirilen kimi yaklaşımların, yapı-özne ikiliğinin belirli bir biçiminin felsefi alanına çekildikçe, Marksizm'in derinleşme ve gelişme düzlemini yitirdiği açıklanmaya çalışılmıştır.

Nihayetinde, altyapı-üstyapı tartışmaları ve sınıf bilinci tartışmalarının, belirleme, özcülük ve indirgemecilik eleştirileri ile ilişkili olduğu boyutların buradaki değerlendirmesine bakıldığında; Marksizm açısından yöntemsel anlamda en önemli etkilerin ve birikimlerin kaynağında, *yapı* ve *deneyim* kavramlarının merkezde olduğu bir tartışma alanı bulunmaktadır. Bu tartışma alanı ise sınıf çözümlemelerinin kuramsal gerilimleri ile sınıf mücadelelerinin politik gerilimlerinin iç içe geçişinin net biçimde izlenebildiği bir alandır. Dolayısıyla bir sonraki değerlendirmede, bu kavramlar etrafında dönen, bilindik bir polemige ve bunun kimi sonuçlarına değinilecektir.

2.2. YAPI VE DENEYİM ARASINDA: E.P. THOMPSON VE L. ALTHUSSER

Marksizm'de yapı kavramı ve yapısal çözümleme konusu gündeme geldiğinde şüphesiz ki en temel figür Althusser ve onun Marksizm yaklaşımıdır. Bu yaklaşım Marksizm'in çeşitli tarihsel süreçlerde yürüttüğü tematik ve politik polemiklerde referans noktası olma özelliğini kazanmıştır. Ve bu özelliğini çağdaş tartışmalarda pozisyon belirleme ölçütü olarak da yitirmiş görünmemektedir. Lakin bu referans noktası olma özelliği, görüşlerinin yaygın olarak kabul görmesinden çok Thompson'un Althusser'e karşı yürüttüğü polemikle ilgiliymiş gibi görünmektedir. Bu polemğin tarihsel politik bağlamı ise İngiltere'de *Komünist Parti Tarihçiler Grubu* (KPTG) içerisinde olgunlaşan bir gerilime dayanmaktadır. Bu gerilimin cisimleşmesi olan polemik ve bu polemikle birlikte geliştirilen Marksizm tartışmaları, Batı Marksizm'i içerisindeki temel ideolojik ve politik gerilimlerin tam ortasında şekillendiğinden, başka

coğrafyalardaki Marksizmler üzerinde gerçek etkisini bu politik dolayımın imaları nedeni ile de kazanmıştır (Öğütle, 2015)³⁸. Burada bu polemige yer verilirken temel amaç anılan türde bir pozisyon netleştirme için karşılıklı argümanların ne kadar yerinde ve doğru olduğuna dair detaylı bir tartışma yürütmek değildir. Daha önceki bölümlerde Marksist sınıf çözümlemesinin temel gerilim alanları ile ilgili geliştirilen genel değerlendirmeler bağlamında bu polemigin temel kavramlarının nerelere denk düştüğü, ne tür başka sorun alanları tanımladığı ve yöntemsel olarak bu polemigin anılan sorun alanları açısından Marksist sınıf çözümlemesine sunduğu yöntemsel olanaklar netleştirilmeye çalışılacaktır. Bu nedenle genel hatlarıyla Althusser'in yapı anlayışı, bütünlük ve ideoloji kavramları etrafında değerlendirilecek; bunun üzerinden Thompson'ın deneyim kavramının oturduğu yer ve itirazları ele alınıp bu polemigin farklı yorumları etrafında sınıf çözümlemesi açısından kimi sonuçları vurgulanacaktır. Bunun için Althusser'in yapı kavramının genel hatlarını, bütünlük ve ideoloji kavramları etrafında ele almalıyız. Zira bu kavramlar Althusser'de özne fikrinin temel iddialarını içermektedir.

2.2.1. Louis Althusser: Yapı, Toplumsal Bütünlük, İdeoloji ve Tarih Eleştirisi

Althusser toplumsal bütünlük anlayışını, belirli bir tarih yaklaşımın eleştirilmesi ile kurmaktadır. Bu türden bir eleştiriye konu ettiği tarih kavrayışını *tarihsici* (*historicism*) okuma tarzı olarak nitelendirip, Marx'ın *Kapital*'inde de aslında böyle okumaya müsait kimi değerlendirmeler olduğunu ve bunun bir bilim olarak Marksizm'in karşısında *tarihsici* bir Marksizm okumasına da imkân tanıdığını düşünmektedir. Bu çerçevede, *Kapital*'in 1857 tarihli *Giriş*'inden kimi değerlendirmeleri aktararak, Marx'ın ekonomi-politiğin tarih kavrayışına ilişkin geliştirdiği fikri şöyle özetler:

³⁸ Bu tartışmanın tarihsel bağlamı, içeriği ve Marksizm açısından ifade ettiği kimi kuramsal sonuçlarının daha geniş bir değerlendirmesi için bkz. (Öğütle, 2015).

“Bir tarihsel nesneye ilişkin her bilim (ve tikel olarak politik ekonomi) verili, mevcut (present), tarihsel nesneye, geçmiş tarihin bir sonucu olarak evrimleşmiş bir nesneye, uygulanmaktadır. Dolayısıyla her bilgi işlemi, mevcuttan başlayarak ve evrimleşmiş bir nesneye uygulanarak, yalnızca şimdinin (mevcudun) bu nesnenin geçmişe izdüşümüdür. Marx burada, Hegel’in “yansıtıcı tarih”te eleştirmiş olduğu (Tarih Felsefesine Giriş) geriye bakışı (retrospection) betimler. Ancak, mevcut kendisinin bilimine, kendisinin eleştirisine, kendisinin özeleştirisine ulaşırsa, eşd. Eğer mevcut özü görünebilir kılan bir “özel kesim” ise bu kaçınılmaz geriye-bakış bilimsel olur” (Althusser, 1995: 169-170).

Althusser’e göre tarihin devreye girdiği noktada Marx için bir çözümlemeyi bilimsel hale getiren şey, kendi öz eleştirisine ulaşabilmesidir. Bunun için ise bilimin nesnesinin kendi tarihinde bu öz eleştiriye mümkün kılacak belirli bir “özel kesim” keşfedebilmesi gerekir. Althusser Marx’ın bu keşfe dair “çok özgül koşullardan” bahsettiğini de aktarır. Yani bu durumda tarihsel geriye bakışın bilim olması, böyle bir keşfin yapılabileceğine bağlanmaktadır Althusser’e göre. Althusser daha sonra Marx’taki *tarihsicilikten* bahsedebileceği belirleyici noktanın bu değerlendirmelerden sonra geldiğini vurgular ve devam eder:

“Bu nokta kesin bir şekilde, yukarıdaki metinde Marx’ın bir mevcudun özeleştirisinin “çok özgün koşullar”ı dediği şeyle ilgilidir. Başka deyişle, bir mevcudun özbilincinin geriye-bakışının öznelci olmaktan çıkması için, bu mevcut, kendisinin bilimine ulaşacak şekilde, özeleştiri yapabilmelidir. Ama politik ekonomi tarihini incelediğimizde ne bulmaktayız?” (Althusser, 1995: 170).

Althusser sorduğu soruya cevaplarını sıralamadan önce “(y)alnızca, *kendi mevcutlarının sınırları içerisinde* düşünmüş olan, kendi zamanlarının önüne geçemeyen düşünürler bulmaktayız” (1995: 170) diyerek yargısını ilk elden belirtir. Burada kanımızca Althusser’in söylemek istediği şey özetle; bilimin kendi bilimsellik koşullarını, tarihsel gelişiminin herhangi bir biçiminden çıkartamayacağıdır. Zira Althusser’in anladığı biçimiyle herhangi bir düşünce, öz eleştirisi için tarihsel bir

dayanak keşfetmesi ile bilim haline gelebilmektedir. Fakat bu dayanağın keşfedilmesi zorunluluğu ancak bir bilimsel çabanın sonucu olabilir. Dolayısıyla Althusser tarihsel bir bakışın bir bilimin inşasında gerekli ve zorunlu olmadığını vurgulamaktadır. Ekonomi-politiğin tarihinden örnekler vererek ilerlettiği değerlendirmesinde vardığı sonuç olumsuzdur ve bu anlamda Marksizm bir “tarihsicilik” değildir. Çünkü gelişimi bir bilim olmaya doğrudur:

“Bilimin kendine özgü tarihinin organik ideolojinin tarihine ve siyasal-ekonomik tarihe indirgenmesi ve onunla özdeşleştirilmesi sonunda bilimi [tarihin] “özü” olarak tarihe indirgemektedir. Bilimin tarih içinde çöküşü burada, kuramsal bir çöküşün endeksinden öte bir şey değildir: tarih kuramını gerçek tarihe çökeltten, tarih biliminin (kuramsal) nesnesini gerçek tarihe indirgeyen ve bu yüzden de bilgi nesnesini gerçek nesne ile karıştıran bir çöküş” (Althusser, 1995: 185).

Althusser’in sözünü ettiği indirgemelerden bir bilime ulaşmak mümkün değildir. Aktarımdaki *bilgi nesnesi* ve *gerçek nesne* kavramları bilimin esasında mevcuttaki biçimiyle kuramsal bir çaba olduğunu vurgulamaktadır. Zira daha önce vurgulandığı gibi, Althusser’de belirli bir düşüncenin kendi bilimselliği için bilgi nesnesini hali hazırda oluşturmuş olması kritiktir. Bunun oluşturulması için tarihe gerek yoktur. Çünkü tarih bize herhangi bir düşüncenin bilimselliğini sağlayan özgül koşulların nasıl belirleneceğine ilişkin bir ölçüt sunmamaktadır (yani tarihsel gerçekliğe dair bilgiler muğlaktır ve bu, bilimi ayrı bir düşünsel faaliyet olarak kurmayı da muğlaklaştırır). Bu ölçüt ancak bilimin hali hazırdaki kuramsal çabasının sonucunda ve tarihin dışında üretilir. Bu mantık Althusser’in kavramlarını şekillendirmesine kritik bir rol oynamaktadır. Çünkü bütünlük, yapı ve ideoloji kavramlarının bilimsel konumu, bu muğlak tarih indirgemesinden kurtarıldığında mümkündür. Başka bir ifade ile Marksizm’de kavramların çökmemesi için bu indirgmeden uzak durulmalıdır.

Althusser tarihe ilişkin bu fikrini Marx'ın düşüncelerinin gelişiminde gerçekleşen bir kopuşa referansla da temellendirmektedir. Ona göre Marx'ın düşüncesinin gelişiminde bir *epistemolojik kopuş* anı bulunmaktadır. Bu anın yakalanabileceği eser *Alman İdeolojisi*'dir (Marx & Engels, 1999) ve *Feuerbach Üzerine Tezler* de bu kopuşun sınırlarını işaret etmektedir. Bu bağlamda Marx'ın eserleri 1845 öncesi "ideolojik" dönem ile 1845 sonrası "bilimsel" dönem olarak birbirinden ayrılabilir. Althusser *Alman İdeolojisi*'nde geliştirilen düşüncelerin Feuerbach'ın antropolojik yaklaşımından çok da farklı olmadığını ileri sürmektedir ve *Tezler*'deki özne ve öznellik anlayışı insan pratiklerini gerçekliğe ve tarihsel gelişime herhangi bir dolayım olmadan bağlamaktadır. Yani bilgi nesnesini tarihe indirgemeye eğilimli bir anlayış geçerlidir ve bu Marx'ın çalışmalarında ancak, bilgi nesnesini kendi tarihselliğinden bağımsız olan kavramlar ve kavramsal ilişkiler etrafında geliştirilmesi ile aşılmıştır (Althusser, 2002: 43-44). Daha önce de vurgulandığı gibi *Alman İdeolojisi*'nde tarihsel ve toplumsal özneler vardır. Ama henüz bu öznelerin oluşumunun nesnel koşulları geliştirilmemiştir. Lakin Althusser buradaki boşluğu muğlak tarihlerine indirgenemeyen ve bilgi nesnesi olarak kurulmuş yapılarla doldurarak, özne ve tarihi tamamen ortadan kaldırmıştır (Çulhaoğlu, 2002a). Zaten Althusser'in bütünlük anlayışında yapı-üst yapı ilişkilerine dair bir yeniden yorum getirmesi de aslında tarihselliğe bağlı olmayan bir bütünlük anlayışının kurulması içindir. Çünkü "bütünü bir bütün yapan şey karmaşık eklemleme bilgisiyse ilgilidir. Gerçek nesnenin bilgisini veren somut birlikte-duruş değil, bilgi nesnesinin karmaşıklığının bilgisidir" (Althusser, 1995: 151).

Althusser yukarıda söz edilen bu temel mantık çerçevesinde, tarihselci yaklaşımın toplumsal bütünlüğü (yapı ve üst-yapı ilişkileri sorununu), birbirine belirli bir tarihsel süreklilik esasıyla bağlanmış ve giderek birbirine benzeştirilen parçalar biçimde ele aldığını ve bunun da toplumsal bütünlüğün içerdiği parçaların özerkliğini

ortadan kaldıran bir çözümlene olduğunu düşünmektedir. Zira anlaşılabilirliği kadarıyla Althusser’de bütünlük, parçaların “karmaşık eklemleme *bilgisi*[vurgu E.Ö.Ü]” sorunudur. Çünkü tarihsel bilgi kendiliğinden belirli bütünlüklerin nasıl oluştuğunun bilgisini bize vermemektedir. Ona göre bütünlüğün yapı ve üstyapı biçiminde ele alınan biçimi, yalnızca ekonomik yapıya kesin ve belirli bir özerklik tanımaktadır ve bu ayrı “yapıların” tanımlanabilirliğini imkânsızlaştırmaktadır. Althusser için Marksist toplumsal bütünlük, eleştirdiği biçimin dışında, kendi iç işleyişleri ve ilişkileri olan yapılara ya da düzeylere/kertelere ayrılmış kendi başına “yapılardan” (tek bir büyük yapı yerine, birden çok yapı) oluşmaktadır:

“Marx’ın, her toplumun yapısını özgül bir belirlemeyle eklemlemiş ‘düzey’ ya da ‘kerte’lerden oluşmuş biçimde tasarladığını (bu tez tarihsel maddeciliğin ünlü önermelerini yeniden ele almaktan başka bir şey değildir) söylemiştik: bir yanda, alt-yapı ya da ekonomik temel (üretici güçler ile üretim ilişkilerinin ‘birliği’) öte yandaysa, hukuki, siyasal, (hukuk ve devlet) ve ideoloji (çeşitli ideolojiler; ahlaki, dinsel, hukuki, siyasal vb.) olmak üzere kendisi de iki ‘düzey’ ya da ‘kerte’ içeren üst-yapı” (Althusser, 2010: 160).

Eğer bu birbirinden görece özerk yapılar tanımlanamazsa toplumsal bütünlüğün kuruluşu açıklanamaz. Çünkü bütünlüğün eklemleme bilgisi bu özerk yapıları bize vermektedir. Althusser’e (2010) göre başlı başına tarihsel yaklaşım, tek bir yapının egemenliğinde, süreklilik olarak ele aldığı bütünü açıklamaktan çok, toplumsal bütünün kuruluşunun imkân ve nedenlerini, içerdiği parçaları tek bir yapıya indirgeyerek, tanımsız hale getirmektedir. Böylece yapı ve üstyapı öğeleri birbirine karışmaktadır ve temeldeki yapı, üstyapı öğeleri olan politika ve bilinçlilik ile tanımlanır hale gelmektedir.

Althusser, bütünün eklemlemelerinin bilgisi meselesinden sonra, toplumsal bütünün ‘düzeylerini’ tanımlamaya girişmektedir. Buna göre, toplumsal bütün, ekonomi, ideoloji, siyaset (siyasal üst-yapılar), estetik ve bilim alanlarından

oluşmaktadır. Althusser'e göre bütünlük, hem özerk hem de dışsal ilişkili biçimde yapılardan oluşmaktadır ki ancak bu biçimde kavranabilir olmaktadır. Bu yaklaşıma göre kendi özerk işleyişine sahip yapılar, birbiri ile dışsal bir ilişki ile belirli biçimlerde eklenerek toplumsal bütünü oluştururlar. Bütünlük bu anlamıyla Althusser'in tanımladığı yapıların belirli biçimlerde dışsal bir ilişki kurarak, özgün bir diziliş oluşturmasıdır. Burada ortaya çıkan yapının hangi toplumsal formasyon biçiminde tezahür edeceği ise eklenmenin hangi yapılar arasında ve ne şekilde olduğu ile ilgilidir. Bu eklenmeler öyle bir biçimde gerçekleşir ki ortaya kapitalist toplumsal formasyon çıkar ve örneğin Althusser'in tanımladığı yapıların farklı biçimde eklenmesi (farklı bir diziliş) feodal toplumu ortaya çıkarır. Bu anlamda Althusser için farklı toplumsal formasyonların ortaya çıkmasının nedeni ya da ayrımların ölçütü, düzeylerin eklenmesinin ne biçimde olduğuna bağlı olarak yapılabilir. Böylece toplumsal bütünlük ekonomi, ideoloji, siyaset, estetik, bilim vb. yapıların özgün biçimlerde eklenişini belirleyerek, belirli toplumsal formasyonlar biçiminde ayrıştırılıp tanımlanabilir (Althusser, 1995; 2010).

Althusser kendi iç işleyişlerine sahip, bağımsız yapıların ilişkisi biçiminde kurduğu bütünlüğü, eklenmenin hangi biçimde gerçekleşeceğini neyin belirlediği sorusuna yanıt vermeye çalışarak geliştirir. Buna göre eklenmelerde, örneğin neden kapitalist toplumsal formasyonun ortaya çıktığını, neden öyle değil de böyle ilişkilerin kurulduğunu belirleyen şey, ekonomik düzey ya da yapının son kertedeki belirleyiciliğidir. Althusser (2010:161) şöyle devam eder: "Üst yapının katları son kertede belirleyici değildir; temelin etkililiği tarafından belirlenirler; eğer (henüz tanımlanmamış) kendi tarzlarında belirleyici olsalar da, ancak temel tarafından belirlenmiş olarak belirleyicidirler". Bu yaklaşıma göre farklı yapılar, belirli biçimlerde yapısal ilişkiler kurarlar, fakat bu ilişkinin nasıl bir bütünlükle sonuçlanacağı, bu eklenmiş yapıların ekonomik düzeyle ne tür bir ilişki kurduklarına bağlı olarak

şekillenmektedir. Althusser doğal olarak bu temel ilişki biçiminin sabit ve doğrusal olarak düşünülmemesi için ekonominin *son kertede* belirleyici olmasını, diğer yapıların ekonomik yapı ile ilişki kurma biçimlerine belirli sınırlar koyması olarak vurgular. Yani yapılar arası tüm ilişkiler esasında, ekonomik yapı tarafından mutlak biçimde sınırlandırılmamaktadır.

Ekonomik yapının belirleyiciliğinin, işleyişinin ve ayrımının esası *son kertede* oluşuna atfedilirken, bu anlayışın temeline Althusser'in üretim ilişkileri kavramını ele alışı yerleştirilebilir. Lakin toplumsal bütünlüğün, özerk yapıli düzeylerle tanımlanabilmesi için, üretim ilişkileri kavramının kapsamının genişletilmesi gerekmektedir. Çünkü üretici güçler ve üretim araçları gibi klasik kavramların içeriği farklı düzeylerin tanımlanmasını sınırlandırıcı bir etkiye sahiptir. Zira bu içerik (örneğin üretim teknolojisi) doğrudan ideolojik bir düzeyin (örneğin emeğin toplumsal ve politik denetimi) tanımlanmasına imkân vermemektedir. Althusser bu yeniden tanımlamayı, "maddi üretici güçler" kapsamında, ideolojiyi de maddi ve pratik "üretim" alanları kabul edip, üretim ilişkileri kavramsallaştırmasına dâhil ederek yapmaktadır. Böylece, kendi kavradığı biçimiyle toplumsal bütünlüğün yapısal öğelerine (örneğin ideolojiye) belirli bir özerklik ve sınırlandırma imkânını tanıması mümkün hale gelmiştir. Doğal olarak da bu yapılar, üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin koşullarını belirlemektedir. Sonuç olarak aktarılan düşünce dizisinde şu değerlendirmeye varmak artık mümkündür: "Üretimde, üretim ilişkilerinin işleyişi, ideoloji ile baskının belirli bir düzenlenişi ile sağlanır; bu düzenlenişteyse ideoloji egemen rol oynar" (Althusser, 2010: 120).

Althusser'in bütünlük anlayışında, yapılar arası dışsal ilişki dışında hareket eden, eyleyen, değişen bir süreç yoktur. Dolayısıyla aynı zamanda "Yapısalcı Marksizm" olarak adlandırılan yaklaşım tarzına atfedilen temel özellikler ya da abartılı bir deyişle

bu yaklaşımın manifestosu, daha belirgin biçimde sıralanabilir hale gelmiştir. Yani, herhangi bir türden özne, irade vb. unsurlar; bütünlüğün oluşum ve işleyişine etkide bulunamaz. Zira bir toplumsal formasyonda (bu terim Althusser'de yapıların özgül eklememesinin bilgisidir) özneler, yapının belirledikleri ve sunduklarının sadece taşıyıcısı durumundadırlar. Bir bakıma özne; yapıların aracısı, yapıların tezahürü olarak vardır ve ancak bu şekilde olursa (yapılar aracılığı ile gerçek kılınsa) kavranabilir. Althusser için bir toplumsal bütüne ait parçanın anlaşılması, ancak içerisinde yer aldığı yapının ve o yapının diğer yapılarla kurduğu eklememe biçiminin anlaşılması ile mümkün hale gelecektir. Aksi durumda tarihsel bir yaklaşımın yöntemi bütüne uygulanamaz. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi tarihteki deneyimlerin önce bilgisi üretilmelidir ve bu bilginin üretimi; mevcut durumda tarihsel bilginin muğlaklığına indirgenmemiş bir bilgi nesnesinin tarif edilmesi ile mümkündür. Bu nedenle toplumsal bütünün anlaşılması, kuramın ya da teorinin *tarihsizleştirilmesi* ile mümkündür (Althusser, 1995). Althusser'in *epistemolojik kopuş*³⁹ temalı Marx yorumunun da [Genç Marx (felsefe) ve Olgun Marx (felsefeden kopuş ve bilim)] bu anlayışla bir tutarlılık sergilediği görülebilmektedir. Zira ona göre Marx'ın düşüncesinin ayrıksı özelliği, kapitalizme yol açan tarihsel bilgiden ziyade, kapitalizmin kendisini bir bilgi nesnesi biçiminde kurarak eleştirel bir bilim oluşturmasıdır (Althusser, 2002: 43-52).

Bir düzey ya da kerte olarak ideoloji Althusser'de toplumsal bütüne dâhil olurken, Marx'a ve Marksizm'e dair anılan kuramsal değerlendirmeler, meşruiyet zeminlerinden biri olmaktadır. Zira Marx öznenin felsefesini bir daha dönmek üzere terk ettiyse, artık özne sorunu ideoloji eleştirisi olarak kabul edilmelidir. Bir diğer ifade ile Althusser'de özne, yapıların imal ettiği öznenin ideoloji eleştirisi ile özdeşdir.

³⁹ Althusser bu kopuşun beraberinde getirdiği teorik sorunu şu biçimde ifade etmektedir: “Bir bilim kurulurken yeni bir felsefenin doğmuş olması ve bu bilimin de tarih teorisi olması, doğal olarak önemli bir teorik sorun getirmektedir: Bilimsel tarih teorisinin oluşumu, felsefede teorik bir devrimi hangi ilkesel gereklilikle *ipso facto* kaçınılmaz kılmalı ve kapsmalıdır? Aynı koşul, ihmal edilemeyecek Pratik bir sonuç da içeriyordu: yeni felsefe, yeni bilimin içinde ve yeni bilim tarafından öyle içerilmişti ki, *onunla karışabilirdi*”(Althusser, 2002: 44).

Dolayısıyla, ideoloji ile toplumsal pratik iç içe düşünülmektedir ve ideolojinin toplumsal yaşamın tümünde varlık kazanması, toplumsal pratikle beraber varoluşu ile ilgilidir. Bütün toplumsal pratiklerle iç içe geçmiş ideoloji kavrayışına bağlı olarak, Althusser'in ideolojiye ilişkin belirlemelerini ortaya koyarken öncelikle üzerinde durduğu temel sorun, “yanlış bilinç” sorunudur.

Althusser'e göre, ideolojiyi gerçekliğin çarpıtılmış bir tezahürü olarak ya da görüngüsü olarak ele almak doğru değildir. Esasen bu yaklaşım, pozitivist ve negatif bir yaklaşımdır. Lakin ideolojiye ilişkin böylesi bir yaklaşım, Marx ve Engels'in *Alman İdeolojisi* yapıtında ima edilmektedir. Althusser'in bu konudaki değerlendirmesi özetlenirse şu hususlar sıralanabilir: kapitalizmle birlikte maddi koşullar, sınıfsal eşitsizliği ve emek sömürsünü birbirine bağlarken, emekçi sınıfları toplumsal olarak da burjuvaziye tabi kılmıştır. Bu tabi kılış, aynı zamanda, bu koşulların bilincine varma ve onları doğru olarak kavrama konusunda da belirginleşmektedir. Çünkü bu yaklaşımda egemen sınıfın düşünceleri, egemen düşünceler haline gelmektedir ve bu düşüncelerden oluşan “ideoloji” ise maddi koşulların doğru bilincine varma imkânını sınırlandıran, yanlış inançları yaymaktadır. Öyleyse tabi sınıfların ideolojileri kendi gerçekliklerine ilişkin (egemen sınıf tarafından) çarpıtılmış birer görüntüden ibarettir ve doğası gereği yanlış düşüncelerden oluşmaktadır.

Bu özetin ne kadar isabetli olduğunu bir kenara bırakırsak, Althusser'in gelmek istediği temel vurgunun, Marx ve Engels'in “ideolojinin tarihi yoktur” (Marx & Engels, 1999) tezi olduğu söylenebilir:

“ideoloji, var oluşlarını maddi olarak üreten, somut, maddi bireylerin somut tarihinin gerçekliğinin, yani biricik olumlu ve dolu gerçekliğin ‘gündüzünden kalan artıklar’dan oluşan, içi boş ve beyhude, katıksız bir düştür, imgesel bir kuruluştur. İşte, Alman İdeolojisi’nde ideolojinin tarihi yoktur denmesi bundandır, çünkü ideolojinin tarihi

ideolojinin dışındadır, somut, vb. bireylerin tarihinin, yani var olan biricik tarihin var olduğu yerededir” (Althusser, 2010: 185).

Burada, “ideolojinin tarihi yoktur” ifadesi üzerinden geliştirilen açıklama, Althusser’in bilim ve tarihsel bilgi arasında yaptığı ayrımın makul niteliğini sergilemek için uygun bir örnek olarak seçilmiş gibi görünmektedir. Zira ideolojinin tarihinin, ideolojinin dışında olması derken Althusser, bireylerin deneyimlerinin “imgesel kuruluşları” olarak ideolojinin, maddi pratik olarak kavranmadığını ve dolayısıyla bundan da egemen fikirlerin toplamı olan bir imgenin tarihi olamayacağı sonucunun çıktığını vurgulamaktadır. Burada tarif edilen türde bir ideoloji kavramı ise ‘egemen ideolojiye’ asli yer tanımak dışında tanımlanamayacaktır. Dolayısıyla Althusser tarafından esasında maddi bir şey olarak tanımlanan ideoloji kavramı, aslen egemen fikirlerin bir toplamı olan ideoloji anlayışının karşısına yerleştirilmiş olmaktadır.

Buradaki çaba ise daha önce bahsedildiği gibi; yine yapı-üstyapı ilişkileri, belirlenim ve bütünlüğün oluşumunda farklı kertelerin eklenmesi sorunlarına bağlanabilecek bir niteliktedir. Bu nedenle, Althusser yaptığı eleştiriyi daha kapsamlı bir sorun olarak Marksizm’in ilk metinlerine bağlarken, *Alman İdeolojisi*’ndeki yaklaşımı, mekanik ve pozitivist olarak niteler ve “ideoloji konusunda henüz Marksist olmayan” (Althusser, 2010: 77) bir yaklaşım olarak epistemolojik kopuşun sınır hattına yerleştirir.

Aslında Althusser’e göre de ideolojinin bir tarihi yoktur; fakat bir tarihe sahip olmama durumu, ideolojinin başka maddi süreçlerin yansıması olarak “imgesel kuruluşlardan” ibaret olmasıyla ilgili değildir. Aksine ideoloji, kendi başına bir yapı olarak var olduğu için “kendine ait bir tarihi” yoktur:

“İdeolojinin asıl özelliği, kendisini tarihsel-olmayan bir gerçeklik, yani tarihin her yanında bulunan bir gerçeklik kılan bir yapı ve işleyişe sahip olduysa, başka deyişle, bu yapı ve

işleyişin *Manifesto*'nun, tarihi, sınıf mücadelelerinin tarihi, yani, sınıflı toplumların tarihi olarak tanımlaması anlamında tarihin tümünde aynı, değişmez biçimde var olduğu anlamında tarihin her yanında bulunduğuysa, işte o zaman bu da olumlu bir anlamdır” (Althusser, 2010: 186).

Olumlu anlamda bir ideoloji kavrayışının ipuçları için Althusser bu vurgusunda aslında doğrudan kendi tarih kavrayışına gönderme yapmaktadır. Daha önce de vurgulandığı gibi sonsuz tarihsel deneyimlerin kendisine indirgenmiş, ayrıca bir bilgi nesnesi olarak tarif edilemeyen her şey, bilimin ve dolayısıyla bilimsel eleştirinin konusunu oluşturmayacaktır. Dolayısıyla ideoloji ancak, onu basit bir yansımadan öte, maddi olarak işleyen bir yapı biçiminde tanımlanabilirse (tarihsel gelişiminden bağımsız olarak) kavranabilecektir. Böylece Althusser, yapının olduğu her yerde ona ilişkin düşünsel tasarım ve açıklamalardan oluşan, belirli ölçüde ikna edici önermeler içeren ve basitçe egemen ideolojilerin kendisine indirgenemeyecek ideolojik biçimlerin varoluşunu açıklamannın mümkün hale geleceğini vurgulamış olmaktadır. Çünkü belirli bir yapının yeniden üretiminde, o yapının varlığını bireyler (özne) açısından anlamlı kılan belirli düşünce sistemlerinin olması bir zorunluluktur. Bu anlamda *İdeoloji*, bireylerin gerçek yaşam koşullarıyla kurdukları ilişkinin (yanlış anlama değil, anlam yükleme/kazandırma) bir tasarımıdır. Özgün deyişle, “(i)deoloji, bireylerin gerçek var oluş koşullarıyla kurdukları imgesel ilişkinin, imgesel bir ‘tasarımlanmasıdır’” (Althusser, 2010: 187) ve bunun vasıtasıyla yapısal pratiğin taşıyıcısı olan bireyler (özneler) tanımlanabilir. Böylelikle Althusser’in ideolojiye, bu biçimiyle belirli bir “doğallık” ya da “kendiliğindenlik” anlamı verdiği de söylenebilir. Eğer kendiliğindenlik ya da bir çeşit doğallık iması bulunuyorsa, kuramsal olarak ideolojik sistemlerin yapının yeniden üretiminde olumsal bir içerik taşınması da gerekecektir. Zira hangi tasarımların yapının yeniden

üretiminde rol üstleneceği, kendisi de bir yapı olan ideolojinin tamamen dışında gerçekleşemeyecektir. Çünkü “ideolojide tasarılan, bireylerin var oluşunu yöneten *gerçek ilişkiler sistemi* [vurgu E.Ö.Ü] değil, bu bireylerin boyun eğerek yaşadıkları *gerçek ilişkilerle kurdukları imgesel ilişkidir* [vurgu E.Ö.Ü]” (Althusser, 2010: 190).

Althusser’in ideolojiyi üretim ilişkilerinin kapsamına dâhil ederken ve onu “maddi bir üretim” biçiminde kavradığını belirtirken esasında sözünü ettiği süreç, istikrarlı toplumsal pratiğin içinde o pratikle kurulmuş çeşitli imgesel ilişkilerin aynı zamanda o toplumsal pratiğin sürekliliğini garanti eden maddi biçimlerde örgütlenmiş olduğu süreçtir. Bu anlamıyla yapının yeniden üretimindeki unsurlar; maddi/somut üretici güçler yanında düşünsel/soyut görünen ama maddi pratikte cisimleşen, toplumsal nitelikte bir “üretim” kavrayışına doğru genişletilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla Althusser’in kavradığı biçimiyle üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin koşullarını oluşturan, daha çok bunların varlığına doğallık kazandıran ideolojilerdir ve bu ideolojiler politik iktidarın aygıtları olarak oluşur ve maddileşirler. Bilindiği gibi bunlar ideolojik aygıtlardır; yani, “temel işlev olan üretim ilişkilerinin (ve bu ilişkilerden türeyen başka ilişkilerin de) yeniden-üretimi işlevini (yeniden-üretilmesi gereken kendi ‘personeli’ bağrında bile) demek ki *Devletin İdeolojik Aygıtları* yerine getirmektedir” (Althusser, 2010: 121).

Eğer yeniden üretim gibi kapitalizm açısından ya da herhangi bir toplumsal düzen açısından hayati bir unsur, Althusser’in vurguladığı gibi temelde bu ideolojik aygıtların belirlenimindeyse, o zaman başka bir kavram ve ilişkili farklı tezler gündeme gelmektedir: İdeoloji toplumsal yapıyı *üst-belirleyen* unsurdur ve ideolojinin kendisi yalnızca zihinsel bir süreç değil, maddi pratiktir.

Üst-belirleme kavramı, Althusser'in yapı ve üstyapı ilişkisindeki mekanik yaklaşıma alternatif olarak önerdiği bir kavramsallaştırma. Buna göre ekonomik yapının belirleyiciliği, "geniş anlamda üretim ilişkilerinin" yeniden üretimini bireyler açısından anlamlı hale getirilmesini sağlayan, ideolojik üst belirleme tarafından son kertede olmaktadır. Ayrıca ideoloji maddi pratik olduğundan diğer (maddi) düzeyleri de kesen bir ilişki oluşturmaktadır. Dolayısıyla, üst belirlenim kavramı, Althusser'in tanımladığı farklı yapıların kendi özerkliklerini açıklamayı mümkün kılan bir kavram olarak da düşünülebilir. Zira daha önce vurgulandığı gibi farklı yapıların tanımlanabilmesi için farklı dışsal ilişki biçimleri tarif edilebilmelidir. Bunların belirli bir bütünlük olarak kavranabilmesi ve değişimin açıklanabilmesi için ise bu dışsal ilişkilerin biçimlerini ve eklemlenmelerini üst-belirleyen yapısal bileşim ilkesi ortaya konulabilmelidir. Örneğin üst-belirleme ilkesi bu düşünce geleneği içinde, tarihsel olarak farklı sınıflı toplumların varlığı ve bunların birinden diğerine geçiş sorunları (feodalizm-kapitalizm); farklı üretim tarzlarının aynı toplumsal formasyon (yani sözü edilen düzeylerin üst-belirlenmiş özgün bileşimi) içinde görülebilmesi ya da aynı tarihsel dönem içerisinde birbirinden farklı üretim tarzlarının bir arada bulunuşu (Asya Tipi Üretim Tarzı tartışmaları) üzerine yürütülen tartışmalarda, yöntemsel bir anahtar rolü görmüştür. Yani kapitalizme dönüşen tarihsel süreç boyunca, çeşitli yapıların değişimi doğrusal, mekanik ve tek yönlü olarak anlaşılamıyor ise (Althusser'in yapı-üstyapı ilişkisinin yeniden formüle edilmesine dair tartışmaları) ve tarihsel özgüllükler özneye ya da deneyimlerine indirgenmeden yapısal olarak açıklanmalı ise, bu özgünlüğü oluşturan bir ilke keşfedilmelidir.

Lakin kimi Althusser eleştirilerinden yola çıkıldığında (Glucksmann, 1972), bu kavramsal anahtarın, tarihsel değişim ve gerçek üretim ilişkileri arasındaki ilişkilere dair sorunların çözümlenmesini bugünün pratik sorunları için kullanmak amacıyla mı; yoksa Althusser'in Marx ve Marksizm'de gördüğü teorik sorunların genel olarak bilimin

teorik sorunlarının çözümünde bir “oyun sahnesi” işlevi görmesi amacıyla mı kullanıldığı birbirine karışmış görünmektedir⁴⁰. Althusser’de tarih söz konusu olduğunda anılan türde bir karışıklık daha açık gözlemlense de, toplumsal formasyon ve ideoloji tartışması daha çok ‘pratik’ sorunlara ilişkin bir görüntü sunmaktadır.

İdeolojinin tüm toplumsal formasyonlarda maddi bir pratik olarak anlaşılmasının bir diğer sonucu ise Althusser’in “Devletin İdeolojik Aygıtları” kavramsallaştırmasında somutlaşmaktadır. Althusser, toplumsal formasyonun devamlılığını sağlayan temel yapılardan biri olan devletin, baskı aygıtı ile ideolojik aygıtını birbirinden ayırır. Aynı zamanda devlet aygıtı ile devlet iktidarı da ayrı ele alınır:

“Devlet kuramını geliştirmek için, yalnızca *devlet aygıtı* ile *devlet iktidarı* ayrımını değil, açıkça devletin (baskı) aygıtının yanında bulunan, ancak onunla karıştırılmaması gereken bir gerçeği de göz önüne almak zorunludur. Bu gerçeğe kendi kavramının adını vereceğiz: *Devletin ideolojik aygıtları*” (Althusser, 2010: 168).

Bu ayrımında devletin ideolojik aygıtları, zor aygıtı ile beraber toplumsal formasyonun yeniden üretilmesinde işlev görmektedir. Mutlak olmasa da bu ayrımlar, devletin belirli bir zor aygıtı varken, birden çok ideolojik aygıtının bulunuyor olmasında kendini gösterir. Althusser, ideolojiyi, tüm toplumsal sınıfların katıldıkları yaşam pratiklerinin bir bileşimi olarak ele aldığından, devletin ideolojik aygıtlarının uzandığı alanları da, hem kurumsal olarak devletle ilgili hem de onun dışında tanımlayabilmektedir. Örneğin, kurumsal anlamda devletin içinde bir ideolojik aygıt olarak hukuk ya da adalet kurumunun yanında, onun dışında yer alan kilise kurumu örnek gösterilebilir. Aynı

⁴⁰ Glucksmann’ın eleştirisi yazısının başlığı “*A Ventriloquist Structuralism*” (Karnından Konuşan Bir Yapısalcılık), yazının temel iddiasını özetleyen bir perspektifi vermektedir. Zira Glucksmann’ın eleştirisinin temel sonucu, Althusser’in Marx üzerinden yürüttüğü bilim ve epistemoloji tartışmasının batı felsefesinin metafizik geleneğinin sınırlarında [Kant’ın aşkın epistemolojisi (*transcendental epistemology*)] kalması olarak vurgulanmaktadır. Yani esasında idealist felsefenin varlık ve bilgi sorunlarının Marksist kavramların yeniden tanımlanması biçiminde başka sözcüklerle yürütülmesi ima edilmektedir. Bu ise daha önceki bölümlerde Marksizm’in yöntem sorunlarının dolaylı biçimde (yani sınıf mücadelesinin pratik sorunlarından bağımsız biçimde) felsefenin geleneksel ikiliklerine taşınması olarak ifade ettiğimiz değerlendirme ile kısmen örtüşmektedir.

zamanda ideolojik aygıtlara eğitim kurumları yani okullar, aile kurumu vb. kurumlar da dâhil edilebilir. Althusser'e göre bu aygıtlar, toplumsal yapının mevcut biçimiyle sürmesi için, onun tamamını sarmış toplumsal pratikleri örgütler, doğallaştırır ve belirli bir anlam katar. Temel hedef sömürü ilişkilerini içeren üretim ilişkilerinin yeniden üretimidir. Bu yeniden üretim sürecinde, “(...) Siyasal aygıt bireyleri devletin siyasal ideolojisine uydurur- bu ya, ‘demokratik’, ‘dolaylı’ (parlamentar) ideolojidir, ya da ‘dolaysız’ (plebisitçi ve faşist) ideoloji[dir]” (Althusser, 2010: 179). Daha önce vurgulandığı gibi ideoloji maddi-pratik bir yapı ise, ideolojik aygıtlar, fikri bir meşruiyet kazandırma işlevini, bireyleri belirli fikirler doğrultusunda harekete geçirerek yani maddi pratik olarak gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla Althusser'in Marksizm'e yerleştirmeye çalıştığı “yapı” kavrayışının doğal bir sonucu olarak toplumsal formasyonda öznenin gündelik eylemi ya da hareketi, toplumsal düzeni yeniden üretmeye dönük ideolojik aygıtların istikrarlı yapısal basıncına maruz kalmaları dolayısıyla anlaşılabilir. Başka bir ifade ile özne, bu sürekli etki ile “kurulur”.

Althusser'in üretim ilişkilerini yeniden tanımlaması, buradan belirli yapılar ve onların eklemlenmelerine vurgu yapması, ideolojiyi bir yapı olarak görmesi ve nihayet ideolojik aygıtların tüm toplumsal satha yayılmış belirleyici etkilerinin üzerinde durması, sonunda ideolojinin “özne kuran” işlevine ısrarlı bir vurguya dönüşmüştür. Bu ise Althusser'in tarihsellik konusuna yaklaşımı ile tutarlıdır ve aslında bu “özne kuran işlev” ile başladığı yere dönmüş gibidir. Zira Althusser'in daha önce belirttiğimiz ifadelerinde görülebileceği gibi bilim, tarihsel deneyimlerin çoğulluğuna ve muğlaklığına indirgenemiyor ve ayrıca bir soyutlama çabası gerektiriyordu. Demek ki bu soyutlama çabasının gerçek nedeni, Althusser'in güvenmediği tarihsel deneyimin öznelinin, gerçek özneler değil ideolojik yapı tarafından “kurulmuş özneler” olmasıdır. Bu anlamda ideoloji, bireyleri toplumsal yaşamda belirli biçimlerde harekete geçirerek, onların, bağımsız birer eyleyici olan özneler olduğu yanılsamasını

yaratmaktadır. Althusser meramını şu biçimde açar: “Şunu demek istiyoruz: ideoloji ancak somut (sizin gibi, benim gibi) öznelere için vardır ve ideolojinin bu hedefi de ancak özne sayesinde, başka deyişle, özne kategorisi ve işleyişi sayesinde imkân kazanabilir” (Althusser, 2010: 99). Bu ifadeler ise yapısalcı bir Marksizm anlayışına dair eleştirilerin simgeleştirdiği bir “özne” kavrayışını ifade etmektedir: Toplumsal yaşamda bireylerin kendi kararları ve eylemleri olarak düşündükleri birçok şey aslında ideolojik aygıtlardan oluşan yapının belirlediği ve yapının kendisinin yeniden üretimi için gerekli pratiklerin kendiliğinden sergilendiği bir “taşıyıcılık” işlevidir. Toplum, bağımsız öznenin eylemlerinden değil, yapının çeşitli biçimlerde özne olarak kurduğu, yapısal olarak belirlenmiş taşıyıcılardan oluşmaktadır.

Bu noktada Marksist sınıf çözümlemesinin sorun alanları açısından Althusser’in geliştirdiği yapısalcı anlayışın ve yapı kavramının neleri ima ettiğine dair kısa birkaç not düşülmelidir. Zira bunlar Thompson’ın temel eleştirilerinin sunulması için elverişli bir zemin oluşturmaktadır.

Althusser’de tarih boyutu bilgi sürecinin tamamen dışında kabul edilmektedir. Yani tarihsel deneyimin gerçek bilgisi bizzat tarihsel deneyime indirgenemediğinden, bu ancak, bilimin tarih dışı bir konumdan bilgi nesnesini teorik olarak inşa etmesiyle mümkün olabilmektedir. Bu durumda gerçekliğin bilgisinin önündeki temel engel ancak epistemolojik bir sorun olabilir. Bir başka deyişle epistemolojik sorunlar aşıldığında gerçekliğin bilgisine ulaşılabilir ve bu anlamda onu değiştirecek bir kopuş gerçekleşir (Çulhaoğlu, 2002b: 31). Örneğin Althusser’in Marx’ın epistemolojik kopuşuna dair iddiaları bu genel fikrin bir yansıması olarak düşünülebilir. Lakin bilgi süreci tarihselliğin dışına itildiğinde tartışma, tarihsel deneyimin bilgisinin nasıl edinileceği ile sınırlı değildir ve bizzat tarihin -Althusser’in ifadesiyle- bir bilgi nesnesi olarak imkânını sorgulayan ontolojik bir tartışmayı yeniden açmaktadır. Buna geliştirilen yanıt

ise yegâne gerçekiğin toplumsal yapılarā atfedilebileceği sonucunu doğurmaktadır. Çünkü tarihsel deneyime indirgenemeyen gerçekiğin kavranabilmesi ancak onu oluşturan yapılar ve yapısal ilişkiler ortaya çıkarıldığında mümkün hale gelmektedir. Böylece bilim, bilginin üretimine kaynaklık eden deneyimlere mutlak biçimde dışsal kabul edilir ve her türden bilinçli pratiğin temel zemini bu ayrıcalıklı bilimin çeşitli sonuçlar üzerinden geliştirdiği çözümlemelere bağlı hale getirilir.

Marksist sınıf zmlemesinin sorun alanları açısından bunun ifadesi, sınıf ilişkilerinin ve sınıf mücadelelerinin bilgisinin ve bu bilgileri üretenlerin, bu ilişki ve mücadelelere dışsal kabul edilmesi ve işlevselci bir belirleme anlayışına yol vermesidir. Ki daha önce Marksizm'in yöntemsel temelleri ve sınıf mücadelesi perspektifi ilişkilendirilirken, Marksizm'in aynı zamanda bilginin üretildiği toplumsal koşullara pratik bir müdahale olarak genel bir bilim anlayışına indirgenemeyeceği vurgulanmıştır. Başka bir ifade ile bu çalışmada vurgulanmaya çalışıldığı üzere, yapısalcı yaklaşım; yöntemsel sorunlar ile sınıf mücadelesi arasındaki ilişkiyi (ve dolayısıyla bilim ve politika arasındaki ilişkiyi) radikal biçimde birbirinden ayırarak, bu ilişkiyi salt teorik biçimde ele alınabilecek bir sorun haline getirmektedir. Bu ise yine vurgulandığı gibi kuramsal gerilimlerin nihai zmlerine dönük düşünsel bir müdahaleyi gördüğü yerde ondan doğrudan tretililecek sınıfsal ya da politik pratikler aramaya başlayacaktır.

Althusser'in yapı anlayışı, yapı-özne ikiliğinin temel sorunlarını gidermeye ve nihai bir zme, yukarıda anılan türde bir yoldan ilerlemeye çalıştığı, sıkışır gibi görünmektedir. Öznelerin yapıların taşıyıcıları olarak inşa edildiklerini söylemek, yapı ve özne arasında kurulan ilişkilere dair geleneksel felsefi üzümlerin sorunlarını aşmak anlamına gelmemektedir. Aksine daha fazla kavramsal yeniden düzenleme sorunları yaratmaktadır. Bu sefer birey ya da irade olarak özneler gitmiştir, fakat yapılar arasındaki ilişki ve son kertede ekonominin belirleyici olması sorunları başka türde bir

“özne” problemi yaratmıştır. Althusser’de farklı yapısal kerteler arasında hem görelî bağımsızlık hem de belirli bir ilişki varsayılmaktadır. Bu ise bir işlev ya da işlevler demeti tanımlamayı gerektirmektedir ki ideoloji tartışması buraya oturmaktadır. Ama Althusser’in yapı nosyonu, eklemelenmenin biçimine (farklı kertelerin ilişkilerini yapısal olarak nasıl kurdukları) dair ancak aşkın bir bağlantı (üst-belirleme) tanımladığında mümkün hale gelmektedir. Örneğin bu kavrayışta üretim biçimleri spesifik bileşimlerine göre belirlenmektedir ve tarihsel olarak öncelikle bu birleşim keşfedilmelidir. Fakat yapısal belirlenimin konseptine göre öncelikle ekonominin bu yapıyı ‘son tahlilde’ nasıl belirlediğini bilmek gerekmektedir ki anılan farklı bileşimin nelere karşılık geldiği belirlenebilsin (Glucksmann, 1972). Yani yapı-özne ikiliğine dair sorunlar ile tarih kavrayışına ilişkin epistemolojik itirazlar birbiri üstüne bindiğinde, bir tür totoloji kaçınılmaz gibi görünmektedir. Zira ideolojinin özne kuran işlevine dair iddia da benzeri bir sonuç doğurmaktadır: Eğer tüm maddi pratiklerimizi kuşatan ve bizi bir özne olarak inşa eden ideolojik yapılar her alanı kapsıyorsa ve buna karşı yegâne imkân öznel deneyimlerden tamamen bağımsız teorik bir bilim ise, ideoloji üzerine geliştirdiğimiz çözümlerimizin “ideolojik karakterinden” nasıl emin olabiliriz?

Althusser’in daha önce anılan üretim kavramına dönük müdahaleleri ile sınıf, sınıf ilişkilerini ve sınıf mücadelesini yapısal ilişkilere havale etmesi sonucunda uğraştığı sorunlar çözülmek yerine ağırlaşmış gibi görünmektedir. Zira bu modelin işleyiş biçiminde kritik bazı kavramlar boşa düşmektedir:

“Özneler, nasıl maddi üretimin getirdiği ilişkileri zorunlu olarak taşıyorlarsa, ideolojik üretimin yapılarını da böyle taşıyacaklardır; sanayi üretiminin nasıl kendi ayrı tarihi varsa, ideolojik estetik vb. üretimlerin de böyle ayrı tarihleri olacaktır. Ardından, ekonomi kertesî sahneye çıkarak bu ayrı ayrı yapıları bir bütünlüğe oturtacak ve bitecektir. İş bittikten sonra, ‘sermaye birikimi’ ya da ‘sınıf mücadelesi’ gibi olguları dert etmenin anlamı yoktur” (Çulhaoğlu, 2002a: 318).

Lakin sınıf mücadelesinin yapı olarak kavramsallaştırılmasının çok zor olmasına da bağlı olarak “dert olmaktan çıkan konular”, E.P. Thompson’ın bir süreç ve ilişki olarak tarihsel deneyime dayandırdığı sınıf çözümlemesi ve Althusser eleştirileri ile Marksizm’de tekrar bir sorun alanı haline getirilmiştir. Elbette bu bilinen eleştiriler, Althusser’in yapısalcılığının yöntemsel olarak Marksizm’de yarattığı sorunlara alternatif çözümler üretmekle sınırlı değildir. Hatta bu eleştirilerin pozisyonuna, yapısalcılıkla bağlantılı görünen politik sorunlara dair bir yanıt arayışından geldiği vurgulanabilir. E.P. Thompson’ın görüşleri özetlendikten sonra bu bağlama dair daha net bir değerlendirme yapılabilir. Ama Thompson’ın görüş ve itirazlarına geçmeden önce, yapısalcılığın yarattığı sorunun politik çerçevesi ile buradaki tartışmanın nasıl bir ilişkisinin olduğu ele alınmalıdır. Zira Althusser’in yapılarının ve ideolojinin yeniden üretilmesinin yapısal süreci olarak “öznesi”nin nasıl bir arayışa denk düştüğü, bu arayışın politik bağlamıyla ilişkili olmalıdır.

2.2.2. E. P. Thompson: Sınıf Mücadelesi, Deneyim, Kültür ve Tarihin Savunusu

Thompson sınıf, sınıf oluşumu, sınıf bilinci ve sınıf mücadelesine ilişkin tarih çalışmaları sırasında geliştirdiği yaklaşımlar üzerinden (Thompson, 2004), Althusser’e ve onun kuramsal etkisi altında olan İngiliz Marksizm’i içerisindeki eğilimlere kapsamlı eleştirileri yöneltmiştir (Thompson, 2015). Bu eleştiriler aynı zamanda belirli bir politik konuyla hesaplaşma amacı da taşımaktadır. Althusser’in yapısalcı Marksizm’ine yönelik eleştirilerin özellikle tarih alanında bir çatışmadan kaynaklanması tesadüf değildir. Zira bu kuşak öncesi Marksist tarihçiler genel olarak, akademiden gelen mesleki anlamda tarihçiler değil, tarihle birlikte birçok alana özel olarak ilgili politik devrimcilerdi.

II. Dünya Savaşı’nın ardından bu görüntü yerini, ağırlıklı Marksist tarihçi bir akademisyen kuşağına bırakmıştır. Bunun doğal sonucu ise araştırmaların sistematik

olarak özellikle tarih alanındaki sorunlara yöneltilmesidir. Bu süreç içerisinde Sovyet Sosyalizmine dönük bakışta önemli bir kırılmaya neden olan 1956 tarihli Macaristan'a Sovyet müdahalesi gerçekleştiğinde, Britanya Komünist Partisi içerisindeki *Komünist Parti Tarihçiler Grubu*'na (KPTG) mensup etkili tarihçiler partiden ayrılmışlardı (Perry, 2010: 157-158). Bu protesto ve ayrılış elbette ki Sovyet Marksizm'ine ve Stalin'e dönük keskin eleştiri ve muhalefetin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Lakin bu durum aynı zamanda, yaşanan politik sorunlar ile doğrudan ilişkili olduğu vurgulanan ve Sovyet Sosyalizmi'nde kemikleştiği düşünülen bir tür kaba ve mekanik Marksizm anlayışına dönük kapsamlı bir eleştiri ve kopuşun önemli itici unsurlarından biri olmuştur. Bugün belirli bir geleneği ifade etmesi bağlamında İngiliz Marksist tarihçiler olarak anılan çeşitli kuşaklardan Marksistlerin bu ilk kopuş hamlesi, aynı zamanda Marksizm'e ve özellikle sınıf çözümlemesine dönük bir yeniden değerlendirmenin de düşünsel ve politik odağı haline gelmiştir. Bu Marksist tarihçiler:

“(b)unun sonucu olarak Kominform ortodoksisinin mekanik materyalizminden kurtulmaya çabaladılar. Marx'a ve tarihe yeni bir gözle baktılar. Sonuçta aşağıdan tarih haydutların, köylülerin, zanaatkarların, sanayi işçilerinin, yasak bölgede avlananların, dinde binyıllık refahın geleceğine inananların ve sınır dışı edilenlerin direnişini ve uyumsuzluğunu yüceltti. E.P. Thompson'ın *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* (1963) bu perspektif için bir manifesto vazifesi gördü” (Perry, 2010: 158).

Bu manifesto, eleştirdiği politik hattın, işçi sınıfı bilinci, sınıf mücadelesi ve sınıf oluşumuna dair mekanik materyalist bir perspektif ile özdeş olduğuna ve bunun ise Marx ve Marksizm'e gerçekte yabancı olduğuna dair bir iddia taşımaktadır. Bu anlamda Thompson'ın çalışması, bu iddianın belirleyici ve oldukça kapsamlı ilk çıkışı da temsil etmektedir. Bu çıkış ise Batı Marksizm'⁴¹ olarak anılan ayrı bir Marksist hattın

⁴¹ Batı Marksizmi'nin tanımlayıcı olan bir boyutu daha önce belirtilmişti. Bu boyutun bir yönü, sınıf mücadeleleri ve politik gerilimlerin yoğunlaştığı dönemlerde genellikle bu durumun, Marksizm içerisinde “teorik bir kriz” olarak kavranması ile ilişkilidir. Bir diğer yönden ise Marksist politik hareketlerin pratiklerinin felsefi doğrulanışı sorununun, geleneksel felsefi ikiliklere, Marx'a, Hegel'e ya da Genç

tarif edilebilmesinde ve belirli bir tarihsel gelişim içerisine oturtulabilmesinde etkili olan “kurucu” sayılabilecek bir çıkıştır. Bu belirleyici tartışmanın merkezi sorunları ise doğal olarak Marksizm’in politik tarihi içinde hali hazırda tartışılmış sorun alanlarına (kapitalizmin gelişimi, işçi sınıfının yapısı, sınıf bilinci-örgüt-ideoloji-politika ilişkisi, devrim tartışmaları vb.), bir özne olarak işçi sınıfı deneyimleri ve bu deneyimlerin sınıf oluşumu ve sınıf mücadelesi ile ilişkisi bağlamında yeniden eğilerek, bir alternatif geliştirme etrafında şekillenmiştir. Dolayısıyla politik eleştiri ile Marksist kuramın tarihsel sınıf kavrayışı, yöntemsel olarak tarih alanının kapsamlı bir ontolojik ve epistemolojik yeniden değerlendirmesi ile birleştirilmeye çalışılmıştır (Thompson, 2015). Bu tablo ise Althusser’in yapısalcı eleştirisinin ilk hedefinin tarih olmasını ve Marksizm’in bir bilim olarak kendisini, insan öznelere tarihsel deneyimlerini temel alan bir tür hümanizma olarak kuramayacağı iddiasını daha da netleştirmektedir. Zira Althusser için Marksizm’in güncel politik konumlanmalarına dair eleştirilerin kapsamlı bir kuramsal yeniden değerlendirme ile birlikte şekillenmesi; Marksizm’in tarihsel gelişiminde kökleri olan, kendi döneminde yansımaları devam eden ve nihayetinde ona göre Marksizm’in dışında bırakılması gereken bir hümanizm eğilimi ile ilişkilidir. Bu süreçteki iddialar ise belirli bir Marksist politik pozisyonun savunması olarak anlamlandırılmaktadır:

“20. Kongre’den sonra her yerde olduğu gibi Marksist ve komünist aydınlar arasında da açıktan açığa sağcı bir dalga yayılmaya başladı. (...) İşte bu koşullar altında 1960 yılında kendimi ‘rastlantı’ olarak diyelim bir tartışma içinde buldum *Le Pensee* dergisi Sovyetler Birliği ve Doğu Almanya’da ‘Genç Marx üzerine’ yazılmış yazıları Fransızca’ya çevirip yayınlıyordu. (...) Marksist teoriyi bir ‘insan felsefesi’ marksizmi teorik hümanizm olarak

Hegencilere dönüş biçiminde tezahür etmesidir. Burada sözü edilen tartışma ise artık teorik bir kriz saptaması ya da felsefi bir doğrulamadan ziyade belirleyici kabul edilebilecek bir bağımsız politik arayış olarak, ikinci bir boyutu oluşturmaktadır. Batı Marksizmi’nin tanımlanması, tarihi, gelişimi, politik yönelimleri ve geleceği konusunda tarihsel süreç içerisinde gelişen farklı değerlendirmeler ve özellikle anılan bağımsız politik hattın ‘Yeni Sol’ olarak inşa edilmesi bağlamında, *New Left Review* dergisi çevresi içerisindeki tartışmaların bazı değerlendirmeleri için bkz. (Thompson, 2015: 413-434), (Anderson, 1998; 2004), (Wood, 2003), (Callinicos, 2007b), (Oğuz, 2007).

gösteren sağ-idealistlere karşı; Marksist bilim ve felsefenin alttan alta pozitivist (olgucu) ya da subjektivist (özelci) bir anlam karışıklığına sürüklenmesine karşı; sağın ve solun historicizmine karşı; maddeci diyalektiğin evrimci bir indirgemeye 'Hegelci' diyalektiğe kaydırılmasına karşı ve genel olarak burjuva ve küçük burjuva konumlarına karşı her şeyi patavatsızlıklara yanlışlıklara düşmeyi bile göze alarak ne olursa olsun deyip birkaç can alıcı fikri savunmaya kalkıştım" (Althusser, 1987: 59).

Althusser'in ifadeleriyle Marksizm'e yapısalcı müdahaleye varan kuramsal ve pratik bağlam bu şekildedir. Lakin daha önce de vurgulandığı gibi; tarihselliğe dair eleştiri, politik anlamda bir tür "*historisizm*" eleştirisi olarak yapılsa bile, sınıf oluşumu ve sınıf mücadelesi, yapısal düzeylerin belirli bir eklemelenmesine indirgenir ve kuramsal denklemin arızı bir unsuruna dönüştürülür. Bu durumda, Marksizm'in işçi sınıfı politikasına ve yöntemsel anlamda özneye dair özgün kuramsal ve pratik iddialarının mevcut ve mümkün bir alanından vazgeçme baskısı ile karşılaşmak kaçınılmazdır. Dolayısıyla yukarıdaki aktarımdan teorik çıkışın temelde belirli bir politik proje olarak kavrandığı ve bu projenin Avrupa Komünist partilerinin politik ve ideolojik alanına dönük bir müdahale içeriği taşıdığı anlaşılmaktadır. Lakin bu müdahalede Althusser'in yaklaşımı, yapı-özne ikiliğinin nihai çözümüne dönük felsefi bir sorun alanına doğru yöneldikçe, mevcut teorik konum ağırlıklı olarak yapısalcılıktan devşirilme argümanlarla, bilim adına Marksizm'in tarihsellikten arındırılmasına dönüşmüştür. Dolayısıyla temeldeki politik proje , "aynı zamanda bir mücadele de olan düşünsel bir çaba" (Althusser,2003)⁴² ile (kuramsal açıdan etkili görünse de) sınırlı bir tartışma alanı yaratmıştır.

⁴² Marksizm söz konusu olduğunda belirli bir politik projenin içeriği yalnızca geleceğe ilişkin olasılık ve olanakların kurgusu ile sınırlı olmamaktadır. Aynı zamanda bu, tarihsel olarak nelerin kapsanacağını ya da nelerin dışarıda bırakılacağını belirleme, bunu belirli bir bütünlük olarak geliştirdikten sonra ortaya konan tavrın sonuçlarını öngörebilme, kendi sürekliliğini nelerin üzerine inşa edilebileceğini saptamaya çalışma ve dolayısıyla belirli sınırlar geliştirmeyi de içerir. Dolayısıyla Marksist bir teorik müdahale de politik bir proje boyutu içermektedir ve bunlar mevcut politik problemler ile iç içedirler. Daha önce vurgulandığı gibi Marksizm'de tutarlı bir dünya görüşü olarak sunulabilecek bütünsel bir yaklaşım var ise yöntemsel olan ile politik olanı radikal biçimde birbirinden ayırmak oldukça güçtür ve bu Marksizm'in hem özgün ve etkili hem de sınırlı ve zaafly yanlarını aynı anda içermektedir. Yukarıda Althusser'in

Bu bağlamda E.P. Thompson'ın İngiltere'de Marksizm'in içerisine girdiği Althusser etkisine karşı geliştirdiği eleştiri, işçi sınıfının tarihselliğine dayanan bir savunma hattı üzerinden gerçekleşmiştir. Bu savunma hattının en önemli vurguları ise; işçi sınıfının üretim ilişkilerinde önceden belirlenmiş konumları işgal eden bir sabit nesne gibi ele alınamayacağı; sınıfın belirli toplumsal ilişkilerle belirli bir süreç içerisinde ve belirli deneyimlerin aracılığı ile oluştuğu; sınıf bilincinin nesnellik ve bundan doğrudan türetilen çıkarların öncesinde belirli bir kültürel üstyapıyı gerektirdiği ve sınıf mücadelelerinin çeşitli düzeylerdeki etkileri ile sürekli bir oluşum içinde olduğudur (Thompson, 2004; 2015). Bir başka ifade ile işçi sınıfı tarihi, sınıfsal hatlar içerisinde kendi deneyimlerini karşıtı ile mücadele içerisinde şekillendirerek oluştuğu bir tarihtir. Bu ise yapısal soyutlamalarla kavranamayacak ölçüde çeşitli ve dinamik bir deneyim içeriğinin, başka türlü kuramsallaştırılmasını gerektirmektedir. Zira bu tür nesneleştirici değerlendirmeler, tarihsel gelişimin keşfedilebilecek gerçekliğini mevcut kuramsal sorunlarına tabi kılarak kısırlaştırmaktadır:

“Zavallı çorapçıyı, Luddeu kumaşçıyı, “modası geçmiş” el-tezgâhı dokumacısını, ‘ütopyacı’ zanaatkâr ve hatta Joanna Southcott’un aldatılmış müridini gelecek nesillerin muazzam lütfuna eriştimeye çabalyorum. Onların zanaatları ve gelenekleri ölüyor olabilir. Yeni sanayiciliğe olan düşmanlıkları geri bir şey gibi görünebilir. Toplumcu idealleri fantazyaya sayılabilir. Kıyıcı kalkışmalarına çılgınlık denebilir. Ancak onlar, o zamanların

ifadesinin bağlamını veren detaylı anlatım şu şekildedir: “Başından beri, felsefeden ancak felsefe içinde belirli bir mevziye yerleşerek söz edebildik. Oysa felsefe içinde bir mevzi, Rousseau'nun *Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes*'deki [İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı Üzerine Söylev (E.Ö.Ü)] vahşisinin ormanın bir boş köşesine yerleşmesine. Felsefede uzamın her yanına zaten hep yerleşmiştir. Felsefede bir mevzi ancak o mevziyi elinde tutan hasma karşı elde edilir. Bu da kolay olmaz. Gerçi bu işin 'sözcükler' düzeyinde olup bittiğini biliyoruz. Ama bütün bu sözcükler keyfi değildir, üstelik 'bir arada' da olmalıdırlar, her biri başka bir yöne kayarsa hiçbir yeri, hiçbir mevziyi tutamazlar. İşte aramızda geçen buydu. Belki zaman zaman size önceden hazırlanmış bir söylem sunduğumuz izlenimine kapılmış olabilirsiniz. Pedagojik (didaktik) açıdan belki, ama felsefi açıdan hayır. Gerçekte, size söyleyebildiklerimizi uzun bir çaba sonucunda kazandık; aynı zamanda bir mücadele olan düşünsel bir çaba. Ve eğer size örnek olabildiysek, öyle olsun: şimdi artık sıra sizde”. Althusser, 2003: 128). Bu ifadelerden anlaşılabilirdiği kadarıyla, felsefede tutulan mevziler, başkalarının tuttuğu mevzilere yerleşilerek alındığı için, yerinden edilmiş eski mevzilerin sorunlarını yeniden üretmesi mümkündür. Bu aynı zamanda belirli hasımların etkin olmaya sürdüğü bir mekândayız demektir. Bu durumda başka bir olasılık, mücadele alanını tamamen değiştirmek olabilir, ama Althusser bu mevziyi elde tutmanın en kritik meselelerden biri olduğunu düşünüyor görünmektedir.

keskin toplumsal sıkıntılarını yaşadılar ve biz yaşamadık. Onların idealleri kendi deneyimleri çerçevesinde geçerliydi ve eğer tarihin kaybedenleri oldularsa, kendi yaşamları çerçevesinde kaybedenler olarak suçlanabilirler”(Thompson, 2004: 43).

Thompson'a göre aktardığı deneyimlere ve sınıfsal eğilimlere sahip olan bir oluşumun kendi eğilim ve eylemlerinde, iktisadi, toplumsal, kültürel, ideolojik ve politik yaratıcılığının ve potansiyelinin sahip olduğu devrimci içeriği görmek son derece önemlidir. Bu bakımdan Thompson “İngiliz işçi sınıfının sahili devrimci geçmişinin altını çiziyordu” (Perry, 2010: 181).

Thompson'ın altını çizdiği bu yaklaşım, “sınıfi bir nesne olarak kabul eden, yoldan çıkarıcı çok güçlü bir kanı” (2004: 40) karşısında Marksizm'i ya da Marx'ın sınıfa tarihsel olarak verdiği anlamı savunma çabasıdır ve Althusser ile polemigi bu savunma çabasının bir sonucudur. Zira bu nesneleştirici anlayış matematiksel bir kesinlik ile sınıfın tanımlanabileceği ve bu tanımlardan işçi sınıfının sahip olması gereken bilincin çıkarılabileceği bir düzleme geçiş yapmaktadır. Böylelikle “ikameci kuramlara” geçiş için teorik zemin hazırlanmış olur:

“(b)ir kez böyle bir kabul yapıldı mı, ‘o’nun kendi durumunun ve gerçek çıkarlarının gerektiği gibi farkında olması halinde sahip olması gereken (ama nadiren sahip olduğu) sınıf bilincini çıkarsamak mümkün olmaktadır. Bu kabulün verimsiz şekillerde içinden zuhur ettiği kültürel bir üstyapı söz konusudur. Bu kültürel ‘boşluk’lar ve çarpıtmalar, sınıf bilincini olduğu gibi değil de olması gerektiği gibi açıklayan, parti, mezhep ya da kuramcı gibi kimi ikameci kuramlara geçişi kolaylaştıran sıkıntılardır” (Thompson, 2004: 40).

Thompson burada kuramsal eleştirisinin politik uzanımına işaret ederken, karşısına aldığı hattın sınıfi ele alış biçimi ile sınıf mücadelesi karşısındaki tutumunun özdeş olduğunu ve bunun da sınıf hareketini ikame eden partili politik örgütlenme ısrarı olduğunu ima etmektedir. Bu açık ki Sovyet Marksizmini temsil ettiği düşünilen ikameci çizginin yanına, Marksizm'in yapısalcı yorumunu ve bunun İngiltere'deki etki

alanını eklemek anlamına gelmektedir. Thompson'ın müdahalesinin muhatabı elbette Marksizm içindeki konumlanmalar ile sınırlı değildir. Sınıfların varlığını inkâr eden Marksizm karşıtı bir eğilim, Marx'a burada anılan kaba bir sınıf nosyonunu atfetmektedir. Thompson'a (2004: 40-43) göre bu atfedişin vardığı olumsuz sonuçları besleyen bir Marksizm anlayışının eleştirilmesi ile aslında Marksizm ve işçi sınıfının toplumsal teorideki yerini aynı anda savunabilen bir eleştiri geliştirilmektedir. Dolayısıyla Thompson'ın kuramsal müdahalesinin ima ettiği politik proje, işçi sınıfının öz deneyimi, bilinci ve hareketinin kendiliğinden devrimci içeriğine ve potansiyeline ağırlık veren ve işçi sınıfının tarihinin de bunu teyit ettiğini göstererek sağlamlaştırmaya çalışan bir hattı temsil etmektedir. Bu hattın önemi ise sınıflar mücadelesinin önceliği fikrini işçi sınıfının toplumsal tarihi ile doğrudan ilişkilendirerek, Marksizm'de ontolojik ve epistemolojik tartışma alanlarının içerdiği diyalektik ilişkiyi kavrayışı kuvvetlendirmesidir. Ayrıca bu durumun kendisi -Thompson'ın bu konudaki görüşlerinden bağımsız olarak- Marksizm'de kuramsal ve politik olanın ilişkilendirildiği tutarlı bir dünya görüşü oluşturma çabasının, sınıf çözümlemesine önemli katkılar gerçekleştirilmesinde etkili olduğunu teyit etmektedir. Bir başka deyişle teyit edilen mesele, Marksist teorinin diğer düşünce sistemlerinden köklü farkını ifade etmektedir: eylemin kendisi ile (sınıf mücadelesi ya da politika) soyutlama (bilim ya da yöntemin) arasında belirgin bir ayrım koymadan, öznel ile nesnelin iç içe geçmiş olduğunu kabul etmek. Bu noktaya daha sonra tekrar dönecektir ama önce Thompson'ın temel anlayışını sunmaya devam edebiliriz.

Sınıfı bir ilişki olarak tanımlayan Thompson, bu tanımlamanın yanına ilişkin her durumda gerçek insanlarla ve gerçek bağlarla somutlaştırılması gerektiğini vurgular (Thompson, 2004; 2015). Toplumsal ilişkiye tarihsel düzlemde bir gerçeklik atfetmeden, o ilişkinin ne düzeyde belirleyici olduğunu bilemeyeceğimiz mantığa dayanarak sınıf, bu anlamıyla tarihsel bir kategori haline gelir. Özürlü'ya (2005: 33-

34) göre Thompson'ın buradaki tarih kavrayışının iki anlamı vardır: ilkinde “sınıfın gerçek, ampirik bir tarihsel içeriği vardır” ve ikincisinde “sınıf, yorumsamacı ya da analitik bir anlama sahiptir”. Dolayısıyla “sınıf, erkek ve kadınların sosyal ilişkiler bütünü içinde kültürel miraslar ve beklentileriyle edindikleri belirleyici koşulların deneyimidir; bu deneyim kültürel güzergâhlar içinde ifade edilir” (2005: 33-34). Görülebildiği gibi “deneyim” kavramının burada önemli bir rolü vardır. Buradaki deneyimin sınırları Thompson'da üretim ilişkilerinin nesnelliği ile çizilir ama sınıf bilinci sınıf deneyiminden ayrılır (2004: 40-41).

Bu noktada Anderson'un (1998: 31-32) deneyim kavramı üzerine Thompson'a kimi eleştiriler sunar. Ona göre Thompson Althusser'e eleştiriler yöneltirken, deneyim kavramını yerleştirdiği aracılık konumunu farklı anlamlara gelecek şekilde kullanmaktadır ve bunu netleştirme adına bir girişimde bulunmamaktadır. Bunun sonucunda ise kavramın daha çok öznelliğe vurgu yapan yapısı sınıf bilincinin nesnel belirlenimlerini ihmal eden bir noktaya ulaşmaktadır. Anderson (1998), Thompson'ın özgür irade tartışmasına dair bir değışisinde bu durumun bir tür pragmatizme de vardığını iddia eder. Zira Anderson'a (1998) göre Thompson “sonsuz derecede uzaklaştırıcı önbelirlenim ve özgür irade tezinde, kendimizi ‘özgür’ olarak düşünmemiz (Althusser'in böyle düşünmemize izin vermediği) son derece önemlidir” ifadelerini kullanarak Nietzsche'nin “faydalı yanılısama” (1998: 32) anlayışına benzer bir tutum almıştır.

Deneyimin ne türden bir aracılık ya da neyin deneyimi olduğu tartışmasında, Wood (2003), Anderson vb. tarzda eleştirilerin idealizm imalarına, bu kavramın maddi köklerini işaret ederek yanıt verir. Bu “bağlamda, deneyim kavramı, toplumsal varlık ile toplumsal bilinç arasında gerekli bir ara terim olarak” (Wood, 2013: 119) yani, toplumsal varlığın bilinci belirlediği bir ortam anlamıyla kullanılmaktadır. İşçi sınıfının

üyeleri üretim biçiminin toplumsal yaşamı ve eylemleri üzerinde belirleyici bir baskı uyguladığını deneyimler; bu ise belirlenmenin yarattığı basıncın deneyimlenmesidir. Dolayısıyla Thompson'un kavradığı deneyim, özünde toplumsal varlık ile örtüşmektedir (Wood, 2003: 119). Lakin Anderson'un (1998: 35) anılan itirazının bir diğer boyutu, tek bir deneyim nosyonu altında deneyimin aracılık ettiği ifade edilen farklı öznel eylem tiplerinin, Thompson'un kavrayışında birbirine karıştırıldığıdır. Ona göre "içerilen kavramsal hata, kişisel veya yerel düzeyde hakikaten bilinçli tercihler olan ama toplumsal sonuçları son derece irade dışı olanlar ile kendi toplumsal sonuçları düzeyinde bilinçli tercihler olan eylemlerin tek bir 'aracılık' genel başlığı altında birine karıştırılmasıdır" (Anderson, 1998: 35). Böylece, deneyimin sınırlarının yapılarla ya da nesnelliklerle ilişkilendirilemediği bir tablo ortaya çıkmaktadır. Yani "öznesiz doğal insan süreci" ile "hükmedilemeyen bir pratiğin hep şaşkın hep yeniden dirilen araçları" spekülâtif nitelikleri itibarıyla ortaktırlar. Zira bu iki kavrayış da "tarihteki farklı tipteki (tasarlanarak göze alınmış, kişisel, kolektif) gerçek, değişken rollerin izlemesine yardımcı olmayan ebedi aksiyomlar" haline gelmişlerdir (Anderson, 1998: 36)⁴³. Wood (2003) bu eleştiriye de itiraz etmektedir. Çünkü bu itiraz ona göre belirli bir kafa karışıklığından mustarıptir: çünkü bu eleştiride "sınıf bilinci –etkin sınıf aidiyeti bilinci- ile sınıfsal konumlarca değişik yollardan biçimlendirilen, kendi varlığının bilincinde ve etkin bir sınıfa aidiyette ifadesini bulmayan bilinç biçimleri arasındaki farkı" (Wood, 2003: 121) dikkate alınmamaktadır. Ve aslında Thompson'un (1974; 2004) esas ilgisi, bu iki biçimin arasındaki tarihsel süreçle ilgili olmuştur.

⁴³ Aslına bakılırsa hem Althusser hem de Thompson üretim ilişkilerinin muhtevasına dönük bir geniş tanım arayışında olmuştur. Daha önce gördüğümüz gibi Althusser bu tanıma genişletirken altyapı-üstyapı ikilisinin indirgemeciliğinden kurtulma gerekçesiyle "ideolojik" üretimler keşfetmiştir ve öznesiz tarihe bu yoldan ulaşmıştır. Thompson ise aynı ikiliği hukuk üzerinden ele alarak bu ayrımın özellikle feodalizmden kapitalizme geçişi açıklamakta yetersiz olduğu görüşüne ulaşmıştır zira tarihsel kanıtlar ona göre hukukun ne emekten ne de "altyapıdan" ayrı ya da uzak olduğunu göstermektedir (Thompson, 1975). Altyapı-üstyapı kavramlarının mekanik bir biçimde anlaşılabilmesi gerektiğine dönük bu ortaklık, söz konusu ayrımın Marksizm'de yalnızca bu biçimde kullanıldığının varsayılması ve böyle bir anlam veren ifadelerin aslen belirli bir kuramsal sorundan kaynaklandığının düşünülmesi ile ilişkili gibi görünmektedir.

2.2.3. Yapı ve Deneyim Arasında Sınıf Mücadelesi

Burada yapı ve deneyim kavramları etrafında Marksist sınıf çözümlemesi açısından sürdürülen gerilim, karşılıklı eleştirilerin özetlenen argümanlarından görülebileceği gibi, konuyu özellikle yapı-özne ikiliğinin uçlardaki felsefi vurgularına doğru çekiştiren ve bu sorunları esasında bu ikiliğe çözüm arayışının biçimlerine indirgeyen eğilimleri besleyecek bir zemin sunmaktadır. Deneyim kavramı ve sınıf bilinci ilişkisinde, kültür, kapsayıcı bir terim olarak kullanıldığında, bir 'sınıf kültürünün muhtevası' ile 'kültürel deneyimlerin sınıfsallaşması' arasında ilişki tespit etmek ve ayrımlar koymak oldukça zor bir hal almaktadır. Zira sınıf mücadelesi pratik olarak belirli deneyimler ile o deneyimlerin sınıfsal bir bilinç oluşturmak için nasıl anlamlandırıldığı belirleyen değişken bir zemine işaret etmektedir. Bu zemin ise Marksist bütünlük anlayışının ve belirleme kavrayışının bu ilişkide nasıl işlediğini göstermeyi gerektiren bir sorun alanı oluşturmaktadır. Zira bu oluşturulmaz ise; sınıf bilinci kavramı, işçi sınıfının deneyimi anlamlandırmasında *müphem* kültürel etkilerden oluşmuş değerlerin zihinsel sürecini yorumsamayla sınırlanabilir. Bu ise sınıfın bir kültürel kimliğe indirgenmesi için güçlü argümanlara kapı aralamaktadır⁴⁴.

Örneğin Thompson'ın (2015) deneyim kavramında, yaşanan deneyim ve algılanan deneyim gibi ayrımlar geliştirmesi (Wood, 2003: 119) bu sorun ile ilişkili görünmektedir⁴⁵. Zira Thompson da yaşam ile anlamlandırma arasındaki boşluğun mutlaka doldurulacağını kabul etmektedir. Bu anlamda Thompson'ın (2004) kültüre dair vurgusu, bu boşluğun doldurulmasında sınıf oluşumunun tarihselliğine tanıdığı öncelik ile uyum halindedir. Ama yine de Thompson'ın sınıf çözümlemelerinin

⁴⁴ Marksizm'de kültürel kimlikler kavrayışından farklı olarak kültür sorununa ilişkin bkz. (Williams,1989; 2010).

⁴⁵ Deneyim kavramı aslına bakılırsa tıpkı kültür kavramı gibi belirli netlikler oluşturmaya son derece dirençli bir kavramdır. Ve farklı yönere çekiştirilerek kapsayıcı ve o anlamda da belirsiz nitelik sergilemeye uygun bir tarihsel içeriği vardır. Deneyim kavramının çok anlamlılığına ve kullanımlarına ilişkin kapsamlı bir tartışma için bkz. (Jay, 2012).

kavramsal belirsizlikleri, onun güçlü yanlarını tamamen baskılamamaktadır. Zira Thompson Marksist diyalektiğin ilişkiel ontolojisine yaslanan bir sınıf kavrayışıyla, yapısal konumlara dayanarak sınıfları tanımlamanın yarattığı sorunlara karşı önemli bir savunma oluşturmuştur. Bunun yanında sınıf mücadelelerine ve sınıf oluşumlarına tanıdığı öncelik ile sınıf bilincine dönük politik bir müdahale alanını açmıştır. Thompson (2004; 2015) bu alanı, işçi sınıfının kendiliğinden mücadelelerinin potansiyeli ile doldursa da (zira parti formunda bir özne anlayışını ikamecilik olarak görülür ve bu kavrayış işçi sınıfı ile yalnızca pedagojik karakterli bir ilişkiye indirgenir), bu alanın sınıfı süreç ve mücadele olarak dinamik bir ilişki biçiminde ele alması, ilke olarak farklı müdahale biçimlerine alan açmaktadır. Oysa yapısalcılık, konumları net olarak saptama takıntısı ile hiçbir müdahaleye kuramsal meşruiyet tanımamaktadır. Bu nedenlerle kanımızca Thompson'daki (2015) temel sorun alanı; “yerel düzeyde hakikaten bilinçli tercihler olan ama toplumsal sonuçları son derece irade dışı olanlar ile kendi toplumsal sonuçları düzeyinde bilinçli tercihler olan eylemlerin tek bir ‘aracılık’ genel başlığı altında birbirine karıştırılması” (Anderson, 1998: 35) ile ilişkili olmaktan çok, işçi sınıfının kendiliğinden hareketleri ile devrimci potansiyelini özdeş görerek çok kapsamlı bir sorun alanını dışarıda bırakma yönünde *bir tercih* yapması ile ilişkilidir. Öyleyse, bu bölümden kısmi kimi sonuçlara ulaşmak için anılan sorun alanına dair değerlendirmeyi açabiliriz.

Yapısal sınıf konumları ile sınıf bilinci, kültür ve politikayı birbirinden mutlak biçimde ayırmanın doğal sonucunun, işçi sınıfının özneliği üzerine tartışmalarda “dışarıdan bilinç taşıma” biçiminde kabalaştırılan bir nosyonu getirdiğini vurgulamak ilk bakışta mümkünmüş gibi görünür. Zira Thompson'ın (2015) ikamecilik vurgusu bu sorun üzerinedir. Ama bu tartışmadaki bilinç, işçi sınıfına dışsal unsurlar olmadan hiçbir biçimde ulaşamayacağı bazı pedagojik bilgiler sunmak olarak kavrandığında Thompson'ın eleştirisi geçerli olacaktır. Bu da bilgi ile özgürleştirici eylem arasında (ya

da bilim ile politika arasında) kendiliğinden ya da otomatik bir ilişki olduğunu varsaymayı gerektirmektedir. Oysa Marksizm’de, Lenin’in bu konudaki katkıları ile birlikte, böyle bir varsayımın geçerli olmadığını söyleyebiliriz. Zira daha önce vurgulandığı gibi, Marksizm’de bilgi, eylemin kendisi ile soyutlama arasında katı bir ayrımın yapılamayacağını kabul eder ve bunun sonuçlarından biri ise Marksizm’de sınıf bilincinin oluşumunda dışsal politik müdahalenin mutlak olarak yok sayılmasının mümkün olmamasıdır. Dolayısıyla taşınan bir ‘şey’ var ise bu bilinç değil, sınıf deneyiminin politik bir mücadele olarak kendini örgütleyerek toplumsal dönüşüm potansiyelini gerçek kılabilmesini sağlamaya dönük bir politik tarzıdır. Bu ise sınıf mücadelelerinin yönlendirdiği bir süreçle, ait olduğu nesnellikle birlikte devinmeye ve gelişmeye açık çeşitli biçimlere sahip olabilir. Ama buradaki ayırt edici temel iddia “sınıf bilincinin eşitsiz gelişen ve çelişkili karakterinden hareketle dışsal bir müdahalenin kaçınılmazlığıdır” (Aslan,2002).

Thompson (2004) sınıfın oluşum sürecini ‘kendi kendisini meydana getirmesi’ olarak tarif ederken bu noktayı kapsamlı bir biçimde tartışmamaktadır. Bunun yerine İngiltere’deki işçi sınıfının oluşumunda özellikle erken dönem işçi hareketlerinin kendiliğinden karakterine yegâne devrimci politik anlam atfedilmektedir. Dolayısıyla bu durum alternatif politik bir söyleme dönüştürülmeye çalışıldığında, farklı deneyimlere yaslanan, birbirinden farklı örgütsel formları olan ve farklı politik yönelimlere sahip sınıf hareketinin çeşitliliğin tek bir müdahaleci genel ‘Özne’ tanımı altında genelleştirilmesini gerektirecektir. Böylesi bir genelleştirme ise işçi sınıfının politik mücadelesi sorununu etik bir tartışmaya sıkıştıracaktır. Zira bu denklemde politik örgüte yaptığımız her vurgu, sınıf mücadelesinin hakiki bilgisine sahip ve işçi sınıfına dışsal “elit bir grubun” bilgeliği ile sınıf hareketinin bütününe atfedilmiş öznenin “yetersizliği” arasında temelsiz bir ahlaki seçim gibi sunulabilecektir. Dolayısıyla Thompson’ın (2004) deneyim kavramını kültür kavramı içerisinde muğlaklaştırmaya

neden olacak uygun zeminlerden birisi de burada bir tür ahlaki seçim sorunu gibi görünen, işçi sınıfının politik örgütlenmesine dair tartışmaların sorun alanında bulunmaktadır. Thompson'ın (2004) vurguladığı gibi deneyimi yapı ile bilinç arasında bir bağlantı terimi olarak konumlandırabilmek için aynı zamanda sınıfın somut toplumsal bir ilişki olarak gösterilebilmesi gerekiyorsa, bu somutluk, işlediği mekanizmaların niteliği ele alınmalıdır. Eğer bu tür mekanizmalar gerçekse, işçi sınıfının her türden toplumsal deneyimine ve yönelimlerine dair belirli toplumsal sınırlar tanımlanması sorunu kaçınılmaz olarak ortaya çıkacaktır. Söz konusu durumda belirli sınırlar tanımlanabiliyorsa, Marksizm açısından zorunlu olarak bu sınırları aşmak için gerekli müdahale biçimlerinin de tanımlanabilir olması gerekecektir. Bu nedenle sınıf mücadelesinde “dışsal müdahaleler”den söz etmek, işçi sınıfının kendi deneyimlerine dair bilincinin dışından değil, bu deneyimlere konan sınıfsal, politik ve toplumsal sınırları zorlayabilecek ya da bunların dışına çıkabilecek alanların oluşturulması için gerekli kolektif özne biçimlerinden ve bu biçimlerin toplumsal mekânlarından söz etmek anlamını taşımaktadır.

Bunun için deneyim düzeyleri ile sınıf oluşumu ve sınıf mücadelesi ilişkisinin ayırt edici bir ilişki olarak kavranmasında önemli olan yapı-deneyim ilişkisinin, başka bir kavramı devreye sokarak yeniden ele alınması ile kimi yöntemsel ve pratik olanaklar sağlanması mümkün gibi görünmektedir. Kanımızca bu kavramın, özellikle Marksist içerimleri üzerine yürütülen tartışmalar odak alınarak, *mekân* kavramı olduğu öne sürülebilir.

Marksist sınıf çözümlemesinde sorun alanlarının değerlendirildiği bu bölümde, en sık vurgulanan kavramlardan birisi ‘ilişki’ kavramı olmuştur. İlişki kavramının diyalektik ya da farklı değerlendirmelerinin, Marksizm açısından hem ontolojik, hem epistemolojik ve hem de politik sonuçlarının olduğu ve bunların kimi zaman

farklılaşmalara kimi zaman ise birbirinden bağımsızlaşan karşıt düşünce geleneklerinin oluşmasına vesile olduğuna değinilmişti. İlişki kavramının bu denli önemli oluşu, gerçekliğin doğasına dair yürütülen ontolojik tartışmada, ilişki kavramının, Marksizm'in temel ayracı işlevi görmesi ile ilişkilidir. Lakin bu durum, bizzat Marksizm'in terminolojisi ile sınırlı olmayan ve gerçekliğin tanımlanmasına dönük başka türlü kavramları ele alırken daha da önemli hale gelmektedir. Zira Marksizm'in kapitalizm eleştirisi, belirli ilişkiler içerisinde ve belirli bir biçimde işleyen 'toplumsallık' anlayışının da eleştirisi anlamına gelmektedir. Bu anlamda toplumsal olarak sağduyuda genel kabul görmüş ve yansız görünen her kavram ve nesne, *belirli bir ilişkinin* soyutlaması olarak kavram ve *belirli ilişkilerin* maddileşmesi olarak nesne şeklinde ele alınıp, toplumsal-politik eleştiri ve pratiğin konusu haline getirilir.

Marksist sınıf çözümlemesine dair sorun alanlarında ele alınan tartışmaların merkezinde yer alan sınıf kavramı gibi kavramlar, toplumsal karşıtlıklara vurgu yaptıkları için, ifade edildikleri anda toplumsal eleştiriye gündeme getirirler. Ancak Marksizm'de sınıf, sınıf oluşumu, sınıf ilişkileri ve sınıf mücadelesi gibi kavramların daha yansız görünen deneyim ve kültür gibi kavramlarla paylaştığı bir ontolojik boyut bulunur. Bu boyut ise ifade edildiği anda kendiliğinden toplumsal eleştirinin bir parçası olmaz. Sözü edilen kavram *mekân*⁴⁶ (space) kavramıdır. Marksizm'de sınıf üzerine tartışmalarda konulardan, eylemlerden, oluşumdan, bilinçten ve mücadelelerden söz edilirken, açık ya da örtük ve dolaylı ya da dolaysız bir mekân kavrayışı yahut mekânsal göndermeler bulunur: Toplumsal sınıflar belirli *konumlar* işgal ederler ve bu konumlar üretim ilişkilerindeki *yerleri* ile ilişkilidir. Sınıf oluşumları, *üretim mekânı* ile *yeniden üretim mekânları* arasındaki ilişkilere gönderme yapar. Ya da sınıf bilinci belirli bir

⁴⁶ Bu çalışmada "space" kavramının Türkçe karşılığı olarak "mekân" kavramının kullanması tercih edilmiştir. Ancak aynı kelime için farklı Türkçe karşılıkların da kullanıldığı bilinmektedir: Uzam ve uzay. Burada *space* kelimesinin karşılığı olarak "mekân" kavramının tercih edilmesi hem sosyal bilimsel literatürde yaygınlığı ile hem de mekân kavramının işaret ettiği toplumsal ve ilişkisel nitelik ile ilişkilidir. Bu hususta, çeşitli Türkçe karşılıkların kullanımındaki farklılık ve nüansların değerlendirilmesi için bkz. (Kılıç, 2009).

mekân deneyiminin, farklı mekân deneyimlerini belirli bir sınıfsal tavır veya pratikte buluşturmasına vesile olabilir.

Nihayetinde Marksist sınıf çözümlemesinin sorun alanları perspektifinden bakıldığında, buraya kadar sıkça vurgulanan bazı kavramların doğrudan çeşitli mekânları varsaydığını (örn. üretim ilişkileri, sınıf konumları, sınıf oluşumu, sınıf mücadelesi); bazı kavramların mekânsal ilişkilere de atıf yaptığını (örn. üretim mekânı, yeniden üretim mekânları) ve bazı kavramların ise belirli toplumsal ilişkilerin soyut mekânsal ifadeleri olduğunu söylememiz mümkündür (örn. değer, soyut emek, sermaye). Bu nedenle çalışmanın diğer bölümü, mekân kavramının Marksist değerlendirmesine yer vererek, bu değerlendirmelerin sınıf çözümü ve yapı-deneyim ilişkisi açısından işaret ettiği kimi olanakları tartışmayı deneyecektir.

III. BÖLÜM: MARKSİZM, MEKÂN VE SINIF

Eğer mekân kavramını yukarıda tarif edilen boyutları nedeniyle Marksist çözümleme açısından değerlendireceksek, onu yansız ya da nötr bir ‘şey’ olarak görmek, kavramı toplumsal eleştiriye kapalı hale getirecektir. Daha önce bahsedildiği gibi Marksizm’in ontolojik kavrayışı ve bundan çıkardığı epistemolojik sonuçlar, şeylerden ziyade ilişkilere yöneliyorsa, mekân kavramı da bu çerçevede içinde ele alınmalıdır. Zira kapitalizm ve modern kentlerin zorunlu birlikteliği düşünüldüğünde de mekân kavrayışının eleştirel incelemesi gerekli görünmektedir. Lefebvre bu gerekliliği şöyle betimlemektedir:

“Modern şehri ve kenti öncelikle ürün olarak düşünmeden, (kendi malzemelerini dönüştüren sanat yapıtının geniş ve güçlü anlamında) yapıt olarak düşünmek inkânsızdır. Ve bu ürün tanımlı bir üretim tarzı içindedir.

(...)

Herhangi bir ‘ürünü’, şeyi ya da nesneyi değil, bir ilişkiler bütünü belirten bu kavram [*mekân* kavramı (E.Ö.Ü)], üretim, ürün ve bunların ilişkileri mefhumlarının derinleştirilmesini gerektiriyordu” (Lefebvre, 2014: 23).

Dolayısıyla “bir ilişkiler bütünü” olarak mekân kavramını toplumsal eleştirinin konusu haline getirmek, “tanımlı bir üretim tarzı” ile ilişkisini araştırmak anlamına gelmektedir. Bu ilişkinin araştırılmasında mekân kavramının tarihsel ilişkiler içerisindeki yerine dair bir çalışma, mekânın belirli tarihsel ilişkilerin önemli bir toplumsal boyutunu oluşturduğunu da göstermektedir. Mekân kavramının “sağduyuya dayalı günlük anlamlar atfedilmesi ile” doğallaştırılmış görüntüsüne rağmen hiç de yansız olmadığı belirli tarihsel örneklerden anlaşılmaktadır:

“Günümüzde Amerika Birleşik Devletleri olan topraklarda yaşayan Ova yerlileri, mekânı hiç de daha sonra yerlerini alacak göçmenler gibi kavramıyorlardı: iki grup arasında ‘topraklar konusunda’ yapılan anlaşmalar o denli farklı anlamlara yaslanıyordu ki çatışma kaçınılmazdı. Aslında, çatışma kısmen tam da toplumsal yaşamı düzenlemek ve topraklar

üzerinde hak kavramına içerik kazandırmak için başvurulacak doğru mekân kavramı üzerineydi” (Harvey, 2010: 229).

Dolayısıyla bir tarihsel karşılaşmanın, mekân hakkında ve mekân üzerinde bir mücadeleye dönüşmesi, bir mekândan başka bir mekâna hareket edenlerin, mekânın belirli bir toplumsal düzenlemesinin çelişkilerini de yanlarında taşıdıklarını göstermektedir. Örneğin yukarıdaki aktarımda sözü edilen göçmenler ile yerliler arasındaki tarihsel karşılaşma, mekâna dair belirli bir pratik yaşam ve tanımlama tarzının, bu toplulukların kolektif kimliklerini ve başka topluluklarla bu bağlamdaki ilişki tarzlarını etkilemiş görünmektedir. Zira eski dönem topluluklarının sahip olduğu ‘yaratılış mitleri’nin, başka özelliklerinin yanı sıra, insanların köken sahibi olma duygusuna da yanıt verdiği belirtilmektedir. Modern anlamda bir kökene sahip olma meselesi, mekâna aidiyeti insanla özdeşleştirerek tanımlama çabası olarak görülebilir. Bu nedenle Amerika’yı aidiyet duyabilecekleri bir mekâna dönüştürmek isteyen göçmenler için bu durum, ‘doğal mekânın medenileştirilmesi’ ile ilgiliydi. Yani bu insanlar için “(b)akir doğa medeniyetin antitezidir; çıplaktır, korkunçtur, hatta uğursuzdur; vahşi insanların yalnızca evi olmakla kalmaz, aynı zamanda onların doğal evidir. Bakir doğa ve vahşiler bir bütündür; ilerleme ve medeniyet yürüyüşünde aşılması gereken engellerdi” (Smith, 2017: 37). Ancak bu göçmenlerden farklı biçimde, Amerikan *Navajo Yerlileri*’nin yaratılış mitinde köken, bütün canlıların doğal bir arayışı ve bu arayışın zorluklarıyla ilişkili gibi görünmektedir. Aradaki bu fark ise söz konusu mitin, başlangıcında kendini göstermektedir:

“Başlangıçta, ilk Dünya ya da Siyah Dünya vardı. Tek ışık kaynağı, çevresini yanan reçine sarmış küçük bir toprak parçasından oluşmuştu. Üzerinde yaşayanlar yalnızca kanatsız böcekler ve yerdeki deliklerde yaşamaya alışkın sürüngen yaratıklardı. Bunların arasında kırmızı karıncalar, hamam böceği ve beyaz çekirgeler vardı. Günlerden bir gün, böcekler bir araya geldiler ve dediler ki, ‘Burası çok küçük, çok karanlık ve çok sevimsiz! Daha büyük, aydınlık ve yeni bir dünya bulmalıyız’” (Rosenberg, 2006: 787).

Mekân hakkında ve mekân üzerinde geçen çatışmalı bu tarihsel ve toplumsal örnek, mekânın, toplumsal sistemlerin ya da toplumsal düzenlemelerin özgül bağlamı ile ilişkisine açık biçimde işaret etmektedir.

Bu durumda kapitalizmde mekânın toplumsal düzenlemesinin nasıl bir içeriği olduğunu tartışmak, toplumsal çelişkilerin mekân ile ilişkisini tartışmak anlamına gelecektir. Bunun Marksizm açısından ifadesi “mekânın üretimi” sorunudur. Bu sorun ise, daha önce yöntem ve sınıf çözümlemesi konusunda olduğu gibi, Marksizm’in mekâna dair ontolojik ve epistemolojik değerlendirmesinden yola çıkarak ele alınabilir.

3.1. MEKÂN VE MEKÂNIN ÜRETİMİ

Mekânın felsefi kavranışına ilişkin yapılan değerlendirmeler, felsefede gerçekliğin doğasına ilişkin yapılan değerlendirmelerin içerdiği tartışmalardan ayrı düşünülememektedir. Bu, hem mekânın fiziki ve toplumsal gerçekliğimizin en doğal görünen yanını oluşturması ile hem de tarihsel gelişim süreci içerisinde dönüştürücü toplumsal müdahalenin bir tür hammaddesi gibi görünmesi ile ilişkilidir. Yani mekân zorunlu biçimde üzerinde bulunduğumuz “doğal” bir yerdir ve aynı zamanda toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda değiştirebildiğimiz için de “yapay” bir yerdir. Bu anlamda mekânın; fiziki yerlere indirgenemeyen kapsayıcı bir gerçekliğe, insan müdahalesinin bir nesnesi olarak gerçeklikle belirli ilişki tarzlarına ve farklı biçimlerde yeniden üretilebildiği için toplumsal bir gerçekliğe sahip boyutları bulunmaktadır.

3.1.1. Felsefe ve Mekân

Mekân yukarıda anılan tüm özellikleri yanında ve bu özellikleri nedeniyle sembolik bir ilişkinin de konusudur. Zira “öznel deneyimimizin bizi algılama, hayal görme, uydurma, fantezi bölgelerine taşıyabileceğini, bunun da ‘gerçek’ olduğu varsayılan şeyin bir serabı gibi zihnimizde yarattığımız harita ve mekânlara yol

açabileceğini” (Harvey, 2010b: 239) kabul ettiğimizde, mekân zihinsel bir faaliyetin ya da imgelerin konusu haline gelmektedir.

Örneğin modern kentlerin ‘nezih semtleri’ ile ‘tekinsiz’ ya da ‘tehlikeli’ bölgelerinin arasındaki ayrımı, ister sınıfsal, ister politik ve isterse de toplumsal olarak tanımlayalım, her durumda söz konusu olan bunun bir bölünme olduğu gerçeğidir. Ama aynı zamanda bu bölünme, kent yerleşiminde de belirgin fiziksel bir ayrışma olarak görünür. Bu tarz mekânsal bölünmeler, modern kent yaşamında yoğunlaşan güvensizlik algısının ve bir tür suç korkusunun eşlik ettiği toplumsal eğilimler ile daha da kuvvetlenmektedir. Çünkü kentin tekinsiz bölgeleri, suç işleme eğilimine, sınıfsal ve toplumsal koşulları nedeniyle daha yatkın olduğu düşünülen emekçi ve yoksul sınıfların, farklı etnik ve kültürel toplulukların yaşadığı bölgeler ile özdeşleştirilmiştir. Böylece belirli sınıf ve sınıf katmanlarından insanların yüksek güvenlikli sitelerden oluşan bir tür kentsel adacıklara kapanma ya da giderek kentsel mekânlarda sürdürülen sosyal yaşamı sınırlayarak eve kapanma şeklinde eğilimler geliştirdiği görülür. Hatta kentlerde suç düzeylerinde bir azalma yaşanmasının bile bu mekânsal ve toplumsal eğilimi anlamı bir şekilde etkilemediği belirtilmektedir (Öztürk, 2016: 20-243). Bu durum, söz konusu mekânsal bölünmelerin sadece maddi toplumsal deneyimlerle değil, bu deneyimlere eşlik eden kentsel imgelerin, mekânın belirli bir sınıfsal-toplumsal düzenlemesi vasıtasıyla üretilmesine de dayandığını göstermektedir. Bu nedenle tek bir kent, sınıfsal, politik, kültürel ve toplumsal olarak aynı mekânda iç içe geçmiş ancak sakinlerinin birbirlerine hiç temas etmediği ya da her tür temasın politik olarak denetlendiği iki kent gibi yaşanmaktadır. Yani Harvey’in (2010b: 239) belirttiği gibi toplumsal mekânın, “‘gerçek’ olduğu varsayılan şeyin bir serabı gibi zihnimizde yarattığımız harita ve mekânlar” ile muğlaklığa ya da karmaşıklığa eğilimli bir yönü bulunmaktadır.

Mekânın bu yönü Chine Mieville'in (2012) “*Şehir ve Şehir*” [The City and The City] romanında isabetli bir biçimde dile getirilmektedir. Hikâye, belirli bir tarihsel dönemde, aynı mekânda bir bütün olan, ama görünmeyen sınırlarla bölünmüş iki şehir devleti olan *Beszel* ve *Ul Qoma* şehirlerinin bu iç içe geçmiş dünyasında geçmektedir. Burada, bir şekilde bir araya geldiklerinde bile, birbirlerini görmezden gelerek yaşamak zorunda olan iki halk vardır ve bu iki halka, çocukluklarından itibaren birbirlerini görmeden yaşamaları öğretilmektedir. Aynı zamanda tekinsiz bu karşılaşmaların soyut sınırlarını koruyan gizemli bir otorite bulunur. Bu otoriteye ise ‘*İhlal*’ denilmektedir:

“Copula Salonu, bir kum saatinin tam ortası gibiydi, bir giriş ve çıkış noktasıydı, iki şehrin tam arasındaydı. Tüm bina bir geçit görevi görüyor, iki şehri birbirine bağlıyordu.

Çapraz hatlarla bölünmemiş yerler de vardı. Ama buralar kıyısında da olsa Ul Qoma’yı içeriyordu. Küçükken, ailelerimiz ve öğretmenlerimiz bize buraları görmemeyi öğretmişlerdi. (Birbirine bu denli yakınken, Beszellilerin ve Ul Qomalıların birbirlerini görmemeleri inanması güç bir durumdu). Öbür tarafa taşlar atar, sonra Beszel’in etrafında dolaşarak o taşları geri toplar, yanlış bir şey yapıp yapmadığımızı düşünürdük. İhlal’i hiç görmedik, elbette. Bazen de kertenkeleleri atardık. Onları geri toplamaya kalktığımızda hep ölmüş olurlardı. Ul Qoma havasının o hayvanları öldürdüğüne inanırdık. Oysa yere çarparken de ölmüş olabilirlerdi” (Mieville, 2012: 89).

Dolayısıyla, tıpkı bu hikâyedeki sıradan görünen yerler gibi mekân kavramının ilk bakışta görünen açık seçik hali; toplumsal insani faaliyet ve müdahalenin konusu olması, bu faaliyetlerin aynı zamanda ilişkisel bir niteliği olması ve toplumsal dünyanın kapsayıcı bir unsuru olması ile birlikte ele alındığında, karmaşıklaşmaktadır. Bu ise insanın bilme faaliyetinin ayrıştırılmış sistemli biçimlerindeki başka kavramlar ile birlikte, mekânın farklı açıklamalarını, felsefe ve bilimin gündemine getirerek, nesnel bir gerçeklik olarak mekânın sorgulanmasını beraberinde getirmektedir.

Modern Fizik biliminin mekân ile ilgili genel yaklaşımında, mekân maddeden önce anlam taşımak bir yana, mevcut dahi değildir. Dolayısıyla mekânı, maddenin süreçlerinden bağımsız olarak kavramak mümkün değildir. Lakin mekân ile ilgili tarihsel-toplumsal değerlendirmemiz, bu nesnel mekân görüşüne tabi kılınmayacak ölçüde değişimler içermektedir. Zira fizik biliminin mekân görüşü dahi, ciddi teorik kopuşların ve yeniden biçimlendirmelerin bir tarihini bize verirken, mekân kavramını toplumsal dünyamızın içerisinde değerlendirilmenin önünde bir engel bulunmamaktadır (Harvey, 2010b: 230).

Hali hazırda, mekânın insanın düşünsel faaliyetinde aldığı biçimlere dair araştırmalara bakıldığında da, mekâna dair modern anlayışın bir kırılma yaşadığı görülmektedir. Bir başka ifade ile mekân kavramının ne olduğuna ve nasıl kavranması gerektiğine ilişkin düşüncelerdeki kırılma, “yerlerin” uzun toplumsal tarihinin modern mekân kavrayışına dönüşmesinde kendini göstermektedir (Casey, 1998).

Modern anlayışın sonuçlarından biri, insan deneyimleri açısından mekânın, sınırlı ya da sınırları daralan ve tükenen bir şey olarak kavranmasıdır. Bu kavrayış ise; mekânın maddi sınırları belirlemedeki gücünün etkisiyle, öncelikle insan deneyimlerinin gerçekleştiği yerlerin sınırlarını oluşturmasına bağlanabilir. Zira farklı deneyimlere atfedilmiş farklı mekânlar bulunmaktadır ve bu deneyimlerin içerdiği eylemlerin sınırları aynı zamanda mekânsal olarak çizilmektedir. Örneğin bireylerin özel yaşamları mekânsal olarak belirli bir haneye atıf yaparken, çalışma yaşamları iş yerine atıf yapar ve bu iki alana ait deneyimler bir de bu mekânsal sınırlar ile anlamlandırılır. Bu sınırlandırmalar özel yaşam ve iş yaşamına ve bunların mekân üzerinden belirli bir sosyal örgütlenmesine karşılık gelmektedirler. Bu sosyal örgütlenme ise hane ve işyerine ilişkisine dair farklı mekânsal örgütlenme biçimlerinin farklı sınıfsal ve toplumsal ilişki örüntüleri sergilemesinde etkili olabilmektedir. Bu

durumun, işçi sınıfı yaşantısındaki etkilerinin dikkate alındığını gösteren bir örnek, belirli dönemlerde çeşitli fabrika yerleşkelerinin işçi konutlarını ve gerekli sosyal olanakları içerecek biçimde yapılanmasından görülebilmektedir.

Örneğin Türkiye’de erken Cumhuriyet dönemindeki kamu işletmelerinde bu tarz mekânsal örgütlenmeler belirgindir. Bu durum, hane, işyeri ve kamusal mekânlar arasındaki ilişkilerin yeni bir toplum inşasının ve bu açıdan kurucu bir faaliyetin parçası haline getirilmesi olarak düşünülebilir (Cengizkan & Babacan, 2009). Zira Erken Cumhuriyet döneminin bu konudaki politikaları, toplumsal özellikleri itibariyle belirli bir işçi sınıfı kimliği ve belirli bir yurttaşlık kimliği için uygun fiziki mekânlar ve bu mekânlar arasındaki uygun ilişki ve sınırların da tarif edilmesi anlamına gelmektedir. Yani modern anlayışın bir özelliği olarak mekân, toplumsal ilişkilerden ziyade, bu sınırlandırma özelliği nedeniyle ilkin, önceden tasarlanmış ya da belirlenmiş gibi görünmektedir.

Mekânın bu önceden belirlenmiş gibi görünen gerçekliği, insani etkinliğin tarihsel ve toplumsal ilişkilerinin tek yönlü bir sonucu gibi görünmesine yol açar. Yani mekân; ya düşünsel olarak varsaydığımız sonsuz ve soyut bir anlayış tarzı olarak vardır; ya da bizim dışımızda maddi yerler olarak doğal bir biçimde vardır. Böylece mekân, mekânı kavramak için gerekli zihinsel bir sürecin öznesi ile mekânın kendisi arasında bir bölünme yaşar. Bu bölünme; varlık ve bilinç arasındaki metafizik bölünme ile bir tutarlılık sergilemektedir. Ancak bu durum, felsefenin başka köklü iddiaları gibi belirli bir tarihsel süreçte dönüşüme uğramıştır. Zira felsefe tarihinde mekânın bir sınıflandırma kategorisinden, nesnel bir mutlak varlığa dönüşümü, modern mekân kavrayışının da temelini oluşturur:

“Aristotelesçi geleneğe göre, hissedilir olguları adlandırmayı ve sınıflandırmayı mekan ve zaman sağlıyordu, fakat statüleri belirsiz kalıyordu; bu anlamda, bunlar, ya bu hissedilir

olguları sınıflandırmanın ampirik tarzları olarak ya da bedendeki organların verilerinden üstün, yüksek genellemeler olarak kabul ediliyordu. Kartezyen akılla birlikte, mekân mutlak olanın alanına girer. Özne karşısında nesnedir; ‘res cogitans’ın karşısında ‘res extensa’dır, onda bulunandır, duyular ve bedeni içerdiği için hâkim olandır” (Lefebvre, 2014: 33).

Mekânın “özne karşısında nesneye” dönüşümü onu geometrik bir kavrayışla ilişkilendirmek anlamına gelmektedir. Bu anlamda mekân; dışsal bir nesne olarak insan müdahalesinin analitik niteliğinin konusudur. Başka bir deyişle Descartes’in mekân; mekân ile ilgili gerçek sorunların belirli niceliklere indirgenerek anlaşılacağı, geometrik problemlerin mekânıdır. Bu alanda, insanın mekân ile ilgili tüm problemlerinin bilinmeyen nicelikleri, her zaman başka bir niceliğe dönüştürülerek ele alınabilir. Ve mekân konusunda temel mesele, nesnelerin hangi konumda olduklarının kesin olarak saptanıp saptanamayacağı sorunudur. Bu konumlandırma önemlidir. Zira mekânın insan bilgisinin müdahalesine açılabilmesi ve mekânın insan tarafından kendi lehine değişime uğratılabilmesi için nesnelerin mekândaki konumlarının bir temsiline ihtiyaç vardır. Descartes tüm bu sorunları, mekânın en küçük bileşenine indirgenebileceği ve o unsurların ise sabit ve değişmez varsayılacağı bir düşünce süreci ile basit bir şekilde çözdüğünü düşünmektedir (Descartes, 1954). Bu çözüm doğaya dair araçsalcı bir bakışın uzantısı olarak görülebilir. Zira doğa olarak mekân, o mekân üzerine düşünebilen, indirgemeler yapabilen ve o mekâna müdahale edebilen bir *res cogitans*’ın [düşünen şey] (Descartes, 1996) yalnızca nesnesi olarak vardır.

Böylece mekânın boş, yansız, içerikten yoksun bir “ayak basılan yer” olarak insani etkinliklerden mutlak biçimde ayrılması durumu; en net ifadesini; Descartes’in (1996) anılan bu kartezyen mantığında bulmaktadır. Descartes’in (1996) kartezyen mantığının doğal sonucu olarak mekân, belirli bir ayırma referans ile anlaşılmaktadır. Bu ayırım, *res cogitans* (düşünen şey) ile *res extensa* (yayılan şey) kavramları arasında

tarif edilmektedir ve mekân bir *res extensa* (yayılan şey) olarak *res cogitans* (düşünen şey) olan insanın tamamen dışındadır. Böylelikle insan mekâna müdahale edebilir, onu değiştirebilir ve ihtiyaçlarına uygun hale getirebilir. Bir başka ifade ile burada mekân, insan zihninin üzerinde çalışabileceği tarihsel, toplumsal, politik ya da insani başka hiçbir nitelik barındırmayan bir yansız nesnedir. Buradaki nitelikler ise yalnızca mekâna ilişkin insani eylemlerin nitelikleridir. Dolayısıyla mekân özne tarafından tasarlanan, kurgulanan ve özneye dışsal olarak ortaya çıkan bir nesnelere ya da koordinatlar toplamı olmaktadır.

Mekâna dair bu kavrayış ise modern anlamda mutlak mekân anlayışının temelidir. Elbette mekânın felsefi kavranışına dair Descartes sonrası geliştirilmiş farklı düşünceler de bulunmaktadır⁴⁷. Lakin buradaki mutlak mekân kavrayışı, insan yaşamında mekânın kullanımları ve algılamasına dair belirli bir sağduyuyu yaratan tarihsel süreç ile kuvvetlendirilmiş bir kavrayıştır ve mekân algımızı yaygın biçimde bu kavrayış etkilemektedir (Descartes, 1996). Zira insanın toplumsal tarihi bir bakıma kentleşmenin tarihidir ve kent, doğanın insanileştirilmiş mekânıdır (Katznelson, 2019). Bu nedenle insana dışsallaştırılmış belirli bir doğa anlayışının burada ifade edilen türde bir mekân kavrayışı ile ilişkilendirilmesi pek zor değildir. Çünkü ilk bakışta mekân, her türlü toplumsal ilişki ve anlamdan soyutlanmış, rasyonel olarak yansız biçimde incelenerek, fiziki yerlere müdahale eden insanın somut faaliyetlerinin bir toplamı gibi görünür. Burada toplumsallık ya da herhangi bir toplumsal anlam, mekânı kavrama sürecinde bir işlev görmemektedir. Lefebvre (2014: 33) bu nedenle kartezyen mekânın “duyular ve bedeni içerdiği için hâkim” olduğunu ve belirli bir mutlaklık alanına yerleştirildiğini vurgulamaktadır.

⁴⁷ Felsefe tarihinde mekân kavramının kimi değerlendirmeleri için bkz. (Kant, 2003), (Hegel, 2010).

Lefebvre'e (1994[2014]) göre felsefede mekân kavrayışının bir diğer önemli tartışmasını Kant yürütmüştür. Zira Descartesçı kartezyen mekân kavrayışı, Kant'ın değerlendirmeleri ile son mantıki biçimine bürünmüştür. Kant, Aristoteles'teki kategori fikrini kullanarak, mekâna (zaman kavramı ile birlikte) dair farklı bir biçim anlayışı geliştirmiştir. Bu anlayışta mekân, artık aklın saf kategorisi olarak değerlendirilmemektedir. Daha çok gerçeklik deneyimlerimize dair bilginin bir ön koşuludur. Dolayısıyla mekân, bir taraftan aklın saf kategorisine indirgenemezken bir diğer taraftan tamamen ampirik olana yani duyularla edindiğimiz bilgilere de indirgenemez. Buradaki mekân kavrayışı ise akıl ile deneyim arasında tam olarak konumlandırılmayan ama yine de bilgiyi mümkün kılan *a priori* (önsel) bir oluşum fikrine ulaşmış görünmektedir. Yani mekânın gerçekliğine dair tartışmada verilen yanıt, mekânın muğlak varlığını teyit etmek dışında bir ek bilgi sunmamaktadır. Lefebvre açısından bu sonuç ise batı metafizik geleneğinin klasik ikiliklerinin, mekân kavramı bağlamında ürettiği açmazlardan biridir. Lefebvre bu durumu ortaya koyarken mekâna dair değerlendirmelerde “duyuları ve bedeni içerdigi için hâkim olandır” fikrinin bulunduğunu belirttikten sonra, şöyle devam eder:

“Peki, tanrısal öznitelik midir? Bütün varolanların içkin düzeni midir? Descartes'in ardından gelen filozoflar –Spinoza, Leibniz, Newtoncular- mekân sorununu bu şekilde ortaya koydu. Ta ki Kant eski *kategori* mefhumunu –değiştirerek- yeniden ele alana dek... Bilginin aracı, fenomenlerin sınıflaması olan nispi mekan (zaman ile beraber) ampirik olandan yine ayırır; Kant'a göre ('özne'nin) bilincin(in) *a priori*'sine, içsel ve ideal, dolayısıyla aşkın, dolayısıyla kendi içinde kavranılmaz yapısına bağlıdır” (Lefebvre, 2014: 33-34).

Mekânın felsefede kazandığı bu 'kavranılmaz' nitelik, Lefebvre'e göre modern matematikçilerin konuya müdahalesi ile belirli bir çözüme kavuşmaktan ziyade daha da sorunlu hale gelmiştir. Çünkü felsefeden kopan bilimciler olarak matematikçiler, mekân kavramını kendi alanları haline getirirken bir belirsizlik de icat etmişlerdi: “Öklidçi

olmayan mekânlar, eğimli mekânlar, x boyutlu mekânlar ve hatta sonsuz boyutlu mekânlar, konfigürasyon mekânları, soyut mekânlar, topoloji vb.” (Lefebvre, 2014: 34). Bu çok sayıda sınıflandırma biçimi ise matematik ile –fiziksel, toplumsal- gerçeklik arasındaki mesafeyi daha da açmıştır. Zira matematiksel mekân biçimleri ile gerçeklik arasındaki ilişki kendiliğinden ya da doğallıkla kurulamıyordu.

Lefebvre’e göre; bilgi ile ilgili eski problemleri şiddetlendiren bu eğilim, matematikçilerin ortaya çıkardığı mekân sorunsalını tekrar felsefe alanına bırakmaları ile mekânın (fiziksel, zihinsel ve toplumsal) gerçekliğine dair muğlaklık artırılmış oldu. Yani mekâna dair bu düşünsel süreç; metafizik felsefe geleneğinin madde-düşünce, varlık-bilgi ve yapı-özne sorunlarının üstesinden gelmek yerine mekân sorununu, anılan bu ikiliklerden türeyen bir soru ile baş başa bırakmıştır: “Matematik mekânlardan, yani insan türünün mantığının zihinsel kapasitelerinden, önce doğaya, sonra da pratiğe ve yine mekânın içinde cereyan eden toplumsal yaşam teorisine nasıl geçilir?” (Lefebvre, 2014: 34).

Lefebvre’in değerlendirmesinin öne sürdüğü gibi bu soru, mekân kavramı etrafındaki ontolojik ve epistemolojik tartışmaların, metafizik felsefe geleneği içerisindeki ikilikler alanına bırakıldığında, sürekli kendini tekrar etmektedir. Daha önceki bölümde, Marksizm’in yöntemsal temelleri ve gerilim alanları ekseninde yürütülen tartışmalarda diyalektik, varlık kavrayışının ilişkisel niteliği öne çıkarılarak vurgulanmıştı. Bu ilişkisel nitelik ise, hem tarihsel ve hem de toplumsal ilişkileri temeline alan bir varlık anlayışı ile metafizik felsefeden köklü biçimde bir ayrımı ifade etmekteydi. Burada mekân kavramı çerçevesinde gündeme gelen soru da aslında ilişkisellik, tarihsellik ve toplumsallık ilkelerinin olmadığı bir varlık kavrayışına yaslandığından, kendini her tartışmada tekrar eden cevaplar üretmesi kaçınılmaz görünmektedir. Zira mekân kavramı, düşünsel olanla pratik olan arasındaki ayrımı

sürekli yeniden belirginleştirecek soyutlamalara (doğa bilimlerinin mekânı, felsefenin mekânı ya da coğrafyanın mekânı) maruz kaldıkça, “(p)ratikten yalıtılmış bir düşüncenin gerçekliği ya da [gerçek dışılığı] konusundaki tartışma”nın, mekan bağlamında da “tamamıyla skolastik bir sorun” haline gelmesi kaçınılmaz olacaktır (Marx & Engels, 1999: 26).

Lefebvre, mekâna dair değerlendirmelerini yaparken, bir yanyıla bu temel Marksist önermenin ortaya koyduğu sorunu takip etmektedir. Bu nedenle de mekân kavramı özelinde ortaya çıkan sorunu, mekânın toplumsal teoriye bağlanması sorunu olarak düşünerek, tartışmayı bu alanda geliştirmeye çalışmaktadır. Zira mekân kavramı bahsinde Lefebvre’in tespit ettiği sorunun çerçevesi, büyük oranda Marksist sınıf çözümlemesine dair eleştirilerde daha önce karşılaştığımız *özcülük* ve *indirgemecilik* türünde sorunlar ile paralellik sergilemektedir. Bu sorun ise temelde ontolojik olan problemleri epistemolojik problemlere indirgeyerek düşünmenin yarattığı karmaşıklığıdır. Mekân kavramı da mekâna dair ontolojik sorunların epistemolojik sorunlarla karıştırıldığı bir alan yaratmıştır. Zira Lefebvre’in vurguladığı gibi matematikçilerin çok sayıda kurguladığı soyut mekânlar ve pratik arasındaki ilişki sorunu, mekânın ontolojik statüsünün muğlaklığına ilişkin bir gösterge olarak düşünülmüştür.

Örneğin, yukarıda vurgulandığı gibi, Kant’ın düşüncesindeki mekân, ne tam olarak zihinseldir ne de tam olarak ampiriktir; daha çok bilginin edinilmesi için akıl ve deneyim arasında kalan bir biçime denk düşmektedir. Dolayısıyla Kant’ın mekân kavrayışı, bir tür epistemolojik olanak olarak mekâna atıf yapar ve mekânın gerçekliği sorunu, temelde epistemolojik olan bu soruna indirgenerek düşünmeyi telkin eder. Böylece mekân kavramının değerlendirilmesinde farklı mekân soyutlamaları arasında herhangi bir bağ kurmadan geçişler yapmak, ontolojinin epistemolojiye indirgenmesi

biçimindeki karışıklığa işaret eden bir görünüm kazanmaktadır. Bu nedenle Lefebvre, Foucault'nun "bir bilgi aynı zamanda bir mekândır; özne bu mekânın içinde konumlanarak, kendi söyleminde geçen nesnelere söz eder" ifadelerini aktardıktan sonra Foucault'nun ifadelerini, "hangi mekândan söz ettiğini, teorik (epistemolojik) olandan pratiğe, zihinselden toplumsala, filozofların mekânından nesnelere işi olan insanların mekânına nasıl atladığını düşünmez" (Foucault'dan aktaran Lefebvre, 2014: 35) diyerek yorumlar. Bu değerlendirme ise kanımızca, epistemolojik olanın ontolojik olana indirgenmesi olarak belirttiğimiz soruna, mekân kavramı bağlamında dikkat çekmektedir. Burada Lefebvre'in mekâna dair geliştirdiği yaklaşımın kendi sorunsalını, mekânın felsefi ya da matematiksel soyutlamalarının yarattığı sorunsallardan oldukça farklı bir yere taşıdığı görülmektedir. Zira Lefebvre'in değerlendirmesinde mekân sorunu, mekânın toplumsal *olanaklılığına* ve toplumsal çözümlemesinin temel niteliklerine dair bir tartışmaya kaydırılmıştır. Bu odak değiştirmeyi mümkün kılan ise Lefebvre'in Marksist diyalektik çözümleme ilkelerini, mekân kavramı bağlamında yeniden yorumlaması ve mekâna, üretim ilişkilerinin (dolayısıyla kapitalizmin) tarihsel toplumsal niteliğinin perspektifinden, bir toplumsal üretim olarak bakmasıdır. Yani Marksizm'in tarihsellik anlayışı, kapitalizm analizleri, sermaye birikim sürecini ele alışı, üretim ilişkileri nosyonu ve sınıf çözümlemesinin temel başlıkları, aynı zamanda mekân tartışması olarak yürütülmüştür ve Lefebvre bu tartışmaları "*Mekânın Üretimi*" (2014) olarak adlandırmıştır. Zira toplum, aynı zamanda kendi mekânının üretimidir; bir başka ifade ile "(toplumsal) mekân (toplumsal) bir üründür" (Lefebvre, 2014: 56).

3.1.2. Mekânın Toplumsal Üretimi

Mekân kavramının Marksizm ve Marksist sınıf çözümlemesi açısından önemli bir kavram ve tartışma alanı olarak ele alınmasında, Lefebvre'in mekânı bir toplumsal ürün olarak öne süren yaklaşımının payı oldukça büyüktür. Daha önce mekân konusunda

özetlenen felsefi ya da bilimsel soyutlamaların, mekânı insanın maddi toplumsal pratiğinden ayıran ve onu nesneleştirirken muğlaklaştıran niteliği düşünüldüğünde, Lefebvre'in tartışmasının önemi bir kez daha teyit edilmektedir. Zira özellikle kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olduğu bir toplumsal durumda, insan faaliyetinin salt nesnesine indirgenmiş ve bu anlamıyla herhangi bir çelişkili toplumsal ilişkinin izini taşımayan “yansız” bir kavram, nesne, olgu, değer ya da ilkelerden bahsetmek demek; tüm bu unsurların sermaye birikim sürecinden, sömürü ilişkilerinden, sınıflardan, sınıf ilişkilerinden, sınıf oluşumlarından ve nihayetinde sınıf mücadelelerinden bağımsız olarak kavranabileceğini iddia etmek anlamına gelecektir. Lakin Marksizm bu türden yansız nesne, durum ya da ilişkilerin kapitalizmde var olmadığını, mekâna dair ayrı bir tartışma yürütmezden önce de vurgulamıştır. Dolayısıyla Marksizm, *üretimin toplumsal ilişkilerinden* (Marx & Engels, 1999) ya da *sermayenin bir toplumsal ilişki oluşundan* (Marx, 2011) söz ederken, insanın üretici faaliyetinin çelişkilerinin belirli mekânların üretiminde, belirli mekânlar üzerindeki mücadelede ve sermaye ilişkisinin mekânsal açılımları olan genişleme stratejilerinde içerildiğini işaret etmiştir (Harvey, 2012a).

Bu anlayışın tersi bir durumda, örneğin üretim mekânları, emek-sermaye ilişkisinin, sömürü ilişkilerinin, emek sürecinin içerdiği mekânsal düzenlemelerin, güç ilişkilerinin ve bu mekânlarda vuku bulan sınıf mücadelelerinin, üzerinde gerçekleştiği ve toplumsal olmayan fiziki alanlara indirgenmiş olacaktır. Emek sürecinde mekâna dair böylesi bir indirgeme; üretim mekânlarının örgütlenmesinde yalnızca nesnel ve yansız teknik gerekliliklerin devrede olduğu, bu anlamıyla sınıfsal, toplumsal, ideolojik ve politik süreçlerden bağımsız bir sürecin işlediğini kabul etmek demektir.

Lakin bunun böyle olmadığını, Bravermann'ın (2008) *vasıfsızlaştırma* tezinde ve Burawoy'un (2015) *üretim siyaseti* [Politics of Production] kavramlaştırmasında yaptıkları çözümlerden görebiliriz. Zira Bravermann (2008) üretim sürecinin

Fordist teknik düzenlemesinin ve ortaya çıkardığı fabrika mekânının, temelde işçilerin emek süreci üzerindeki hâkimiyetlerini ve dolayısıyla direniş kapasitelerini ellerinden almak üzere tasarlandığını belirtirken, bunların yansız teknik düzenlemeler değil, bir sınıf politikası olduğunu vurguluyordu. Yine Burawoy (2015) emek sürecinin örgütlenmesinin içerdiği tüm unsurlarda devrede olan ve farklı fabrika rejimlerinin tespit edilebileceği bir üretim siyasetinin işlediğini belirtirken, aynı sınıf politikasının farklı bir biçimine vurgu yapıyordu.

Başka bir örnek ise kent mekânı ve proleterleşme süreçleri üzerinden de düşünülebilir. Kapitalizmin oluşumunda kritik bir role sahip ilkel sermaye birikimi sürecinde üretim araçlarından kopararak proleterleşen kitlelerin karşılaştığı ilk kapsamlı müdahale, toprağın kullanımına ilişkin “çitleme sürecinde” [*enclosurement*] şekillenen şiddetli bir mekân politikası idi. Bu mülksüzleştirme ise kentleşme gibi son derece belirleyici bir tarihsel sonucu olmuştu (Linebaugh, 2006). Yani bu süreç bir diğer tarafıyla, yeni toplumsal düzende işçi sınıfının konumlandırılması için gerekli mekânların üretilmesinin, sınıf mücadeleleri zemininde oluşumunu içermektedir. Bu sınıf mücadeleleri ise işçi sınıfını belirli bir modern mekân anlayışının toplumsal düzenlemesinde içerebilmek için, hem işçi sınıfı hanelerinde hem de işçi sınıfının toplumsal yeniden üretiminde önemli olan meta dışı her alana, ilişkiye ve alışkanlığa müdahale eden örnekler sergilemiştir (Necoleous, 2016). Yani proleterleşme süreçlerinde mekânın toplumsal üretimi, aynı zamanda kişilerin bu sürece direnişlerini yöneterek, onların ücretli emeğe dönüşümünün sürekliliğini sağlayacak detaylı mekânsal ayrımlar da yaratmıştır⁴⁸.

⁴⁸ İngiltere’de 18. Yüzyılda, Edmund Burke’ün işçi sınıfının toplumsal konumuna dair yaptığı, hakaretimiz yakıştırmalar, toplumsal politik mücadele alanında ilginç bir polemige neden olmuştur. Bu polemik işçi sınıfına “domuzlar” yakıştırmalarından türemiş görünmektedir ve döneminde bir hayli popüler bir tartışma olmuştur. Lakin bu tartışmanın konumuz açısından işaret ettiği esas mesele, ortaya çıkardığı sonuçlar ile ilgilidir. İşçi sınıfının yaşamını sürdürmek için kent yaşamına taşıdığı, “domuz” yakıştırmaları ile ilgili kimi alışkanlıklar, ücretli emek düzenine geçişin selameti gerekçesiyle engellenmeye

Mekânın toplumsal üretiminin önemi yalnızca bu tarihsel örneklerde değil, günümüzde sermayenin mekânın kullanımına dair kentsel rant üzerinden şekillenen güncel eğilimlerinde de görülmektedir (Turan, 2010). Güncel anlamda kentsel rant hem sermaye birikim sürecinin önemli mekânsal açılımlarını içermektedir; hem sınıfsal bir mekân politikasıdır; hem de günümüzdeki proleterleşme süreçlerinin yönetilmesi

çalışılmıştır. Bu müdahaleler ise hem işçi sınıfı hanelerinin hem de kentin yeni bir toplumsal mekân düzenlemesi ile sonuçlanmış görünmektedir. “Domuzların” bu düzenleme ile ilişkisi ise şöyledir: “Burke başka bir yerde halk yığınına ‘düşünmeyen’, ‘şehvet düşkünü’, ‘vahşi’, ‘hayvani’, ‘kudurmuş’, ‘içkici’ ve en önemlisi ucube olarak tanımlar; ama çoğu insan tarafından fark edilen, halk yığınının ‘domuz sürüsü’ olduğu fikridir. E.P. Thompson’ın deyişiyle ‘gerçekten çığır açıcı bir boşboğazlıktır’. Neden?”

(..)

Yönetici sınıf tarafından işçi sınıfını tanımlamak için ‘domuz sürüsü’ ve ‘domuzlar’ gibi ifadelerin kullanılması, domuzun uzun zamandır yönetici sınıfın zihninde devrimci ayakta kim ve asi grup ile ilişkilendirilmiş olması gerçeğine dayanır. Domuzu işçiyle ilişkilendirmek bu nedenle toplumsal itaatsizlik ve demokrasi tehdidine işaret etmenin bir yoluydu. Ama bu, aynı zamanda domuzların uzun zamandır işçi sınıfının yaşamının sıradan bir parçası haline gelmiş olması, evcil ile vahşi, kırsal ile kent, düzen ve düzensizlik, hürriyet ile mahpusluk arasındaki çizgide duruyor olması gerçeğine dayanıyordu. ‘Domuzlar hanenin neredeyse üyeleri idi ama pek de değildi ve insanların neredeyse yediklerini yiyordu ama pek de yemiyordu’. Bu şehirde bile doğruyd ve 19. Yüzyılda ve müşterek arazilerin çoğunun etrafı çevrildikten sonra da devam etti. Örneğin 1820’de Manhattan’da her beş kişiye bir domuz düşüyordu ve 1850’de Londra’nın Kuzey Kensington’daki kenar mahallelerinde bir kişiye yaklaşık üç domuz düşüyordu. Bunun bir sebebi, domuzun işçi sınıfının geçim ekonomisinin önemli bir ögesi olmasıydı. ‘Çalışan insanlar için halen erişilebilir olan, sınırlı bir kendi kendine yeterlilik için var olan birkaç olasılıktan biri, bir –veya hatta iki- domuz beslemektir. Yaygın bir aile hayvanıydı, çöpleri ve atıkları temizlemek için kullanılırdı, neredeyse bir ev hayvanı muamelesi görürdü ve fakat öldürülüp yenmeye mahkûmdu’.

(...)

Bu durumda yönetici sınıf için, kentteki domuz her tür sebepten dolayı bir sorundu: bir işçi için ücret olmadan bir tür geçimini sağlama olanağına sahip olma olasılığı yarattı, kenar mahalle koşullarının bir göstergesiydi, kötü hijyene yol açtı, medeni bir yaşamın yokluğunu sembolize ediyordu ve mülkiyete karşı suç işleme eğilimi yarattı. Hepsinden önemlisi, domuzun kentli işçi sınıfı mensubu sahibine yakınlığı, burjuvazi açısından işçinin kendi domuzluğunun kanıtı olarak görülüyordu. ‘Domuzlarla hiçbir ortak nokta olmaması –her burjuva özenin amacı bu değil miydi- domuz ahırının kokusundan mümkün olduğunca uzaklaşmak değil miydi?’. Bu amaç burjuvazi ile polis erkinin domuzsuz bir şehir hayalini paylaşmaya başladığı anlamına geliyordu. Bu rüyayı gerçek kılmak, domuz sürüsünün kontrol altına alındığı bir şehir yaratmak için, topyekûn bir savaşla –New York’ta polis ve sağlık görevlileri ‘defetme ordusu’ ve işçi sınıfından karşıtları da ‘domuz ordusu’ olarak tanımlanıyordu- şehri domuzlardan temizlemek demektir. Bu da şu anlama geliyordu: hoşnutsuz [*disgruntle*, EÖ:Ü] işçilerin iyi denetlendiği bir şehir yaratmak için bir savaş; yani işçi sınıfı ‘hayvanlığının’ iyi yönetildiği bir şehir” (Neocleous, 2016: 43-44, 52, 54). Burada ‘hoşnutsuz’ ifadesinin karşılığı olarak kullanılan *disgruntle* kelimesinin kökü *grunt* kelimesidir ve homurdanma anlamına da gelir. Bu anlamıyla domuzların çıkardığı homurtu sesine referans verir. Yani bir durumdan hoşnut olmadığımızda tepkimizi biraz pasif olarak dile getirmek için homurdanırız. Lakin buradaki hikâyeden anlaşıldığı gibi işçi sınıfının homurdanması, burjuvazi açısından pek masum ya da pasif bir tepki gibi geçirilmemektedir. Zira Amerikan Savunma Bakanlığının son zamanlarda ulusal güvenlik stratejilerine dair yayınlanmış metinlerinde tehdit ya da düşmanın kapsamlı niteliğini belirtmek için “Evrensel Hasım” [*Universal Adversary*] tabiri kullanılır. Bu tabirin işaret ettiği tehdit odakları sayılırken bunlardan biri hoşnutsuz çalışanlar [*disgruntled workers*] olarak adlandırılmıştır. Yani “işçi sınıfı domuzluğunun” bir tehdit olarak ele alınması 18. Yüz yıldaki polemiklerde kalmamış sınıf savaşının daimiliğini hatırlatacak biçimde günümüze kadar gelmiştir. Bu tehdit nitelenirken *disgruntle* ifadesinin tercih edilmesi ise tesadüf değildir (Neocleous, 2016). Burada aktarılan değerlendirmelerin metninde başvurulan referanslar için orijinal kaynağa bakılabilir.

mücadelesinde, farklı toplumsal mekânların dönüştürülmesi için bir ilkel birikim stratejisidir (Glassmann, 2006; Harvey, 2013; Walker, 2004).

Mekânın bu bağlamlarda vurgulanan önemi, aynı zamanda işçi sınıfı mücadelelerinin, üretim mekânını aşarak toplumsal ve politik anlamda belirleyici güç olduğu dönemlerde, kentsel mekânın pratik, ideolojik ve sembolik niteliklerinde yarattığı dönüşümlerle öne çıkması ile de teyit edilmektedir. Bu nedenle örneğin modern Paris, 1848 devrimci sürecinde Paris'in dar sokaklarında inşa ettikleri barikatları kullanarak kendi devrimci çıkışı korumaya çalışan işçi sınıfının, burjuvaziye bıraktığı politik deneyimin ürettiği bir mekândır (Harvey, 2019b). Bunun yanında, bu modern mekân, Paris'te gelişmekte olan sermaye birikim sürecinin ihtiyaç duyduğu kentsel planlamanın mekânsal düzenlemelerindeki 'Hausmann türü bir yönetici düz çizginin' (Harvey, 2010: 231) hâkimiyetidir. Modernitenin Paris'i aynı zamanda, 1870'de işçi sınıfının Paris Komünü sonrasında, bu devrimci deneyimi unutturmak üzere inşa edilen Bizans stili *Sacre Coueur Bazilikası*'nın sembolizminde temsil edilen anakronik mekândır (Harvey, 2019b). Sonuç olarak, sınıf mücadelelerinin bünyesindeki çeşitli biçimlerin, mekânsal bir çözümleme boyutu taşıması önemli görünmektedir ve örneğin Harvey'e (2010) göre bu, kapitalizmin eşitsiz coğrafi gelişimi zorlayan eğilimlerinin sınıf mücadeleleri ile ilişkisinin anlaşılmasında da yararlı olabilir:

"Marksist açıklamalarda, sınıflar arasındaki mücadelelerin sonucu olan dünya tarihinin nasıl ve neden çoğu zaman son derece tahripkâr olabilen jeopolitik çatışmalara gömüldüğü meselesi, basit bir kaza gibi ele alınmaz. Bunun kökleri kapitalizmi eşitsiz coğrafi gelişme kalıplarına zorlayan ve aşırı birikim sorununa bir dizi mekânsal çözüm arayışına iten politik-ekonomik süreçlerde yatabilir" (Harvey, 2010: 236).

Görüldüğü gibi burada belirtilen değerlendirmeler de mekânın toplumsal üretimi fikrinin izlerini taşımaktadır. Bu toplumsal üretim ise büyük oranda, birikim süreci ve sınıf mücadeleleri ile iç içe geçmiş bir gerçekliğe sahiptir. Yani mekân, toplumsal

ilişkilerin, sermaye birikim sürecinin ve sınıf mücadelelerinin üretilmiş mekânı olarak aynı zamanda, yapı ve deneyim ilişkisinin mekânsal mekanizmalarını ihtiva etmektedir. Bu nedenle, çeşitli soyutlamaların toplumsal çözümlemede yarattığı kimi muğlaklıklara rağmen, maddi etkinliğin, tarihsel oluşumların ve toplumsal dönüşümlerin izlerini taşıyan mekânın yeniden üretimini, maddi süreçlerle ilişkisine atf yaparak belirleyebiliriz. Çünkü mekân konusunda geliştirilen nesnel bir kavrayışın temelinde, onu kavramaya uygun düşünsel bir kategoriye hali hazırda sahip olunması değil, toplumsal yaşamın yeniden üretimindeki pratikler ve süreçler dolayısıyla üretilmesi bulunmaktadır (Lefebvre, 2013b; 2014; Harvey, 2010: 230).

Lefebvre (2014), toplumsal olanla ilişkiyi zayıflatan mekân soyutlamalarını eleştirirken, bu soyutlamaların esasında mekânın yukarıda anılan toplumsal üretim sürecini kavramamızda, bir gelişimden çok sınırlılığa neden olduğunu vurgular. Zira ona göre bu durumda, “(f)elsefi - epistemolojik kökenli mekân fetişleşir ve zihinsel mekân, fiziksel mekânla toplumsal mekânı kapsar” (Lefebvre, 2014: 37). Buradaki çözümleme sürecinde gerçeklik, gerçekliğin belirli söylemler merkeze alınarak kavranmasına dayanmaktadır. Bu kavrayışta ise teorik olandan pratiğe, zihinsel olandan toplumsal olana, felsefi mekândan nesnelere işi olan insanların mekânına nasıl geçildiği ve buradaki olası dolayımın neler olduğu meseleleri muğlaklaşmaktadır⁴⁹. Kanımızca, mekân kavramına dair muğlaklaşma, Marx’ın klasik ekonomi-politiğin yöntemini eleştirirken tarif ettiği ve daha önce *I. Bölüm*’de aktardığımız, bir *kötü soyutlama* örneği olarak da düşünülebilir. Zira Lefebvre felsefi mekânın fetişleşmesinden söz etmektedir ve Marksist çözümlemede fetişleşme, gerçekliğe dair herhangi bir şeyin, oluşumundaki çelişkili tarihsel ve toplumsal ilişkilerinden soyutlanarak, kendiliğinden zorunlu ve doğal bir görünüm kazanması ve toplumsal

⁴⁹ Lefebvre (2013) bu muğlaklığın çeşitli yanılsamalarla ilişkili olduğunu vurgular ve bunları *şeffaflık yanılsaması* ve *gerçeğimsilik* yanılsaması olarak adlandırır. Bu kavramların açıklamaları için bkz. (Lefebvre, 2013: 57-60).

ilişkilere dışsal ve hükmedici bir konuma yerleşmesi olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle Lefebvre mekâna dair temel tezini “(ü)retim tarzı, bazı toplumsal ilişkilerle birlikte, kendi mekânını (ve zamanını) örgütler-üretir” (2014: 28) diyerek özetlemektedir.

Bu temel tez çerçevesinde Lefebvre (2014), nesnelerin belirli bir mekânda üretiminden mekânın meta biçiminde üretimine geçişe vurgu yapmaktadır. Bu geçişte mekân, hem bir ürün olarak hem de bu sürecin örgütlenişi olarak anlaşılmaktadır:

“Bir ürün olan mekân, etki ya da tepki yoluyla bizzat üretime müdahale eder: Üretken emeğin örgütlenmesi, ulaşım, hammadde ve enerji akışı, ürün paylaşım ağları... Kendince üretken ve üretici olan mekân üretim ilişkilerine ve (iyi kötü örgütlenmiş) üretici güçlere dâhildir. (...) Aynı zamanda, üretim aygıtının, genişletilmiş yeniden-üretim pratik anlamda ‘alanda’ gerçekleştirdiği ilişkilerin yeniden-üretimine içine de dâhil değil midir?” (Lefebvre, 2014: 24).

Burada mekânın üretime müdahalesinin “üretim yeri” ile sınırlı bir anlamda ele alınmadığı görülmektedir. Buna göre toplumsal mekân, genişletilmiş yeniden üretim sürecinde yerler arasındaki ilişkinin örgütlenmesinin de önemli bir parçasıdır. Lefebvre’e (2014) göre mekânın bu özelliği, onun toplumsal üretim sürecinin, sınıfların ve sınıf ilişkilerinin toplumsal yeniden üretiminde de yer almasına neden olmaktadır. Zira toplumsal işbölümünün ifadesi olan toplumsal mekânlar, bu işbölümüne dayandırılan faaliyetlerin ayrıştırılmasıyla birlikte, bu faaliyetlere tanımlanmış yerlerin örgütlenmesini ifade etmektedir:

“Toplumsal mekân, toplumsal yeniden-üretim ilişkilerini, yani ailenin özgün örgütlenmesiyle birlikte, cinsiyetler, yaşlar arasındaki biyolojik-fizyolojik ilişkileri ve üretim ilişkilerini, yani işbölümünü ve örgütlenmesini, dolayısıyla hiyerarşikleşmiş toplumsal işlevleri -bunlara (az çok) uygun yerler atfederek- içerir. Üretimle yeniden-üretim bu ikili zincirleşimi birbirinden ayırmaz: işbölümü aile içinde yankı bulur ve

oradan beslenir, tersine, ailenin örgütlenmesi ise iş bölümüyle birlikte işin içine girer. Toplumsal mekân ise bu faaliyetleri ‘yerli yerine oturtmak’ için birbirinden ayırır” (Lefebvre, 2014: 61-62).

Mekânın, kapitalist üretim ilişkilerinin toplumsal örgütlenmesinde “faaliyetleri yerli yerine oturtmak” için ayrıştırılmasının iki boyutu vardır: Birincisi, kapitalist üretimin ve kapitalist emek sürecinin sürekliliği, nesnelerin belirli bir mekânda üretiminin örgütlenmesi ile sağlanmaya çalışılmasıdır. İkincisi ise, sermaye birikiminin toplumsal yeniden üretiminin sorunsuz işleyebilmesi için mekânın bir meta olarak üretilmesidir.

Bilindiği gibi Marksist çözümlemelerde sermaye birikim sürecinin çeşitli nedenlerle kesintiye uğraması kapitalizmde iktisadi krizlerin sistematik temelini oluşturmaktadır (Harvey, 2012a: 225-277). Lefebvre (2014) açısından ise mekânın üretiminin anılan iki boyut bağlamında detaylı ve ısrarlı bir şekilde değerlendirilmesi, mekânın meta olarak keşfinin kapitalizm içerisinde çeşitli krizlere bir yanıt olarak ortaya çıkması ile ilişki görülmesinden kaynaklanmaktadır. Zira Lefebvre, Marksist kapitalizm çözümlemesinde mekânın üretim yeri ile sınırlı şekilde kavranmasının, mekânın meta olarak keşfinin kapitalizmin kendi krizlerini aşabilmesindeki rolünü görmeyi zorlaştırdığını düşünmektedir (Şengül, 2001: 15).

Lefebvre’in mekân üzerine düşünmesi ve bu kavramı kapitalist üretim ilişkileri ile birlikte asli bir kavram olarak ele almasının arkasındaki önemli gerekçelerden biri de kapitalizmin kendini sürdürmekteki bu “başarıdır”. Bu durum, Marksist sınıf çözümlemesindeki farklı kuramsal çıkışlarda gördüğümüz gibi Lefebvre’in tartışmalarının da, sınıf mücadeleleri ve politikaya dair bir

sorunsal ve proje etrafında şekillendiğini göstermektedir. Peki, mekânın meta olarak keşfi ne anlama gelmektedir?

Mekânın metalaşması süreci, mekânsal farklılık, çoğulluk ve kullanım değerinin, sermaye birikimi mantığına uyumlu biçimde -Marx'ın soyut emek kavramındaki gibi- indirgenmesi sürecidir. Bu süreçte, kapitalist birikim için kent mekânlarının işlevselleştirilmesi aracılığı ile mekân, değişim değerinin konusu haline getirilmiştir. Yani Lefebvre'e (2014) göre kapitalizmin mekânı 'soyut mekândır':

“Kapitalizm ve Neo-kapitalizm, 'meta dünyasını'nı, o dünyanın 'mantığını' ve dünya ölçeğindeki stratejilerini, aynı zamanda da paranın ve politik devletin gücünü kapsayan soyut mekânı üretti. Bu soyut mekân, bankaların, iş merkezlerinin, büyük üretim birimlerinin devasa ağlarına dayanır” (2014: 81).

Dolayısıyla Lefebvre'in mekâna yaklaşımı temelde, 'bankaların, iş merkezlerinin, büyük üretim birimlerinin devasa ağlarına' yani kapitalizmde kent olgusuna ilişkin tartışmaları ile ilişkili olarak düşünülebilir.

Örneğin, finansal sermayenin neoliberal dönemde öne çıkan hareketliliği ve bu hareketin oluşturduğu ağların, aynı zamanda kentsel mekânda finans merkezlerinin oluşumu ve 'küresel kent' tartışmaları ile birlikte görünmesi bu anlamda tesadüf değildir. Zira Sassen (1991), küresel kent⁵⁰ kavramı üzerine tartışmasında, bu kentlerin önem kazanmış kimi ekonomik faaliyetlerin (finansal hareketlerin) tek başına yönetimsel bir merkezi olmadığını vurgular. Bunun yanı sıra küresel kentler, belirli üretim mekânları anlamıyla da merkezi bir konum işgal etmektedirler. Sassen'e (1991) göre bu bütünleşik konum, yönetim ve eşgüdüm faaliyetleri açısından kilit bir rol üstlenmektedir. Bu bağlamda, uluslararası çapta çok yönlü ticari ve mali özellikler

⁵⁰ Sassen (1991) küresel kent olarak New York, Londra ve Tokyo'yu incelemektedir.

sergileyen büyük şirketlerin gerçekleştirdikleri işlemlerin, dağıtım ağlarının örgütlenmesi ve yönetimi için ihtiyaç duyulan uzmanlaşmış hizmetlerin temini ve bu hizmetlere dönük pazarın oluşturulması da küresel kentlerin önemli işlevlerinden biridir. Ayrıca bu işlevin bir uzantısı olarak finansal ekonomik etkinliklerin yayılması ve uluslararasılaşmasında da rol alırlar. Burada küresel kent tanımlamasının ne kadar isabetli olduğu ayrı bir tartışma konusu olsa da önemli olan, bu tanımlamanın unsurlarındaki mekânsal ifadelerin sermaye ilişkilerine gönderme yapan içeriğidir. Başka bir ifadeyle Lefebvre'in (2014) perspektifinden bu ilişkilerin mekânı, uluslararası kapitalizmin soyut mekânıdır. Zira buradaki örnekte küresel kent, “meta dünyasını”, o dünyanın ‘mantığını’ ve dünya ölçeğindeki stratejilerini, aynı zamanda da paranın ve politik devletin gücünü kapsayan” devasa ağların kavşak mekânı konumundadır (Lefebvre, 2014: 81).

Böylelikle, Lefebvre'e (2013b: 28) göre kentsel mekân, artı-değerin oluşumu, gerçekleşmesi ve dağılımında giderek daha önemli hale gelmiştir. Bunun anlamı hemen her türden ilişki ve nesnenin belirli bir mecrada mütakabil hale getirilebildiği “soyut bir mekân” olarak (Harvey, 2012a) kapitalist değer nosyonunun, kent olgusuna içsel bir anlam kazanmasıdır. Örneğin endüstrileşme sürecinin “metodik ve sistematik olarak empoze ettiği homojenliği” (Lefebvre, 2013b: 36), yani her nesne ve ilişkinin sermaye ya da paraya indirgenebilir hale gelişini gerekli kılan mekânsal (aynı zamanda sosyal) örgütlenme, belirli bir kentsel düzenlemeye denk düşmektedir. Kentlerin bir soyut mekân olarak anlaşılması ise meta dünyasının gereklerine uygun yapılanması ile ilişkilidir. Bu anlamda Lefebvre (2013) için kapitalist kent, Marx'ın meta fetişizmi kavramı ile vurgulamaya çalıştığı üzere, tek bir fetişin bütün nesne ve ilişkilerin üzerine çıktığı değer kavramı (değişim değeri) ile her türden niceliğe indirgenebilir hale gelmesini ifade etmektedir. Lefebvre'in (2013: 38) ifadesiyle “bu yeni dönemle birlikte

geçmişte mutlak olan şeyler – akıl, tarih, devlet, insan- göreceli hale gelir. Bu toplulukların ve bu fetişlerin öldüğü de söylenebilir”.

Kapitalizmde mekânın soyut mekâna dönüşümü, mekânın sermaye birikim sürecine içerilmesi boyutunda tek yönlü bir ilişkiyi ihtiva etmemektedir. Kapitalizmde soyut mekân, çeşitli ilişkileri belirli mekanizmalar üzerinden dayatan sınırlayıcı sınıfsal yapının içsel bir unsurudur. Bu niteliğiyle mekân, sınıf oluşumlarında ve sınıf ilişkilerinde sermayenin üretim ve yeniden üretim alanlarını ilgilendiren mekânsal stratejiler dolayısıyla etkili olmaktadır. Lakin bu süreç (örneğin proleterleşme süreçlerindeki sınıf mücadeleleri gibi), aynı zamanda karşıtlıklar, çelişkiler ve bununla ilişkili direnişler içermektedir. Bu anlamda soyut mekân, sömürü ilişkilerinin tesisi ve devamlılığı ile bunun karşısındaki sınıf mücadelelerinin mekânıdır:

“Peki ya sınıf mücadelesi? Sınıf mücadelesi mekânının üretimine, faileri sınıflar, sınıf fraksiyonları ve grupları olan üretime müdahale eder. Günümüzde sınıf mücadelesi, her zaman olduğundan daha çok, mekânda yaşanır. Doğrusu, soyut mekânın farklılıkları kelimenin tam anlamıyla silerek gezegene yayılmasını tek engelleyen şey sınıf mücadelesidir. Sadece sınıf mücadelesinin farklılaştırıcı bir kapasitesi vardır. Strateji olarak ‘mantık’ ve ‘sistem’ olarak ele alınan ekonomik büyümenin içinde olmayan farklılıkları üretme kapasitesi sadece onda vardır (bunlar sonuçta ortaya çıkan ya da hoş görülen farklılıklardır)”. (Lefebvre, 2014: 83)

Bu aktarımda, sınıf mücadelesinin yarattığı farklılıklardan söz edilirken, “ortaya çıkan ya da hoş görülen farklılıklardır” ifadesi dikkat çekicidir. Çünkü bu ifadeler soyut mekân tartışmasında yapılar karşısında sınıf mücadelesine yapılan vurgunun etkisini azaltan bir anlam oluşturmaktadır. Lefebvre burada kapitalist soyut mekâna direnişlerin, onu kapsamlı bir biçimde dönüştürecek etkilerde [henüz] bulunmadığını kast eder görmektedir. Zira biraz ileride “(b)ununla birlikte, burjuvazinin, inisiyatifi elinde

tutarak, mekân için ve mekân içinde mücadelesini sürdürdüğünü de kabul etmek gerekir” (Lefebvre, 2014: 84) ifadelerini kullanmaktadır.

Lefebvre (2014) için soyut mekân, hem mekânın meta olarak keşfi ile kapitalizmin krizlerini aşmasında önemli görülür, hem de sınıf mücadelelerine burjuvazinin başarılı olmuş bir stratejisini ifade eder. Bu nedenle Lefebvre yukarıdaki ifadesinin devamında, “soyut mekân son derece karmaşık biçimde işler. Tıpkı diyalog gibi, bu soyut mekân da zımnî bir anlaşma içerir. Bu bir saldırmazlık paktıdır, kısmî bir şiddetsizlik anlaşmasıdır” (Lefebvre, 2014: 84) derken hem bir süreci hem de bu süreçteki bir durumu işaret etmektedir⁵¹.

Bu noktada Lefebvre, mekânın üretimi ve soyut mekân tartışmasındaki vurgularını, üretim mekânlarının içerdiği çelişkilerin, yeniden üretim mekânlarına ya da üretim dışı alanlar olarak kentsel mekândaki çelişkilere doğru kaydırmaktadır. Zira kapitalizmin krizlerini aşmasını sağlayan soyut mekânın toplumsal üretiminde, büyük oranda üretim alanından kaynaklanan sınıf mücadeleleri ve çelişkiler, bu alanlar dışına çıkarılarak, Lefebvre’in sözünü ettiği “zımnî anlaşma” için bir zemin oluşturulmuştur. Bu durum ise kapitalizmde soyut mekânın, hali hazırda üretim sürecinin toplumsal işbölümü çerçevesinde örgütlenmiş mekânsal ayrışmasına dayanarak, işçi sınıfının karşısına, emeğin mekânı ile tam olarak örtüşmeyen, toplumsal bir mekân olarak çıkmasıyla ilişkilidir. Lefebvre ilişkiyi şu biçimde açıklamaktadır:

“(t)oplumsal mekân toplumsal emek mekânıyla örtüşmez. Bununla birlikte, hazzın, çalışmanın da mekânı değildir. Üretilmiş ya da işlenmiş bir nesnenin emeğin

⁵¹ Lakin Lefebvre’nin işaret ettiği (varsa) “zımnî anlaşma”lar kanımızca tarihsel olarak kurulmuştur. Bu tarihsel zemin ise, kapitalist toplumsal düzenin tesisini ve buna direnişleri içerir (sınıf mücadelesi). Bunun “zımnî bir anlaşma” biçiminde görünmesi; tarihsel çatışmaların belirli sonuçlarının, toplumsal düzen oluşturma ve sürdürme pratikleri tarafından belirli ölçülerde içerilmiş ve günümüze bu biçimlerde (“doğal” bir ortaklık ve anlaşma mekânı olarak) devredilmiş olması ile ilgilidir. Örneğin ‘çalışma barışı’ ve ‘toplumsal istikrar’ gibi ifadeler bu türden süreçler vasıtasıyla toplumsal anlamda ‘makul’ bir görünüm kazanmışlardır. Bu mutabakatın arkasında, sermayenin toplumsal iktidarı ve devletin siyasal iktidarını ilişkilendiren ve şiddetli çatışmalar içeren bir tarih bulunmaktadır (Neocleous, 2013).

mekânından onu kapsayan toplumsal mekâna geçişi ancak çalışmanın izlerinin silinmesiyle gerçekleşebilir. Bilindiği gibi, metalar böyledir” (Lefebvre, 2014: 226).

Metalar gibi soyut mekân da çalışmanın izlerinin silindiği bir homojenizasyona⁵² tabidir ve fakat Lefebvre için bu homojenizasyon, toplumsal mekânın soyut mekân olarak üretiminde, toplumsal yaşamdaki farklılıkların, çoğullukların ve kullanım değerlerinin de tek bir biçime indirgenmesi baskısı ile daha geniş bir alana sahiptir. Bu nedenle kapitalizmin çelişkileri üretim alanları dışındaki kentsel mekânlarda da yoğunlaşma eğilimi göstermektedir. Yani “homojenleşme mekânının homojen bir yanı yoktur. Kendi tarzında çok-çatışmalı ve çoğul bu mekân, dağınık parça ya da unsurları zorla içerir ve birleştirir” (Lefebvre, 2014: 314). Kapitalizmde mekânın üretimi sürecinin içerdiği çelişkiler, bu homojenleştirici baskılara karşı direnişlerin oluşabileceği her mekânda kendilerini gösterebileceklerdir. Bu nedenle sınıf mücadeleleri, üretim mekânlarına ya da doğrudan bu mekânlardan türemeyen gündelik yaşam alanlarına (Lefebvre, 2010; 2013a)⁵³ ve yeniden üretim alanlarına uzanan gündemlere sahip olmaktadır. Çünkü soyut mekânın homojenleştirici baskısı toplumsal mekânlardaki her çeşit farklılığa uzanmaktadır:

“Tarihsel mekânın devamı olan bu soyut mekân, giderek zayıflayan temsil mekânlarının tortusu ve dayanağı şeklinde ayak direr. (...) Bu biçimsel ve niceliklendirilmiş mekân, farklılıkları inkâr eder; doğadan ve zamandan kaynaklı (tarihsel) farklılıkları inkâr ettiği gibi, beden, yaş, cinsiyet ve etnik kökenden kaynaklı olanları da inkâr eder” (Lefebvre 2014: 77)

Bu değerlendirmelerde vurgu, soyut mekânın her türden toplumsal farklılığı baskılamaya yönelik indirgeyici niteliğine yapılmaktadır. Böylesi bir vurgu,

⁵² “Soyut mekân homojen değildir; amacı, anlamı, ‘hedefi’ homojenliktir. Bunu dayatır. Kendi içinde çok birimlidir” (Lefebvre, 2014: 294).

⁵³ Lefebvre’in kentsel sorunlarla mekânın toplumsal üretimini ve bunlarla, kapitalizmin kendi dönemi içerisindeki ‘yeni’ yapısına dair tartışmaları ilişkilendirmesi onu, gündelik hayat üzerine sistematik bir değerlendirme geliştirmeye yöneltmiştir. Bu, toplumsal mekânın soyut mekân üzerinden eleştirisinde olduğu gibi, “gündelik hayatın eleştirisi” biçiminde olmuştur. Bkz. (Lefebvre 2010; 2013a).

Lefebvre'in (2014) mekâna dair tartışmalarını yürüttüğü dönemde gelişen kentsel toplumsal hareketlerin ya da tüketici hareketlerinin bu alanlar üzerindeki direnişlerine dair bir perspektif geliştirmeye çalışması ile ilgilidir. Aynı zamanda bu perspektif Lefebvre'in, Marksizm açısından bu hareketlerle bir ilişkinin kurulmasının zorunlu olduğunu düşünmesi hatırlandığında, daha da anlam kazanmaktadır.

Lefebvre'i (2014) mekânın üretimi değerlendirmelerine götüren sürecin bir tarafında bu politik kaygıların şekillendiren sorunsalların, kuramsal ve pratik kaynakları bulunmaktadır. Bu süreç ise "1950'lerin sonunda ve 1960'ların başında Fransız Komünist Partisi ile bağlarını koparışı ve Marx'ın nihai kapitalist kriz öngörüsünün gerçekleşmemesini açıklamak için bir yol arayışı ile örtüşür" (Katznelson, 2019: 112). Dolayısıyla Lefebvre de, Marksizm'e ilişkin diğer kapsamlı yeniden yorumlama girişimlerinde olduğu gibi, temelde sınıf mücadelesinin ve politikanın pratik sorunlarının yarattığı itkidен büyük oranda beslenmiştir. Katznelson'a (2019) göre Lefebvre'i mekânın üretimine ve kent sorunu tartışmalarına götüren temel iddiası şöyleydi:

"Marx'ın bilim ve teknoloji devriminin zaferini öngörmekte başarısız olduğunu ve Marksistlerin bunları hesaba katmakta yetersiz kaldıklarını savundu. Yeni bir teknokratik sınıfın yükselişi, pazarın ölçeğinin bütün dünyayı kapsayacak şekilde genişlemesi ve 1950'lerin matematiksel bilgi kuramı gibi yeni buluşlarıyla kendini gösteren bu kökten değişim, geleneksel kapitalizmin yerine geçti; 'yarım kalmış sosyal ve politik devrim için bir vekil' idi"(2019: 113-114).

Dolayısıyla Lefebvre, hem kapitalizmin kendini sürdürmesini sağlayan dinamikleri tartışmak hem de kapitalizmde bu dinamiklerin neden olduğu, üretim mekânı ile sınırlı olmayan çelişkilerin bütünlüklü bir çözümlemesini yapmak gayesi ile mekân, kent tartışmaları, devlet ve mekân politikası tartışmalarına yoğunlaşmıştır

(Lefebvre, 1996; 2009)⁵⁴. Bu yoğunlaşma, yukarıda aktardığımız gibi, kapitalizmin ‘yeni’ düzeyi bağlamında soyut mekânın oluşturduğu homojenleştirme baskısının yarattığı dinamiklerin, daha çok kentsel toplumsal hareketler düzleminde ortaya çıkan görünümleri ile ilişkilidir. Lefebvre (1996; 2009) aslında burada, doğrudan emek-sermaye çelişkisinden kaynaklanmadığı düşünülen karşıtlık, çelişki ve mücadelelerin bütünselliğini gösterebilmek amacıyla, mekânın üretimi ve soyut mekân gibi kavramları Marksist çözümleme ile birleştirmeye çalışmaktaydı.

Kanımızca mekânın toplumsal üretimi ve soyut mekân kavramları ile Lefebvre, kapitalizmde yapılar ve deneyimlerin ilişkisi bağlamında önemli ipuçları sağlamıştır. Bunlardan biri, sermaye birikim sürecinin mekânsal yapısı ve bunun sınıf ilişkileri ve sınıf oluşumları ile ilişkisinin ortaya konulmasında, bu yapıların ne tür ilişkiler ve mekanizmalarla işlediğine ilişkin farklı toplumsal ölçeklerin⁵⁵ tanımlanabileceği somut bir çerçeveyi içermektedir. Bir diğer ipucu ise Lefebvre’in (1996; 2009) sınıf bilinci ve sınıf mücadelesinin üretim alanından toplumsal alana uzanan çetrefilli ilişkisinin içerdiği deneyimleri birbirine bağlayan ve bu deneyimlerin sınırlarını belli ölçülerde belirginleştirebilen mekânın toplumsal düzeninin, sermaye birikim süreci ile çok yönlü ilişkisinin araştırılmasını teşvik etmesinde bulunabilir.

Buna karşın Lefebvre (2014), mekânın toplumsal üretimi ve soyut mekân tartışmalarının sunduğu kuramsal çerçeve içerisinde, toplumsal mekânlarda işleyen homojenleştirme sürecinin yarattığı sonuçlara daha fazla ağırlık veren bir eğilim sergilemiştir. Bu eğilim ise anılan kavramların sınıf oluşumları ve sınıf mücadelesi ile ilişkisinin daha kopuk bir görünüm sergilemesine neden olmuştur. Bu nedenle, sermaye birikim süreci üzerinden üretim ve yeniden üretim alanlarını ilişkilendirilmesi ve bu

⁵⁴ Mekân politikası, kent ve devlet tartışmaları için özellikle bkz. (Lefebvre, 1996: 97-100, 147-160, 185-198; 2009: 51-153,167-185, 223-254).

⁵⁵ Kent sorununu Lefebvre’nin tartışmaları üzerinden bir ölçek sorunu olarak ele alan ve mekânsal ölçeğin politik niteliğine ilişkin bir değerlendirme için bkz. (Brenner, 2000).

süreçten şekillenen mekânsal stratejilerin yarattığı toplumsal belirlenimlerin net bir biçimde ortaya konulması gibi sınıf çözümlemesi açısından kritik meseleler yeterince geliştirilememiştir. Lefebvre açısından soyut mekân, her türden toplumsal farklılığı “inkâr eden” eğiliminden dolayı, kapitalist değer üretimi ve sermaye birikim sürecinin ortaklaştırıcı niteliği ile ilişkilendirilir. Ancak bu mekanizmaların yarattığı toplumsal direnişlerin sınıf mücadelesi ile ilişkilendirilmesi noktasında Lefebvre (2014) vurgusunu, homojenizasyona karşı farklılıkların korunmasına kaydırmaktadır. Bu kuramsal ağırlık değişimi, onun, sınıf mücadelesi ve politik mücadele konusunda geliştirdiği kaygılar ile doğrudan ilişkili görünmektedir ve bu bir sorun alanı olarak da düşünülebilir:

“Lefebvre’in formülasyonunun temel zayıflığı da buradadır. Çünkü sosyalist mekânın farklılıkların mekânı olacağını söyleyen Lefebvre, nasıl olup da bir dizi farklılığın, kapitalizmin ortadan kaldırılmasına yönelik bir projede bir araya getirilebileceğini söylememektedir. Üretim ile yeniden üretim, iş yaşamı ile günlük yaşamın mekânlarının, örneğin etnik topluluklar arasındaki farklılıkların ortak bir proje etrafında nasıl bir araya getirilip, kendi deyişyle mekânda sınıf mücadelesine dönüştürüleceğine ilişkin bir değerlendirmeyi ne yazık ki Lefebvre’in değerlendirmelerinde bulamıyoruz” (Şengül, 2001: 16-17).

Lefebvre’de toplumsal karşıtlık ve çelişkilerin, mekânda sınıf mücadelesine dönüştürülebilmesine dair gözlemlenen bu belirsizliğe rağmen, Marksist sınıf çözümlemesinin sorun alanları açısından, yapıların ve deneyimlerin mekânsal olarak düşünülmesinin temel bir yöntemsel eğilim haline getirilmiş olması önemlidir. Bu, bir hareket noktası olarak düşünülebilir ve sonraki doğrultu, bu yöntemsel eğilimin kimi ek olanaklar sunup sunmadığı üzerine bir değerlendirmeyi gerektirmektedir.

3.2. MEKÂN VE YÖNTEM: YAPI VE DENEYİMİ MEKÂNSAL OLARAK

DÜŞÜNMEK

Çalışmanın *I. ve II. Bölümlerinde* Marksist sınıf çözümlemesinin sorun alanları ve yöntem ilişkisi tartışılırken, bu ilişkide yapı-özne ikiliğinin felsefi ve kuramsal biçimlerinin nihai çözümüne yönelik yaklaşımların, sınıf çözümlemesinin gelişimi açısından sınırlayıcı bir etkisi olduğu vurgulanmıştır. Bununla birlikte anılan sorun alanlarındaki gerilimleri, sınıf mücadelesinin toplumsal ve politik sorunlarını temel olarak sürekli yeniden tarif etme çabasının, Marksizm’de kuramsal, yöntemsel ve politik derinleşme ve gelişimin asıl temeli olduğu değerlendirilmesine yer verilmiştir. Bu değerlendirmelerden çıkan sonuçlardan biri; Marksist sınıf çözümlemesinde ve genel olarak Marksizm içinde, farklı eğilimlerin ortaya çıkması ile o eğilimlerin üzerinde durduğu politik sorunlara dair geliştirilen alternatif stratejik yaklaşımların doğrudan ilişkili olduğu düşüncesidir. Bu anlamda, Marksist politik sınıf hareketlerinin ve sosyalist deneyimlerin ortaya çıkardığı sorunların, Marksizm’de hali hazırda geliştirilmiş ve öncelikle kuramsal olan pozisyonlardan kaynaklanmadığı, kimi politik eğilimlerin bu pozisyonların doğal ve kendiliğinden politik yansımaları olarak düşünülmeceği ifade edilmeye çalışılmıştır.

Örneğin, hem Althusser (1995; 2002; 2003) hem de Thompson’ın (2004; 2015) Marksizm üzerine tartışmalarında öne sürülen kuramsal iddiaların, büyük oranda hali hazırda geliştirilmiş ya da ana hatları belirlenmiş bir politik projeye yaslandığı bu bağlamda iddia edilmiştir. Zira bunun tersi bir durumun, sınıf bilinci, sınıf mücadelesi ya da devrim gibi başlıkların eleştirel değerlendirmesinde, kuram ile politika arasında doğrusal bir ilişki varsaymak durumda kalacağı ifade edilmiştir. Bu varsayımın ise kimi Marksizm yorumlarına yöneltilen kaba materyalizm eleştirilerinde öne sürülen sorunların bir benzerinin, bizzat bu eleştirilerde yeniden üretildiğine işaret eden bir durum yarattığı belirtilmiştir. Bu nedenle “eleştirel” Marksizm’in, kuramsal eleştiride diyalektik, lakin politik eleştiride mekanik yaklaşım sergileyen bir tutarsızlık görüntüsü oluşturduğu vurgulanmıştır. Çünkü sınıf çözümlemesinin kuramsal sorun alanlarında

yapı ve deneyim arasında kurulmaya çalışılan diyalektik ilişki, politik eleştiriye ya da örgütlü işçi sınıfı politikasına yöneldiğinde, pratikten kuramsal pozisyona ya da kuramdan pratiğe doğrusal olarak geçerek bu diyalektiği işletememektedir. Dolayısıyla bu değerlendirmelerden çıkarılabilecek ikinci sonuç ise Marksizm'deki tartışmaların bu boyutunun, bilim ve politika arasında kuramsal olarak olmasa bile pratik olarak belirli bir ayırımın geliştirilip büyütülmesine sebep olduğudur.

Bu değerlendirmeler bağlamında bir önceki alt bölümde, Lefebvre'in (2014) mekânın üretimi ve soyut mekân tartışmalarının da belirli bir politik proje önerisine dayanmasıyla, benzeri bir arka plana sahip olduğu belirtilmişti. Böylesi bir arka planı gündeme getiren değerlendirme ise 'kapitalizmin nasıl hayatta kaldığı' [*Survival of Capitalism*]⁵⁶ sorusuna Lefebvre'in verdiği yanıtta vurgulanmaktadır:

"Kapitalizm kendi iç çelişkilerini bir asırdır çözmeseydi bile hafifletmeyi başarmış ve sonuçta, Marx'ın Kapital'i yazısından günümüze geçen yüz yıllık sürede 'büyüme'yi gerçekleştirmiştir. Bu durumun maliyetinin ne olduğunu hesaplayamayız, ancak nasıl bir araçla gerçekleştirildiğini biliyoruz: mekânı işgal ederek ve mekânlar üreterek" (Lefebvre, 1976: 21'den aktaran Şengül, 2001: 14).

Kapitalizmin mekânları hem işgal edip hem de nasıl ürettiğine dair Lefebvre'in yanıtı ise mekânın toplumsal üretimi ve soyut mekân kavramları ile verilmiştir. Bu yanıtın Marksizm açısından politik iması ise şöyle ifade edilebilir: mekânların bir taraftan işgal edilirken bir diğer taraftan yeni mekânların üretiliyor oluşunun yarattığı yeni kentsel ve toplumsal direnişlerle ilişki kurulması zorunludur. Bunun için Lefebvre (1994) anılan karışıklıkların, mekânın toplumsal ürün olma niteliği ve kullanım değerlerini öne çıkaran bir temelde şekillendiğini vurgulamaktadır. Çünkü kapitalizmde mekânın soyut mekâna dönüştürülmesi süreci, mekânın sermaye birikim sürecine dâhil oluşundan kaynaklı olarak, mekândaki toplumsal düzenlemelerin üzerinde homojenleştirme yönünde bir

⁵⁶ Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. (Lefebvre, 1976).

baskı oluşturmaktadır. Bu baskı ise toplumsal çeşitlilikleri ve meta biçimi karşısında kullanım değerlerini öne çıkaran toplumsal pratiklerin, sermaye ve devlet tarafından uygulanan mekânsal stratejilerle bastırılması anlamını taşımaktadır. Bu çerçevede mekân, hem tüketim nesnesi, hem politik enstrüman hem de sınıf mücadelelerinin müdahale alanı olarak işler ve kapitalist mekân olarak kendi karşıtlıklarını yaratır. Bu karşıtlıklar ise mekânın özel mülkiyet, birbirleri ile değiştirilebilir parçalara dair talepler ve mekânı çok daha büyük düzlemlerde ele alabilmek için geliştirilen bilimsel ve teknik (enformasyonel) kapasiteler tarafından parça parça edilmesinden [*pulverization*] doğmaktadır. Bu eğilim aynı zamanda, kapitalist mekânın yeniden üretilebilir olana yönelimli olması anlamı taşımaktadır. Yani üretim ilişkilerinin yeniden üretiminde kapitalist mekân, bir homojenizasyon mantığı ve yinelenbilirlik stratejisi olarak işler ve toplumsal mekânı bu yolla düzenlemenin bir unsuru haline gelir. Bunun toplumsal sonuçlarından biri ise daha önce sözü edildiği gibi farklılıkların baskılanması ya da “farklılığın olumsuzlanmasıdır” (Lefebvre, 1994: 188-189).

Bu noktada mekân, toplumsal üretimi ve soyut mekân olarak işleyişi ile kapitalist sermaye birikim sürecinin sürdürülmesinde yapısal bir unsurdur. Bunun yanında yeniden üretim alanlarında (gündelik hayat, kentsel mekânlar, kamusal alanlar, haneler, tüketim alanları ve alışkanlıkları, şehir planlamaları, konutlar ve üretim mekânlarının bunlara göre düzenlenmesi vb.) bu yapısal unsur, kullanım değerleri ve farklılığın olumsuzlanması biçiminde işleyerek, toplumsal sınıf deneyimlerini kuşatırken ve sınırlandırırken, aynı zamanda bu kuşatma ve sınırlamalara karşı öznel kapasiteleri harekete geçirmektedir.

Görüldüğü gibi Lefebvre, Marksist sınıf çözümlemesinde yapı ve deneyim ilişkisinin gerilimlerine, bu ilişkiye mekânsal bir düzlem kazandırarak yanıt vermeye çalışmaktadır. Kanımızca bu, sınıf çözümlemelerinde yapı-deneyim ilişkisine dair

yöntemsel olarak ön açıcı bir çaba olarak değerlendirilebilir. Zira Marksist yapı anlayışına, sermaye birikim sürecinin mekânsal stratejilerinin diyalektik bir biçimde yerleştirilmesi için sistematik bir girişimi başlatmıştır. Kapitalizmin mekânsal stratejileri ise sınıf ilişkileri, sınıf oluşumları ve sınıf mücadeleleri açısından oldukça önemlidir. Zira kapitalizmde mekânın toplumsal üretimi, üretim mekânlarının planlanmasından bu mekânların coğrafi yerleşimine, üretim faaliyetlerinin mekânsal ilişki ve yerleşimlerinden bunların yarattığı yeni kentsel yoğunlaşmalara ve sermaye dolaşımı için hayati olan mekânsal düzenlemelerden bu mekânsal düzenlemeler etrafında ortaya çıkan farklı ekonomik üretim ve tüketim faaliyetlerine kadar, farklı toplumsal ölçeklerin yaratılmasında rol oynamaktadır (Harvey, 2012a). Bu toplumsal ölçekler arasında kurulan ya da kurulmaya çalışılan ilişki ve mekanizmalar ise işçi sınıfının üretim mekânlarındaki deneyimleri ve bunlardan türeyen öznel kapasiteleri ile yeniden üretim alanlarında farklı toplumsal kaynakları olan sınıf bilincini ve eylemini ilişkilendirmektedir. Bu ilişkilendirme süreci farklı ölçeklerde (mahalli, yerel, bölgesel, ulusal ya da uluslararası) ortaya çıkan sınıfsal ve politik aktörleri; kurumsal ve kurumsal olmayan ekonomik, politik ve ideolojik mekanizmaları ve bunlar arasında ortaya çıkan mücadeleleri ve ittifakları; bütünlüklü olarak sınıf mücadelesi ile ilişkilendirmek için somut ve müdahale edilebilir sınırlılıklar ve olanaklar tanımlamamızı sağlayacaktır.

Marksist sınıf çözümlemesi açısından bu, yapı ve deneyim ilişkisinin sunduğu gerilimlerin farklı somut boyutlarının ve bunlara stratejik müdahale yollarının tanımlanmasında ve ortaya çıkan toplumsal karşıtlık ve çelişkilerin ya da uzlaşma ve ittifakların sınıf çözümlemesi içinde geliştirilebilmesinde bir imkâna işaret etmektedir. Böylece Althusser'in (1994) *yapı* nosyonunda üretim ve yeniden üretim alanlarının ilişkisinde gözlemlenen işlevselci açıklamaların yarattığı sorunlar ve sınırlılıklar, mekânın toplumsal üretimi bağlamında sermaye birikim süreci ve sınıf mücadelesini ilişkilendirerek diyalektik bir açıklama tarzını güçlendirmektedir. Bunun yanında, E.P.

Thompson'ın (2004) *deneyim* kavramının sınıf oluşumları ve sınıf mücadelelerini ilişkilendirirken ortaya çıkardığı, sınıfların ve sınıf bilincinin çok geniş bir kültür nosyonu içerisinde muğlaklaştırılabilmesi sorunu ise, deneyimin belli ölçülerde sınırlarını ve içeriğini belirlemeye imkân tanıyan toplumsal mekân üretimi bağlamında bir çözümleme ile hafifletilebilecektir.

Örneğin kentsel rant, ilkel birikimin sürekliliğiyle, mülksüzleştirmeyle, kentsel yaşam alanlarına radikal müdahalelerin buralarda kurulmuş sınıf dayanışmalarını ve toplumsal ihtiyaçların giderilmesinde alternatif yolları kesintiye uğratmasıyla ve yeni proleterleşme süreçleri yaratarak kapitalizmin sosyal coğrafyasını değiştirmesi ile sınıf bilincinin kültürel unsurlarını da etkileyen deneyimlerin maddi temelini değiştirecektir (Harvey, 2013). Bu ise deneyimlerin sınıfsal, toplumsal ya da ideolojik ifade ve pratikleri için farklı sınırlamaların⁵⁷ ya da potansiyellerin oluşumunda etkili olacaktır:

“Harvey topluluk temelli bilincin ayrılık yaratan özelliğini şu biçimde gösterir: Topluluklar tekeli rantın istimlak edebileceği ‘küçük bölgeler’ yaratır ve genellikle emekçi sınıfın bir

⁵⁷ Sınıf ilişkileri ve sınıf içi bölünmeler söz konusu olduğunda Türkiye’de bu sürecin işleyişine dair doğrulama gerektiren bir kurgu yapılırsa, şunlar söylenebilir: İşçi toplulukları arasındaki belirli sosyal ağlar belirli bir hiyerarşik yapıya sahip olabilirler. Farklı sınıfsal katmanların (örn. küçük burjuvazi) merkezinde durduğu, dayanışma ve çıkar ilişkilerini içeren sosyal ağın ağırlık merkezini oluşturan bu aktörler, işçi topluluklarının ideolojik, politik, kültürel ve sınıfsal eğilim ve pratiklerinde etkili olurken, aynı zamanda da bir tür ‘ortak kader’ anlayışını ifade eden somut mekanizmalar oluşturabilir. Böylece, işçi sınıfının çıkar çatışmalarını, sermaye ve iktidar aktörleri lehine ikincilleştiren, uzlaşmacı bir kolektif politik kimliğin yeniden üretilmesini mümkün kılan toplumsal ilişki ve toplumsal mekânların üretilmesinde rol oynayabilirler. Bu ise bir sosyal kontrol işlevi görebilir. Zira işçi, patron ve yerel iktidar temsilcilerinden oluşan hiyerarşik sosyal ağın dışında kalmak, işçi sınıfı aktörleri açısından toplumsal varoluşu tehdit eden bir faktöre dönüşebilecektir. Aynı zamanda gerçek ilişki ve mekanizmaları ile bu ağlar, sınıf kimliğini kesen başka türlü kolektif kimliklerin baskın bir görüntü haline gelmesini sağlayabilirler. Bu durum bir ‘görüntü’ olarak kalsa bile toplumsal açıdan gerçek etkileri olacaktır. Zira artık bu ilişkiler ‘sivil toplumda’ gerçekleşen olağan ve sıradan sosyal ilişkiler olarak değerlendirilmeye uygun bir zemin kazanmış olacaktırlar. Sermaye ve siyasal iktidarın yerel toplumsal örgütlenmesi ile iç içe geçerek biçimsel ve kurumsal temsil kazanan bu ilişkiler, bu ilişkilerin bu biçimde gerçekleşmesine neden olan sürecin sınıfsal gerilimlerini tespit etmeyi zorlaştıracaktır. Böylece toplumsal düzenin bütünü nezdinde, işçi sınıfının kolektif gücünü parçalayan farklılaşmalar, salt politik, ideolojik ya da kültürel ayrışmalar gibi görünmeye başlar. Bu görüntü ise liberal, muhafazakâr ya da faşist kimlik siyasetlerinin etkisini, onların üzerinde yükseldikleri maddi sınıfsal güce değil söylemlerine atfetmeye neden olan bir sorun yaratır. Bu bağlamda sınıf bilinci sorunu, esas olarak politik bir örgütlenme ve müdahale sorunu olarak eylem yönelimli değil, salt pedagojik deşifre etme sorunu olarak bilgi yönelimli biçimde kavramaya uygun hale gelir. Kanımızca sınıf mücadelesinde politik örgütlerin rolüne dair ‘bilinç taşıma’ ya da ‘ikamecilik’ türü eleştiriler yapılırken, politik özneyi salt bilincin bilgi yönelimli yönüne indirgeyen yaklaşımlar, hem örgütlenmenin stratejik yönelimleri (iş yeri, mahalle, sektör vb.) gibi hayati bir tartışmayı ikinci plana iterler hem de işçi sınıfına dair belirli bir kimlik politikasını tersinden de olsa yeniden üretirler.

fraksiyonu diğeri aleyhine bunu yapabilir. Bir kolektif topluluğun bu türden eylemi kamu yatırımı fonları için topluluklar arasında rekabet yaratan bir ‘mekân/yer bilinci’ üretir. Bu da mahalli, topluluk temelli hatlar yoluyla işçi sınıfı içinde çatışmaların ortaya çıkmasına izin verir. Yani, kentleşmiş mekânlardaki topluluk ilişkileri. İşverenlerine karşı kolektif bir sınıf bilinci geliştirecek işçiler arasında bir sınıf bilincinin ortaya çıkmasını engelleyecek kadar güçlüdür” (Harvey, 1985: 58-62’den aktaran Çoşkun, 2013: 115)

Burada sözü edilen topluluk ilişkilerinin⁵⁸, sınıf ilişkileri ve oluşumları açısından sermaye birikim süreci bağlamında ve politik iktidarların bu süreç ile ilişkilene biçimleri temelinde ele alınması, yöntemsel olarak merkeze yerleştirilmesi gereken bir sorundur. Zira böyle olmadığında kapitalizmde mekânın toplumsal üretimi sorunu, salt mutlak mekânsal ayrışmaların ürettiği gruplaşmalar olarak sınıf çözümlemesi ile bağların zayıflamasına neden olabilecektir. Dolayısıyla şu uyarı Marksist sınıf çözümlemesinde mekân kavramsallaştırması açısından da kanımızca geçerli sayılmalıdır:

“Mekândaki farklı konumlanma pratiklerinin toplumsal grupların hem genel olarak kendilerine ve dış dünyaya, hem de birbirlerine yönelik tasavvurları üzerinde önemli etkiler yaptığı esas olarak doğru bir savdır. Ancak, grupların farklı konumlanış pratikleriyle birlikte farklı imgelemleri ve bu ikisi arasındaki özgül bağlantıların niteliği aydınlatılmadığı sürece bu görüş tek başına yetersiz kalır ve daha da önemlisi, mekânsal konumlanış kalıplarını toplumsal grup oluşumunun kurucu ilkesi gibi göstermek hatasına düşme riski taşır” (Geniş, 2006: 49)⁵⁹.

⁵⁸ “Kentleşmiş mekânlardaki” topluluk ilişkilerinin, Türkiye özelinde farklı sosyolojik ölçütlere göre incelendiği bazı çalışmalar, özel olarak Marksist bir perspektiften hareket etmeseler de sınıf oluşumları, sınıf içi ilişkiler ve sınıf bilinci sorunlarına dair kentsel mekânda işleyen farklı mekanizmalara dair önemli ipuçları sunmaktadırlar. Bu ipuçları toplumsal mekâna tek başına özcü bir anlam atfetmeyen ve ortaya konan bulguların sermaye birikim süreçleri ve sınıf mücadeleleri ile ilişkisini özel olarak saptamaya çalışan bir perspektif içerisinde, Marksist sınıf çözümlemesi için önemli kimi bulgular sunmaktadırlar. Kentli olma, hemşehri dayanışmaları ve yerel örgütlenmelerin kurumsal ve kurumsal olmayan biçimleri üzerine bir değerlendirme için bkz. (Erder, 2013). Yoksullukla baş etme pratikleri ile farklı kuşakların kentsel mekâna göç etmelerine bağlı olarak şekillenen sosyal ilişkilerin bu pratikler üzerindeki etkisi için bkz.(Işık & Pınarcıoğlu, 2020).

⁵⁹ Farklı düzlemlerde olsa da mekânın Marksist çözümlemede bütünsel diyalektiğini yitirerek başı başına açıklayıcı bağımsız kuramsal bir konum edinmesi sorununa ilişkin Soja (1980) da “sosyo-mekânsal diyalektik” tartışması bağlamında değinmektedir: “Sosyo-mekânsal bir diyalektik, kapitalist toplumsal

Bu tür bir risk ise mekân bağlamında Marksist sınıf çözümlemesinin çeşitli imkânlar tanıyan bir boyutunun yitilmesi sonucu verebilecektir. Böylece kuramsal sorunların, işlevsel açıklamalar ile özgül deneyimlerin⁶⁰ belirleyiciliği arasında bir tercih sorununa dönüşme ihtimali artacaktır. Bu ise daha önce ifade edildiği gibi Marksist sınıf çözümlemesi açısından pek de verimli sonuçlar doğurmayacaktır. Örneğin Katznelson (2019) Marksizm’de “Bilimsel” ve “Eleştirel” iki kamptan söz ederken benzeri bir ayrım ve soruna işaret ederek, “seçim konusundaki ısrarın kendisi ise bir nevi analitik felakettir” değerlendirmesini yapar ve bu durumu “(t)anımsal bir emir ile Marksizm’in ana entelektüel gerilimlerinin ve vaatlerinin yok olmasını” (2019: 78) uyan bir yaklaşım olarak sorunları yeniden üretmekle eleştirir⁶¹.

3.2.1. Mekânsal Stratejiler ve Sermaye Birikim Süreci

Mekânın Marksist çözümlemesinin, hem yukarıda anılan türde tanımsal tercihlerin yaratacağı kör noktalara karşı duyarlı, hem de Lefebvre’in mekânın

formasyonların ve ortak toplumsal eylemlerin somut analizi için verimli ve uygun bir odaklanma sağlamaktadır. Analitik bir odaklanma olarak sosyo-mekânsal diyalektiğin hedefi, sınıf analizini örtmek ya da mekânı Marksist bilimdeki ‘bilimsel özne’nin bir düzeyi olarak değerlendirmek yahut da mekânı üretimin temel ilişkilerine dair otonom bir yapı olarak sunmak değildir” (Soja, 1980: 224).

⁶⁰ Bu deneyimler sadece özgül deneyimlerle sınırlı olmak durumunda değildir. Zira, üretim mekânlarının sermaye birikim sürecinin ihtiyaçları doğrultusunda farklı sermaye ölçeklerinde yapılması ile sömürü ilişkilerine dair yaşanan maddi deneyim de etkilenebilir. Bunun sınıf mücadelesi üzerindeki etkileri sadece sınırlayıcı olmak zorunda değildir. Ama burada önemli olan, maddi koşulların üretim mekânı ölçeğinde değişmesinin, sınıf deneyimi üzerinde, sınıfsal olmayan kaynaklardan daha güçlü gerçek bir etki yaratma potansiyelidir. Örneğin bu bağlamda kültür kavramı fazla uçlarda yorumlanmaya müsaittir: “Yine de, Thompson’daki temel kuramsal sorun genel maddi düzey (üretim ilişkileri) ile bilinç düzeyini (kültür) iki kategorik uca yerleştirmesidir. Böyle bir yaklaşım, bizatihi maddi belirlenim koşullarının (yani üretim ilişkilerinin) zaman ve mekân içinde birbirinden çok farklı biçimlenmelere uğrayabileceğini dikkate almaz ve bu yüzden bilinç düzeyinde ortaya çıkan farklılaşmaların kaynaklarını da bütünüyle kültürel alanda aramaya yönelir. Oysa aynı üretim ilişkileri düzlemindeki zaman ve mekân bağlamı farklılaşmalar bilincin kültürel formasyonundan önce altında yatan deneyimi de maddi olarak farklılaştıracaktır. Yani bu deneyimler üretim ilişkileri düzleminde yalnızca genel bir belirlemeye uğramazlar, fakat aynı zamanda özgül belirlenmelere ve çeşitlenmeye de uğrarlar. Hal böyle olunca, bilinç formasyonunu yalnızca kültürel düzlemde değil, aynı zamanda farklı deneyimler üreten maddi koşullarda da aramak gerekir” (Geniş, 2006: 177-178, Dipnot 2).

⁶¹ Bu eleştiri şöyle sürdürülür: “‘Bilimsel’ ve ‘Eleştirel’ kampları arasındaki bu ayrım Batı Marksizm’inin gelişiminin büyük bölümünü ve Marksizm’in ölümcül tartışmalarının katılımcılarının öz kimliklerini tanımlamıştır. Ama onların zararına. Bu entelektüel ve politik ayrım Marksizm’in merkezi sorunu olmuştur; Marksizm’in ayrılmış yörüngeleri arasında bir seçim talep etmek, açıkça sorunu yeniden üretmektir” (Katznelson, 2019: 79).

toplumsal üretimi perspektifinin ima ettiği (Lefebvre'in kendisinin pek takip etmediği) kuramsal ve ampirik gündemleri daha sistematik biçimde ele alan bir yorumunu ise Harvey'in (2010, 2012a, 2013) çalışmalarında bulmak mümkündür. Bu bağlamda mekân kavramının Marksist sınıf çözümlemesi açısından sunabileceği yöntemsel olanakları daha da netleştirmek açısından, Harvey'in 'tarihi-coğrafi materyalizm' perspektifinin genel hatlarıyla değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

Marksist ekonomi-politik eleştirisinin sistemli mantığının, temel savlarının, çözümleme çerçevesinin ve kavramsal yapısının mekâna dair özel bir tartışma içermediğini ve mekânı büyük oranda ihmal ettiğini düşünen ve buradan yola çıkan Lefebvre (2013), mekânın toplumsal üretimi fikri ile aslında bir 'boşluk'⁶² doldurduğunu düşünüyordu. Lakin belirli bir kavramsal çerçevede çözümlenmeye girildiğinde, eğer konumlandığınız kuramsal pozisyonun, kimi ön temeller, ipuçları ya da parça parça çözümlenmeler içermekten ziyade tamamen bir 'boşluk' bıraktığını düşünüyorsanız, o boşluğu doldurmaya çalışırken fazla 'serbest' davranabilirsiniz. Bunun sonucunda ise katkı olarak geliştirilen kavramlar odağını yitirebilir yahut da geliştirmeye çalıştığımız kuramsal çerçevenin hali hazırda gelişkin olan yanlarını gölgeleyebilir.

Harvey (2003), Lefebvre'in mekân konusunda ve kentsel mekânın kapitalizmde kazandığı nitelik konusunda geliştirdiği yaklaşımın öncü bir nitelik

⁶² Buradaki 'boşluk' ifadesi ihmal etme olarak yorumlanabilir. Yani kent gerçekliğinin Marksizm'in kurucu metinlerinden itibaren uzun süren bir ihmale uğradığı ve ele alındığı anlarda ise bağımlı bir değişken olarak düşünüldüğü şeklindeki görüşler bu konuda sıkça dile getirilmektedir. Lefebvre de benzeri bir eleştiride bulunmuştur. Burada kent meselesinin Marx ve Engels'in çalışmalarından itibaren nasıl ele alındığı konusuna girilmediğinden, bu eleştirilere özel olarak değinilmemiştir. Zira böylesi bir tartışma kent sosyolojisi değerlendirmesini de kapsamak durumunda kalacaktır. Bununla beraber kentin Marksizm'deki yerinin gelişimi açısından farklı görüşler içeren şu çalışmalara bakılabilir: (Merrifield, 2002), Katznelson (2019). Lefebvre mekânın ihmal edildiğini vurgulasa da bu konuda Engels'in (1994) "*İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*" çalışmasının sermaye birikim süreci, sınıf oluşumları ve kentsel mekâna dair bütünlüklü bir analiz içeren öncü ve örnek niteliğine gerektiği önemi vermiyormuş gibi görünür. Oysa bu çalışma kanımızca bugün de son derece önemli ve örnek bir çalışmadır.

taşısa da, ‘boşluk’ tanımının ve o boşluğu doldurma biçiminin sorunlu olduğunu düşünmektedir. Bu sorunlardan biri, endüstriyel gelişimin ve bunula ilişkili sermaye ilişkilerinin yerini kentsel mekân ve onun içerdği ilişkilerin aldığına dair Lefebvre’in (2013b) iddialarında görülmektedir. Çünkü bu yer değiştirmeyi bir ‘kentsel devrim’ (Lefebvre, 2013b) olarak tarif etmenin tarihsel ve ampirik temelleri güçlü değildir. Hatta bu iddia anılan temellere dayanmaktan ziyade bir tür diyalektik varsayım içermektedir ve Harvey (2003: 280), bu varsayımın kanıtlanmasının pek mümkün olmadığı düşünmektedir. Lefebvre’in çözümlemesinin aksine, kapitalizmin endüstriyel ilişkileri, kentsel mekân ve mekânsal düzenlemeler açısından kritik konumu henüz yitirmemiştir:

“Kentsellik, kendi dinamikleri olan ayrı bir yapıya sahiptir - ayrı bir varlık gibi düşünülebilir. Ama bu dinamikler diğer yapılarla olan çelişkiler ve etkileşimlerle yansır. Kentselliğin şu anda sanayi toplumuna egemen olduğunu söylemek, dönüşüm sürecindeki bir yapı olarak kentsellikle, eski sanayi toplumunun iç dinamikleri arasındaki çelişkilerin, birincinin lehine çözüldüğü anlamına gelir. Bu iddianın gerçekçi olduğuna inanmıyorum. Bazı önemli ve yaşamsal bakımlardan sanayi toplumu ve içerdği yapılar, kentselliğe egemen olmaya devam etmektedir” (Harvey, 2003: 280-281)⁶³.

Kentsel mekânın sermaye ilişkilerine ve sermaye birikim sürecinin endüstriyel boyutuna önemli alanlarda bağlı olmayı sürdürdüğü fikri, Harvey’in (2003) çözümlenmeleri

⁶³ Harvey bu itirazını şu gerekçelerle açıklamaktadır: “(i) Sermayenin değişen organik bileşimi ve neden olduğu sabit sermaye yatırımının büyüyen hacmi, sanayi kapitalizminin iç dinamiklerinin ürünüdür ve kentselleşme sürecine bir tepki olarak yorumla namaz. Yaratılan mekân sabit sermaye yatırımının yayılmasıyla şekillendirilir. Bizim için mekân yaratan sanayi kapitalizmidir - buradan da yabancılaştırmanın sıklıkla ifade edilen, yaratılan mekâna göre anlamı doğar. Kentselleşme sürecinin sanayi kapitalizmine bazı baskılar uyguladığı doğrudur - bir yatırım kümesi onu tamamlayacak başka bir küme gerektirir. Ama sürecin dinamikleri, sanayi kapitalizmini yönlendiren süreçler tarafından yönetilip kısıtlanır, ayrı bir yapı olarak kentselliğin evrimini yönlendirenler tarafından değil. (ii) İhtiyaç yaratılması ve fiili talebin sürdürülmesi, sanayi kapitalizminin evrimini yönlendiren süreçler tarafından üretilir. Kentselleşme, sanayi sermayesine yarattığı ürünleri elden çıkarma fırsatı yaratır. Bu anlamda kentsellik hala sanayi kapitalizminin ihtiyaçları tarafından sürüklenmektedir. Kentselleşme yeni istekler ve ihtiyaçlar, yeni duyarlılıklar ve emeller yaratır ve bunlar, özerk bir gelişme gerçekleştirdikçe, kentsellik sanayi kapitalizmine baskı uygular. Ama tepki sınırlan ve dönüşüm hızı kentsellikle değil, sanayi kapitalizmiyle ilgili koşullarla yönlendirilir. (iii) Artığın üretimi, mülk edinilmesi ve dolaşımı, kentselliğin iç dinamiklerine bağlı olmaması, sanayi toplumunun getirdiği koşullar tarafından düzenlenmeye devam etmiştir” (Harvey (2003: 281).

açısından kritik bir konumdadır. Zira bu, hem Lefebvre'in çözümlerinden ayrılan konularda daha derinlemesine analizler için bir doğrultu sunmaktadır, hem de mekânın Marksist kuramın bütünlüğü içerisinde nasıl bir pozisyonu olacağına dair daha net bir kavrayışın mümkün olduğunu ima etmektedir. Harvey bu açıdan Marksist kuramda bir boşluktan ziyade, mekânsal çözümler için bütünlüklü temeller sunmaya uygun, dağınık da olsa, bir çerçeve görmüştür. Aynı zamanda bu, Marksizm'in temel kuramsal gerilimlerine dair araştırma gündemini farklı sorunsallarla geliştirme imkânını sunmaktadır. Örneğin Katznelson (2019:120) Lefebvre için "Marksizm'e kente geri dönüş yolunu göstermiş olabilir ama kapılarına ulaştığında Marksizm'in sosyal kuramına veda ederek içeri girmiştir" eleştirisini dile getirirken bunu, Marksizm'deki merkezi soruşturma hattının yitirilmiş olması ile açıklamaktadır. Lefebvre kentselliği giderek tüm toplumsal unsurların bir araya gelmelerinin biçimi ve bir tür eşzamanlılık olarak düşündüğünde, anılan merkezi hattı da yitirmiştir:

"Bu eşzamanlılığın terminoloji ve analizini geliştirerek, kapitalist birikimin modernitenin merkezindeki öge olarak devam eden geçerliliğini reddedişiyse, Lefebvre merkezi yapı ve aktör soruşturmalarını kaybetmiş bir Marksizm sunar. Gerçekten de, Lefebvre'in çalışmalarındaki bir eğilim zaman içinde daha vurgulu olmuştur, öyle ki geç 1970'ler ve erken 1980'lerdeki yazıları artarak daha fenomenolojiktir" (Katznelson, 2019: 120-121)

Harvey ise Lefebvre'e itirazlarının açtığı yoldan ilerleyerek, Marksizm'de mekânsal boyutun derinleştirilmesinde "merkezi yapı-aktör" soruşturmalarını yitirmeksizin bir çözümler yöntemi geliştirmiştir. Bu süreç içerisinde, Marksist kriz kuramına dair bütünlüklü bir çözümler sunma çabasıyla özellikle *Kapital* okumalarından faydalanan Harvey, Marx'ın eleştirel kapitalizm analizine mekânı dâhil ederek bunu yapmayı denemiştir. Bu çözümlerde, Marx'ın kapitalizm analizinin çeşitli unsurları (örneğin emek, sermaye, değer, para) mekânda ve mekânlar arasında hareket eden toplumsal ve ilişkisel süreçler olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda,

kapitalizmde mekân düzenlemeleri ve mekânsal stratejiler, sermaye birikiminin doğrudan sonuçları olmaktan ziyade, toplumsal olarak üretilen mekânın, daha sonra sermaye birikim süreci ve toplumsal yeniden üretim için sınırlılıklar ya da olanaklar yaratabildiği aktif unsurlar olarak ele alınmaktadır. Örneğin bu çerçevede Harvey kapitalizmin krizlerini üç aşamalı bir model içinde sunarken, kapitalizmin krizlerini aşma dinamiklerine dair alternatif bir kavramsallaştırma geliştirmektedir (Harvey, 2012a)⁶⁴.

Harvey, yürüttüğü bu temel tartışmalardan yola çıkarak, Marksizm'de mekânsal boyutun geliştirilmesi ve derinleştirilmesi konusunda çok daha geniş bir alana yayılan tartışmalar yürütmüştür. Bunlar, modern kentlerin tarihsel toplumsal oluşumundan (Harvey, 2019b), postmodernizm tartışmalarına (Harvey, 2010), kentsel toplumsal hareketlerin sınıf çözümlemesi ile ilişkilendirilmesi meselelerinden (Harvey, 2013) *Kapital* okumalarına (Harvey, 2012b) uzanan bir çeşitlilik sergilemektedir. Lakin burada, tüm bunların kapsamlı bir değerlendirmesinden ziyade, Marksist sınıf çözümlemesi açısından mekân kavramına dair yapılan vurguların netleştirilmesini sağlayacak bazı temel değerlendirmelerin üzerinde durulması daha uygun olacaktır. Zira burada güdülen amaç, yapı ve deneyim ilişkisine dair mekânsal bir düşünüşün genel yöntimsel çerçevesini tartışmak ile sınırlıdır. Bu nedenle, Harvey'in kapitalist değer nosyonuna yaklaşımı, sermaye birikim sürecinin mekânsal boyutuna dair genel iddiaları ve nihayetinde mekânın diyalektik kavranışına ilişkin görüşleri ekseninde tartışmayı sürdürebiliriz.

Bu çerçevede kapitalist değer kavramı ile başlanabilir. Zira değer, Marx'ın ve Marksizm'in sermaye birikim sürecini takip etmede, çözümlemede ve nihayetinde kapitalist krizlerin dinamiklerini saptamada merkezi bir kavramdır. Bu kuramsal

⁶⁴ Bu kavramsallaştırma, *mekânsal tamir* [spatial fix] olarak ifade edilmektedir bkz. (Harvey, 2012a).

öneminin yanında değer kavramı, Marksizm açısından hem ideolojik hem de politik müdahaleler için de ayrıca önem taşır. Çünkü toplumsal açıdan belirleyici çelişkilerin yoğunlaştığı karşıtlık alanlarını tespit edebilmek ya da öngörebilmek, sınıf mücadelesinde önemli etkilerde bulunacak süreçleri kavramak ve buna örgütlü öznel müdahaleler yapabilmek açısından politik bir sorundur. Aynı zamanda kapitalist krizlerin yarattığı sınıfsal gerilim, politik çatışma ve toplumsal tahribatlara rağmen kapitalizmin rasyonelliğinin ve sürekliliğinin ciddi biçimde sorgulandığı toplumsal meşruiyet krizi momentlerinin sıkça ortaya çıkmaması açısından da değer kavramı, ideolojik bir sorundur. Bu nedenle Harvey (2017), Marx'ın (1976) sermayeyi "hareket halinde değer" olarak kavramsallaştırmasına özel olarak vurgu yapar ve şu pasajı çözümlemenin başına yerleştirir:

"Bir miktar paranın üretim araçlarına ve emek gücüne dönüşmesi sermaye olarak iş görecektir. Bu dönüşüm piyasada, yani dolaşım alanında olur. Hareketin ikinci aşaması, yani üretim süreci, üretim araçları, değerleri kendilerini meydana getiren unsurların değerini aşan, yani başlangıçta yatırılmış bulunan sermaye ile birlikte bir artı değeri içeren metala dönüşür dönüşmez tamamlanmış olur. Bu metaların da yeniden dolaşım alanına sokulmaları gerekir. Bu, söz konusu metaların satılması, değerlerinin para olarak gerçeklik kazanması, bu paranın yeniden sermayeye dönüşmesi, bu hareketin durmadan yenilenmesi demektir. Sürekli birbirini izleyen aynı aşamalardan geçerek oluşan bu döngü sermayenin dolaşım hareketini oluşturur" (Marx, 1976'dan aktaran Harvey, 2017: 17)⁶⁵.

Burada belirli toplumsal ilişkiler içerisinde hareket eden değer, bu hareketi elbette belirli mekânlardan geçerek ya da belirli mekânlar arasında ilişkiler kurarak yahut da bazı mekânlar yaratarak gerçekleştirecektir. Zira hareket, mekâna referans vermeden tanımlanamayacaktır. Lakin buradaki mekân kavrayışı fiziki nesnelerin mutlak mekânı olma anlamıyla sınırlı olarak düşünülmemektedir. Mekân aynı zamanda belirli

⁶⁵ Bu aktarım, kaynağın Türkçe çevirisine referansla verilmiştir. Bkz. (Marx, 2011: 545). Harvey'in (2017) kullandığı baskı için bkz. (Marx, 1976).

toplumsal ilişkilerin soyutlaması olması nedeniyle fizik nesnelere indirgenemeyen ama maddi sonuçları olan, soyut mekândır. Zira mekân değer hareketi içerisinde sermaye birikim sürecine dâhil olmuştur. Değer ise Marx'ın (2011) sade ama önemli açıklamasıyla toplumsal açıdan soyut ama nesnel bir güçtür. Bu tarifi yöntemsel arka planını Harvey (2017) de vurgulamaktadır:

“Marx değeri toplumsal olarak gerekli emek zamanı olarak tanımlar. Başkalarının satın alması ve kullanılması için malların üretimine harcadığım emek zamanı toplumsal bir ilişkidir. Bu haliyle yer çekimi gibi gayrimaddi ama nesnel bir kuvvettir. Bir taşı parçalayıp içinde yer çekimi atomları bulmam ne kadar imkânsızsa, bir gömleği parçalayıp içinde değer atomları bulmam da o kadar imkânsızdır. Değer de yer çekimi de nesnel maddi sonuçlar doğuran gayrimaddi ilişkilerdir. Fiziksel materyalizm, özellikle de ampirizm kılığında olan materyalizm fiziksel olarak belgelenemeyen ya da doğrudan ölçülemeyen şeyleri kabul etmeme eğilimindedir. Ama biz “değer” benzeri kavramları sürekli kullanıyoruz. “Çin’de politik güç ileri derecede ademimerkezileşmiştir” dediğimde sokaklara çıkıp bunu doğrudan ölçemesek bile çoğu kişi ne demek istediğimi anlayacaktır. Tarihsel materyalizm bu türden gayrimaddi ama nesnel güçlerin önemini kabul eder”

(Harvey, 2017: 21).

Burada Marksist değer kavrayışı üzerinden yöntemsel olarak vurgulanan nokta, kapitalizmde mekânın değer hareketine içerilmiş olmasından ve sermaye hareketinin stratejik bir unsuruna dönüştürülmüş olmasından kaynaklı olarak, mekân kavrayışı için de geçerli kabul edilebilir. Böylesi bir kabulün önemli sonuçlarından biri, kapitalizmde çeşitli mekânların, insan faaliyetinin hiçbir sınıf eksenli toplumsal ilişki barındırmayan yansız nesnelere olduğu genel kanısını reddetmesindedir. Zira bir üretim mekânı, sadece üretilen nesnelere için gerekli faaliyete rasyonel olarak uygun düşecek bir fiziki mekân ve makine yerleşimlerinden ibaret ‘nesnel’ bir tasarım değildir.

Örneğin 2019 yapımı *The American Factory*⁶⁶ (Bognar & Reichert, 2019) belgeselinde, ABD’de Ohio eyaletinin Dayton kentinde olan ama 2008 yılında kapatılan *General Motors* fabrikasının, 2014 yılında Merkezi Çin’de olan *Fuyao* şirketi tarafından yeniden işletilmesi süreci anlatılmaktadır. Bu süreç içerisinde Amerikalı işçiler, üretim sürecini örgütlenişi, çalışma disiplini, emek sürecinin denetimi, makinelerin kullanımı, çalışma süreleri, performans sistemi ve bunlar gibi birçok konuda, yeni şirketin, alışık olduklarından çok daha farklı bir işleyişe sahip olduğunu deneyimledikçe, gerilim ve çatışmaların ortaya çıktığı görülür. Tüm bunların yanına, Çin’den ‘ihraç edilmiş’ bu üretim mekânında çalışmanın gerektirdiği nitelikler konusunda, Amerikalı işçilere ‘örnek olması’ için şirketin Çin’deki merkezinden getirilen işçilerin eklenmesi ile birlikte, yaşanan gerilimlere bu ‘farklı kültürlerden’ işçiler arasında geçen bir boyut da eklenmiş olur. Nihayetinde başka birçok konu ve gerilimin göz önüne serildiği belgeselde, sendikal örgütlenme için mücadelelere dek uzanan bir süreç farklı boyutları ile işlenmektedir. Bu sürecin belgeselde nasıl yorumlandığından bağımsız olarak öne çıkan mesele, üretim sürecinin mekânsal örgütlenmesi ve makinelerin kullanımı gibi boyutlarıyla, ilk bakışta rasyonel ve yansız görünen ve sadece belirli bir işi yapmak için teknik gerekliliklerin uygun bir biçimde örgütlenmesi ile pürüzsüz işleyebileceği düşünülen üretim sürecinin aksamasıdır. Yani bir bakıma bu belgeselde, işçiler ile belirli nesnelere ya da araçların kullanımı arasında bir ilişkiyi değil, bu nesnelere aracılığıyla işçilerin karşısına çıkan bazı toplumsal ilişkileri seyrediyoruz. Ancak buradaki manzaraya, hem insanlar hem de somut nesnelere üzerinde işleyen, ‘soyut ama nesnel’ kuvvetlerin etkileri de eşlik etmektedir.

Üretim mekânları, sermaye birikim sürecinde değer hareketi boyunca birbiri ile ilişkiye geçen tüm unsurların çatışmalı ve çelişkiler içeren süreci bağlamında, bunların toplumsal bir düzenlemesidir. Bu toplumsal düzenleme mekân bağlamında, değer

⁶⁶ Belgeselin Künyesi için bkz. <https://www.imdb.com/title/tt9351980/>

hareketi ile içsel olarak ilişkilidir. Mekâna, aynı zamanda teknoloji ve makinanın konumundan bakıldığında da benzeri bir işleyiş düşünülebilir. Üretim mekânlarında makinalar ve uygulanan teknolojiler de nesnel ve yansız basit araçlar değillerdir. Mekân düzenlemesine, emek sürecinin örgütlenmesine, sömürü ilişkilerinin derinleştirilmesine ve işçi sınıfının bu süreç içerisinde sahip olduğu bilgi, yetenek ve potansiyellere müdahale edilebilmesine imkân tanmasıyla, teknoloji ve makineler de anılan ‘soyut ama nesnel’ gücün hareketi ile ilişkilidirler.

Örneğin bir makine basitçe bir araç olarak düşünülebilir. Yani amaçlarımızı gerçekleştirmek için kontrol ettiğimiz nesnelere ibaret görülebilirler. Ama makineyi sermaye ilişkisine, değer hareketine ve mekâna yerleştirdiğimizde bağımsız bir araç olma vasfını yitirecektir. Zira kapitalist üretim sürecinde bu basit araçla ilişkinin düzenlenmesi, aracı kullanan işçilerin faaliyetlerinden kopmaktadır. Bu kopuş ise artık makineyi bir araç değil bir ilişkiye dönüştürmektedir. Çünkü araç ile eylem arasında sermayenin birikim ve dolaşım sürecinin sayısız faktörü girmiştir. Ne üretileceği, ne kadar zamanda üretileceği, ne kadar süre çalışılacağı, bu ürünlerin piyasaya nasıl çıkacağı, karlılığın nasıl sağlanacağı, emek maliyetlerinin nasıl düşürüleceği, piyasalarda nasıl rekabet avantajı yakalanacağı, ücret düzeyleri vb. sayısız sorun makineyi kullanan özne ile kullandığı araç olarak makine arasındaki ‘basit’ ilişkiyi karmaşık hale getirmektedir. Dolayısıyla son derece basit görünen fiziki bir nesne, anılan bu ilişkiler içerisinde insan aracı olarak nesne niteliğinden insan eylemlerini çeşitli biçimlerde sınırlandırabilen bir ‘özne’ gibi görünmeye başlar. Hatta birikmiş ‘ölü emek’ olarak makineler, canlı emeğin yerine ‘asıl üretici özne’ konumunda görülür ve canlı emeğin günlük yaşam döngüsünü tüm alanlarıyla ele geçirmeye çalışır. Bu ise sermaye birikim sürecine dâhil olan nesnelere ve bu nesnelere konumlandırıldığı

mekânların, insan özneler olarak işçi sınıfının canlılığından ya da yaşamından beslenen bir “vampir susuzluğu”⁶⁷ şeklinde ortaya çıkması anlamına gelir:

“İş gününün, doğal gündüz sınırlarını aşıp geceye doğru uzatılması, yalnızca geçici bir etkide bulunur ve canlı emeğe duyulan vampir susuzluğunu pek az giderir. Bundan dolayı, günün 24 saatinde emeğe el koymak, kapitalist üretimin temel dürtüsüdür” (Marx, 2011:251-252).

Bu bağlamda üretim mekânında nesnel ve yansız görünen makine ve teknoloji çok daha kapsamlı toplumsal ilişkiler içerisinde önemli bir konum edinir:

“Sermayenin emek ve emekçi üzerinde tam kontrol kurma fantezisinin kökleri maddi koşullara, özellikle üretim sürecinin dışındaki ve içindeki her türlü manifestosuyla sınıf mücadelesinin dinamiklerine yerleşmiştir. Teknolojik işsizliğin ücretleri ayarlamadaki rolü, işgücünün beslenmesi için durmadan daha ucuz gıdalar arayışı (Walmart olgusu), emekçinin düşük ücretleri daha kolay benimsemesini sağlama çabaları, emekçileri aylıklığa iteceği bahanesiyle her türlü sosyal asgari ücret önerisine yönelik saldırılar, teknolojik müdahalenin ve teknolojinin katalizör rolünün hayati önem kazandığı bir sınıf mücadelesi platformu oluşturur” (Harvey 2015:113).

Bu sınıf mücadelesi sürecinin mekânsal nitelikleri elbette sermaye birikim sürecinde üretim mekânından belirlenen tek yönlü bir ilişkiden türememektedir. Bu toplumsal bir harekettir ve “kent coğrafyaları ve ulaştırma ağları” yaratır; “insan, mal, enformasyon

⁶⁷ Marx’ın bu vampir metaforunu kullanımdan yola çıkarak, sermaye, makine, canlı ve ‘ölü’ emek kavramları etrafında yürütülen bir değerlendirme burada anılabilir. Buna göre, Marx’ın sermayeyi bir toplumsal ilişki olarak ifade ederken yaptığı tartışmalardan birisi de ‘ölü emek’ tartışmasıdır. Yani makinede içerilmiş ve dondurulmuş canlı insan emeği. Burada sermayeye toplumsal bir iktidar kaynağı olma vasfını yükleyen temel pratiklerden biri, bu ölü emeğin, üretkenliğin gerçek kaynağı gibi gösterilmesiyle ortaya çıkarılan soyut bir sermaye figürünün üretilmesinde gözlemlenebilir. Yani gerçek insanların emeği ve girdikleri toplumsal ilişkiler değil, sihirli bir biçimde üretim sürecinde üretilen nesneye bir ‘değer’ zerk eden ‘ölü emek’tir. Bu durum dolaşım sürecinde değerın gerçekleşmesi için kritik unsurlardan biri olan hukuksal biçimlerin geliştirilmesinde de mantıksal ve pratik bir zemin sağlar. Bu ise değerın hareketinin bir başka parçasıdır. Zira parasal ifade bulan değer muhasebe kayıtları kadar, piyasa hukuku ile de tescillenir. Yani değerın gerçekleşmesinin önünde mübadelenin soyut bağlayıcılığını ya da koyutlarını korumak için bir işlev görür. Bu nedenle, bu süreçleri evrenselleştirmek için mücadeleler verilmeseydi, dolaşım çok daha istikrarsız bir hal alırdı. Sermaye ölü emeğin canlı emek üzerinde hukuksal hâkimiyetini oluştururken, sermayeyi deyim yerindeyse dokunulmaz bir baskıcı güce dönüştürür. Adeta, canlıları esir almış hayaletimsi ve dokunulmaz bir varlık olarak sermaye burada, bir yaşayan ölü [undead] olan vampir gibi susuzluğunu giderdikçe daha çok susamaktadır. Bkz. (Neocleous, 2015: 71-125).

akışlarını” içerir; “toprak değerlerinin ve emek vasıflarının bölgesel düzenlemesini” etkiler; “emek mekânlarını, yönetim ve idare yapılarını organize” eder (Harvey, 2017: 243). Böylece aynı zamanda çeşitli düzeylerde sınıf mücadelesinin kimi etkilerini, alanlarını ve toplumsal biçimlerini oluşturur. Çünkü Harvey’e (2019a) göre kapitalizmde sermaye birikim süreci, mekânsal yönelimleri ile ilişkili olarak hemen tüm toplumsal alanlarla bir biçimde ilişkilenebilir.

Bu ilişkilenebilirlik, kapitalist sermaye birikim sürecinin kriz dinamiklerini, sınıf mücadeleleri ile iç içe geçirmektedir ve bu ölçüde de olasılıkları gündeme getirmektedir. Zira bu nedenle Marx, krizlerin “ortaya çıkması için kapitalizmin doğasında sayısız olasılığın var olduğu” görüşüne yakın olmuştur (Harvey, 2019a: 52-53). Dolayısıyla krizin ortaya çıkışı, sınıf ilişkilerinde rasyonelleştirilmiş tüm unsurların dağılmasına ve bu rasyonelliğin çeşitli yaşamsal faaliyetlerin sürdürülmesi ile hayati ilişkisinin tahrip edilmesine duyarlı hale geldiğinden, sınıf mücadelelerinin daha geniş mekânsal ve toplumsal ölçülerde etkili olabileceği bir süreç yaratabilecektir.

Kanımızca, Harvey’in (2019a) büyük oranda Marx’ın ve Marksizm’in ekonomi-politik eleştirisinin mantığını izleyerek mekân kavramını işlediği bu değerlendirmelerinde, Marksist sınıf çözümlemesinde yapıların mekânsal olarak düşünülebilmesi, yöntemsel kimi netlikler sağlamaktadır. Öncelikle mekânı, sermaye birikim sürecinin ve değer hareketinin ilişkisel bir unsuru olarak ele almasıyla Harvey, kapitalizmde farklı mekânlara, farklı mekânsal ilişkilere ya da mekân üretimlerine kendinden menkul bağımsız bir statü atfedilmesinden kaynaklanabilecek muğlaklıkları sınırlandırmıştır. Örneğin kentsel mekânda, sınıf oluşumu, sınıf ilişkileri ve sınıf mücadeleleri ile kentsel rant arasındaki ilişkinin somut olarak araştırılması için sunulan çerçeve, kentsel mekânda gözlemlenen sınıflar arası ve sınıf içi bölünmelerin, yer temelli sosyal gruplaşmalara indirgenmesi sorununun önüne geçmektedir.

Harvey, mekânı kendi belirleyiciliğine sahip bağımsız bir nesne olarak düşünmemesinin yanında, onu rasyonel insan faaliyetlerinin yansız bir aracı olarak da değerlendirmemiştir. Böylelikle “kapitalist birikimin coğrafyası”ndaki (Harvey, 2019a) mekânsal düzenlemelerin, belirli sınıf politikaları ile içsel ilişkisini ve bunların olası iktisadi ve politik sonuçlarını dikkate almayı gerektiren bir çerçeve de ortaya çıkabilmiştir. Yani Marksist sınıf çözümlemesinin gerilim alanlarından uzaklaşmadan, bu alandaki gerilimlerin verimli bir şekilde kullanılabilmesi için bir araştırma gündemi ortaya koymuştur. Zira bu gündem daha önceki bölümde de ifade edilmeye çalışıldığı gibi, Marksist sınıf çözümlemesinde yöntemsel tartışmaları politik tartışmalarla ilişkilendirirken salt kuramsal tanımlamalara atıf yapmakla yetinmeyen bir gelişim çizgisi ve pratiği ile paralellik de sergilemektedir. Bunun yanında mekân kavramının Marksist sınıf çözümlemesinin diyalektiği ile bu biçimde ilişkilendirilmesi (örneğin krizlerin mekânsal dinamikleri), yapılan çözümlemelere, sınıf mücadelesi perspektifi açısından *yöntemsel olarak stratejik bir boyut* da eklemektedir. Bu stratejik boyut, kapitalizmde mekânın toplumsal düzenlemesinin sermaye birikim süreci ilişkili biçimde yarattığı toplumsal kırılma alanlarının yoğunlaşma alanlarının tespit edilmesi ile ilişkilidir. Zira Harvey (2012a) çıkış noktasının Marksist kriz kuramı ve *sermayenin sınırları* olduğu hatırlandığında, sermaye stratejilerinin kuramsallaştırılması ile sınıf çözümlemesinin stratejik önceliklerle ele alınması arasında olumlu bir ilişki olduğu düşünülebilir. Bu durumda, araştırma gündemi ile sınıf mücadelesinin politik gündemi birbiri ile daha yakından ilişkilendirilebilecektir.

Harvey (2019a) mekânın Marksist ele alınışında, Marx’ın adımlarını takip edip geliştirirken, kanımızca yukarıda tarif edilen türde stratejik bir ilişkiyi de izlemiştir. Örneğin Marx’ın çözümlemelerindeki mekânsal göndermeler ile Marksist emperyalizm teorileri arasında ilişkiye dair ifadeler bu şekilde yorumlanabilir. Marx’ın mekânı ihmal

ettiğini söylemenin pek doğru olmadığını vurguladıktan sonra Harvey (2019a) şöyle devam eder:

“Ancak, Marx’ın çalışmalarının dikkatli bir incelemesi, onun sermaye birikiminin coğrafi bağlamda meydana geldiğini, ama öte yandan bu birikimin de özgün coğrafi yapılar yarattığını teşhis ettiğini ortaya koyar. Dahası, Marx’ın konum teorisine (nesnelerin merkezinde dinamiğin olduğu) yeni bir yaklaşım geliştirir ve ekonomik büyümenin genel süreçlerini, teorik olarak, mekânsal ilişkilerin yeni ortaya çıkan yapısının açıktan anlaşılmasına bağlamanın mümkün olduğunu gösterir. Ayrıca Bu konumsal analizler, Marx’ın birikim teorisi ve Marksist emperyalizm teorisi arasında önemli bir bağlantı olduğunun, kısmen de olsa, ortaya çıkmasını sağlar” (Harvey, 2019a: 51).

Bu bağlamda, böylesi bir yolu izleyerek geliştirilen mekânsal çözümlemenin kimi olanaklar sunduğu söylenebilir. Bu çerçevede, Marksist sermaye birikim analizi ile sınıf ilişkilerinin tarihsel analizi, çeşitli toplumsal ölçeklerin kuruluşu ve etkileri açısından ilişkilendirilebilir: proleterleşme sürecinin, üretimin mekânsal ölçeklerinin ve sınıf bilincinin ilişkisi ya da ilkel birikimin sürekliliğinin, kentsel rantın ve sınıf mücadelelerinin ilişkisi gibi. Böylesi bir ilişkilendirme ise Marksist sınıf çözümlemesinde yapı-deneyim ilişkisinin yarattığı gerilimlerin, kuramsal bir müdahale ile nihai biçimde çözülmeye çalışıldığı yapı-özne ikiliğine havale edilmesinden daha verimli bir çerçeve sunmaktadır. Zira buradaki sorun, kapitalizmde üretilen toplumsal mekânın yarattığı sınırlamalar ve olanakların somut mekanizmalarına yönelmeyi teşvik etmektedir. Bu ise işçi sınıfı deneyimlerini, toplumsal-mekânsal ölçeklerin oluşumunda ve bu ölçekler üzerinden gerçekleştirilen faaliyetlerin değiştirici potansiyeli bağlamında araştırmayı gerektirdiğinden, stratejik bir araştırma gündemi meydana getirmektedir.

Harvey’in (2019a) mekânın toplumsal düzenlemesini sermaye birikim ve dolaşım süreci ile ilişkisi ekseninde çözümlemesinin, yukarıda anılan yöntemsel stratejik gündem dışında başka sonuçları da vardır. Bu; mekânın değer hareketi

bağlamında, sermaye dolaşımının mümkün olan en hızlı biçimde gerçekleşmesinin önüne engeller çıkarması ile ilişkilidir. Bu engellerin aşılması, aynı zamanda rekabet sürecinde avantaj elde edilmesi demektir. Bu nedenle, “birikim zorunluluğu, mekânsal sınırların aşılması zorunluluğu anlamına gelir” (Harvey, 2019a: 58). Bir başka ifade ile bu, “sürekli olarak mekânı, zaman aracılığı ile yok etme ve devir süresini kısaltma arayışı içindeki sermaye birikiminin doğurduğu zaman-mekân sıkışması”dır (Harvey, 2010: 341). *Zaman-mekân sıkışması*'na dönüşen süreç, sermayenin kendi toplumsal ilişkilerini evrenselleştirme eğilimi açısından tarihseldir ve Marx tarafından daha önce şöyle tespit edilmiştir:

“Her türlü yerel sınırların ötesinde dolaşmak sermayenin doğasında vardır. Dolayısıyla, değişimin fiziksel koşullarının –iletişimin ve taşıma araçlarının- yaratılması, mesafenin zamanla ortadan kalkması, onun için olağanüstü bir gereklilik haline gelir” (Marx, 2003: 18).

Mekânsal sınırların aşılması, sermaye birikimi için değer realize edilmesi (gerçekleşmesi) ve dolaşım maliyetlerinin düşürülmesi anlamında, yeni alanlara yönelmek için bir imkân yaratacaktır. Bu yeni alanlara uzanma eğilimi elbette çeşitli risklerle birlikte gerçekleşmektedir. Zira uzak mesafeler, artı-değer realize edilmesini zorlaştırdığından, mekânsal düzenlemeler, hem yeni imkânlar hem de yeni sınırlılıklar anlamına gelmektedir (Harvey, 2019a: 59).

Kapitalizmde sermaye birikim sürecinin bu yayılma eğilimi, gittikçe genişleyen ölçeklerde gerçekleştiğinden salt iktisadi anlamda mekânsal düzenlemeleri gündeme getirmemektedir. Zira bu süreçte ortaya çıkan sınırlamalar mekânın salt fiziki yapısıyla ya da uzaklıkla ilgili değillerdir. Bu sınırlamalar, farklı toplumsal coğrafyalarda tarihsel, toplumsal, politik, hukuksal ya da sınıfsal olarak da üretilebilirler. Bu durumda sermayenin yayılma eğilimi, çok daha geniş bir alanda müdahaleleri gerektiren ve bu ölçüde de geniş direnişleri içeren çatışmalı bir süreç meydana getirebilir.

Örneğin kapitalizmin tarihinde, ilkel birikim süreci, sömürgecilik ya da emperyalizm tartışmaları ve bunlara karşı gelişen toplumsal, politik direnişler, bir yanyla yeni toplumsal mekân düzenlemeleri için sınıf mücadelelerinin uluslararası ölçekteki hareketine verilen tepkilerdir. Bu anlamda sermayenin evrenselleşme eğilimi ile malul olmasını, kapitalist toplumsal düzenlerin özgül tarihsel gelişimlerinin ortaya koyduğu farklılıklara rağmen, genel olarak kapitalizmin ortak ve baskın niteliklerinden biri olarak kabul etmek için yeterince neden bulunduğu söylenebilir (Chibber, 2016). Hatta uluslararası hukuk alanında, toplumsal mekânların ya da coğrafyanın devletlerarası düzenlemeleri, içerikleri ve tanımlamaları üzerinde süreklilik arz eden mücadeleler, sermayenin bu evrenselleşme eğiliminin tarihsel gelişimi ile ilişkilendirilebilir.

Bu anlamda Marx'ın (2011: 686-741) ilk birikim üzerine yürüttüğü tartışmalarda, bir başlığın “modern sömürgeleştirme teorisi”ne ayrılmasını, uluslararası hukukun oluşumunun tarihsel olarak çatışmalı süreci ile ilişkilendirmek mümkündür. Başka bir ifade ile sermayenin önündeki tüm engellerin kaldırılması olarak ilk birikim sürecinin ve sömürgeleştirmenin şiddetli mekân politikasını, “ilk birikim olarak uluslararası hukuk” şeklinde bir değerlendirme içerisinde sınıf mücadelesi ile ilişkilendirmek de mümkündür (Neocleous, 2012)⁶⁸.

Görüldüğü gibi mekâna dair sınıfsal, toplumsal ya da politik bir boyut içeren farklı alanlardaki tartışmaların ilişkilendirilmesinde ve bu süreçlerin başka çözümlerde muğlaklaştırılan yönlerinin açığa çıkarılmasında, mekânın Marksist çözümlenmesi, dağınık görünen toplumsal alanlardaki sınıfsal bağlantıları yeniden

⁶⁸ Bu konuya dair değerlendirmesinde Neocleous (2012), “sistemik sömürgeleştirmenin sırrı” (Marx, 2011) konusunda şu sonuca varmaktadır: “Öyleyse buradaki sır, dünyadaki burjuva sömürgeciliğinin, yerel ve uluslararası olarak aynı anda işleyen bir süreç olduğudur. Uluslararası hukuku, insanların mülksüzleştirilmesinin ve sömürgeciliğin merkezinde yatan sermaye birikiminin temeli olarak düşünmenin ise uluslararası hukukun sermayenin küresel şiddetindeki merkezietini daha iyi kavramamıza yardımcı olmak olduğunu ileri sürüyorum.” (Neocleous, 2012: 961)

kurmak için uygun bir çözümleme yöntemi sunmaktadır. Zira kapitalizmde “birikimin devamının gereksinimlerine uyum sağlamak için coğrafi çevrenin periyodik olarak yeniden şekillendirilmesi” (Harvey, 2019a: 63) iktisadi, toplumsal, politik ve sınıfsal dinamikler üzerinde çok yönlü bağlantılar inşa edilmesi için bir mücadele alanı yaratmaktadır. Bu anlamda Marksist sınıf çözümlemesi, mekânda sınıf mücadelesine bakarken, mücadelenin şekillendiği alanının çeşitli toplumsal ölçeklerin oluşturulması sürecinden başlayan ilişkiler ve bunların etkileri ile sınıf mücadelesinin nasıl ilişkilendiğini de çözümlemek durumundadır.

3.2.2. Diyalektik, Mekân ve Politika

Mekânın burada değerlendirilen Marksist çözümlemesinde, mekân kavramının diyalektiğinin kavramsal ifadesine dair kimi başlıklar ele alındı. Lakin bunun sistematik kavramsal ifadesine dair de bir değerlendirme sunmak, yöntemsel açıdan konuyu biraz daha netleştirmek açısından gerekli görünmektedir. Bu konuda da kanımızca Harvey’in (2017) sunumunu özetlemek genel bir değerlendirme için uygun olacaktır.

Harvey (2017) mekâna dair diyalektiğin kavramsal ifadelerini belirlerken, mekândan ayrı düşünülemez zaman kavramını da dâhil etmektedir. Zira bu değerlendirme, büyük oranda ‘hareket halindeki değer’ nosyonu, dolayısıyla *Kapital*’in yöntemsel yaklaşımı ve zamanın, kapitalizmin tarihinde sınıf mücadeleleri açısından kritik önemi⁶⁹ gözetilerek gerçekleştirilmektedir (Thompson, 1967; Bensaid, 2009).

Bu bağlamda üç farklı kavram öne sürülmektedir: Mutlak mekân ve zaman, görelî mekân-zaman, ilişkisel mekân-zaman.

“1. *Mutlak mekân ve zaman* somut emeğin, işgününün, fabrikanın ve işgünü uzunluğu üzerinden yürütülen mücadelelerle belirlenen mutlak artı değer mekânı ve zamanıdır.

⁶⁹ Modern zaman örgütlenmesinin işçi sınıfı mücadeleleri ve deneyimleri açısından tarihsel olarak değerlendirildiği bir tartışma için bkz. (Thompson, 1967). Zaman kavramının *Kapital*’deki sermaye mantığı ile ilişkisinin tartışıldığı bir değerlendirme için ayrıca bkz. (Bensaid, 2009).

2. *Görelî mekân-zaman* görelî artı değerin ya da işgününün değişken boşluklarındaki emeğin değişken üretkenliğinin ve yoğunluğunun ve emek gücünün değişken değerlerinin mekânı ve zamanıdır. Görelî yer, erişim tarzı ve kolaylığı, ulaştırma maliyeti ve süresi önem kazanır.

3. *İlişkisel mekân-zaman* “somut emeğin dünya piyasasını saran farklı emek tarzlarının bütünü olması ölçüsünde” soyut emeğin oluşmasıyla devreye girer. Soyut emek ilişkisel mekân-zamandaki somut emeklerin toplamıdır. Daha yerel düzeyde, mekândan kaynaklanan dışsallık etkileri örneğin işlenmeyen toprağın değerlendirilmesinde önemli rol oynar” (Harvey, 2017: 157)⁷⁰.

Burada görüldüğü gibi mekânın diyalektiğı sermayenin hareketi bağlamında ele alınmaktadır ve esasında Marx’ın çözümlemesinin kimi sonuçlarını izlemektedir. Ancak mutlak, görelî ve ilişkisel mekân-zaman kategorileri doğrusal, tek yönlü ya da hiyerarşik bir ilişki içinde değerlendirilmemektedir. Harvey (2013b) bu kategorilerin, “diyalektik bir gerilim” içinde tutulmalarının gerektiğini vurgulamaktadır. Zira daha önce sermayenin mekânsal hareketi tarif edilirken, tüm bu mekânsal kategorilerin, sınıf ilişkileri ve sınıf mücadelelerinin alanı haline geldiğı ve karşılıklı sınır ya da olanak yaratıcı bir ilişki içinde buldukları vurgulanmıştı. Bu anlamda mekânın diyalektiğı, mutlak, görelî ve ilişkisel mekân-zamanlarda içeren toplumsal sınıf ilişkilerinin bu gerilim ile birlikte kuramsallaştırılabilmesinin yöntemsel bir yolu olarak ele alınabilir.

Bu anlamda örneğin sınıfları durağan konumların ifadeleri olarak değerlendiren bir yaklaşımın mekânsal çözümleme ölçeğı *mutlak mekân-zamanla* sınırlı olacaktır. Zira böylesi bir yaklaşım sınıf ilişkilerinde konumu netleştirmek için ihtiyaç duyduğu nesnel ve istikrarlı maddî temeli burada bulacaktır. Dolayısıyla, sınıfa öncelikle bir toplumsal ilişki olarak bakmayan ve analitik önceliğı sınıflar mücadelesine atfetmeyen bir sınıf çözümlemesinde örtülü bir mutlak mekân varsayımının etkili olduğu söylenebilir. Bu

⁷⁰ Diyalektik mekân kavrayışı bağlamında, *mekân-zamanın nihai diyalektiğı* biçiminde ifade edilen çok boyutlu bir değerlendirme için bkz. (Harvey, 2013b: 140-166).

tür bir çözümlemede, sınıfları ve sınıf içi bölünmeleri analize yerleştirirken “şeyler” olarak kavramak ve ifade etmek gerekecektir. Daha önce de vurgulandığı gibi bu tarz bir sınıf çözümlemesinin temel kaygısı, ‘sınıf haritalaması’ olacaktır. Yani, aslında ilişkiyel olan kolektif öznelere, belirli bir zamanda ve belirli bir yerde eksiksiz biçimde konumlandırma sorunu, Marksist sınıf çözümlemesinin analitik önceliğini ikincil hale getirecektir. Bu tarz bir eğilim ise sadece kuramsal ve yöntemsel olarak Marksizm’i yapısal-işlevselci açıklamalara yöneltmekle sınırlı değerlendirilmemelidir. Çalışmanın I. Bölümü’nde de ifade edildiği gibi bu, Marksizm’in yöntem ile politika arasında korumaya çalıştığı ilişkiyi ve sınıf politikası açısından öne sürülecek iddiaları, isabetsiz ve muğlak bir alana doğru çekeştirecektir.

Örneğin Wright (1997), “çelişkili sınıf konumları” tartışmasını yürütürken, sınıf konumlarının detaylı bir haritasını çıkarmanın kapitalizmde sınıf ilişkilerini anlamak açısından zorunlu olduğu fikrinden yola çıkmıştır. Bu değerlendirmede sınıf konumlarının modern kapitalizmdeki çeşitliliği ile sınıf bilincinin gelişkinliği arasındaki ilişkiyi de ortaya koymak istemiştir. Ama sınıfların konumlarını netleştirmede karmaşıklık yaratan bir durumu tarif ederken, ‘bilimsel’ olarak ilginç olsa da, sınıf mücadelesinin dinamikleri açısından belirleyiciliğini saptamanın epey zor olduğu bir bireysel duruma, sınıf bilinci gibi bireylere indirgenemeyecek kolektif bir süreci açıklamada belirsiz bir statü kazandırmaktadır:

“Bir kapitalistle evliyseniz, kendiniz ne yaparsanız yapın, çıkarlarınız ve seçimleriniz kısmen bu gerçek tarafından koşullandırılacaktır. Bu sizin ‘mevkiinizle’ ilgili bir gerçektir. Sınıf mevkileri meselesinin bu özel boyutu ‘sınıf ilişkileri içindeki dolaylı mevkiler’ olarak adlandırılabilir” (Wright, 2014: 33).

Görüldüğü gibi olası tüm konumları açıklama çabası eninde sonunda ‘ilginç’ bireysel mevkilere, saptaması çok zor bir belirleyicilik atfettir. Bu tarz konumların

toplumsal ölçekte belirli bir ağırlığının olduğu gösterilse bile⁷¹ bu, söz konusu etkinin, ‘araftaki’ bireysel konumların toplamının bir sonucu olduğunu düşünmeye bizi yönleltecektir. Yine de bu durum, Marksist sınıf çözümlemesi açısından, sınıf mücadelesine atfedilen önceliğin dayandığı ilişkisel (mekân boyutunda görelî mekân zaman ve ilişkisel mekân zaman içindeki eğilimlerin ilişkisi) sınıf kavrayışına ve bu kavrayışın ilişkili olduğu dünya görüşünün politik motivasyonlarına pek uygun düşmemektedir. Zira Marksist sınıf çözümlemesi ile ‘bireylerin seçimlerinde kafa karışıklığı yaratan sınıf konumlarından kaç tane olduğu’ bilgisine ulaşmamız, buradan çıkarılabilecek sınıf politikasına dair bize özel bir bilgi sunmamaktadır. Dolayısıyla Marksist sınıf çözümlemesinin, diyalektik mekân-zaman gerilimlerini dikkate alarak boyutlandırılmış bir perspektifinde, belirleyiciliğinin saptanması açısından muğlak, metodolojik bireyci sonuçlara eğilimli ve sınıf mücadelesi perspektifinin yöntemi açısından isabetsiz tartışmalara, abartılı anlamlar yüklemeye karşı belirli bir ayırım geliştirme imkânı da bulunmaktadır. Bu tarz bir ayırım geliştirmenin kuramsal olarak olanaklı olmasının ötesinde, kanımızca bu ayırım pratik olarak da bir gerekliliktir.

Burada Marksist sınıf çözümlemesinde sorun alanlarına dair gelişim ve katkıların, sınıf mücadelesinin tarihsel ve politik deneyimlerine yaslanan, müdahaleci bir çizgiyi izlediği savunusunun, yukarıda anılan gerekliliği temellendirdiği düşünülmektedir. Marksist sınıf çözümlemesinin sorun alanları, mekân kavramının Marksist çözümlemesinde öne çıkan yaklaşımlar üzerinden değerlendirildiğinde ise kanımızca şöyle bir sonuca ulaşmak mümkündür: Yöntem, sınıf mücadelesi perspektifi, stratejik sınıfsal araştırma gündemleri ve Marksizm’in politik yönelimleri ile

⁷¹ Ki Wright (2014: 34, Dipnot 16) buna dair bir bilgi vermektedir: “1980’lerde, Birleşik Devletler’de gelir getiren iki kişinin bulunduğu ailelerin yaklaşık üçte biri çapraz sınıf haneleri olarak sınıflandırılıyordu ki bu da yetişkin nüfusun yaklaşık yüzde 12’sinin bu tür hanelerde yaşaması demektir”. Burada Wright ‘çapraz sınıf haneleri’ derken, ‘bir şirket yöneticisiyle evli bir kadın sekreter’ örneğini vermektedir. Bu durumun önemsenmesini ve belirli etkilerinin ilginç bulunmasını Marksist sınıf çözümlemesi bağlamında tam olarak açıklayamasak da, özellikle sinema filmleri ve televizyon dizilerinde sınıf ilişkilerinin, ‘zengin oğlan-fakir kız’ ve bu ikiliğin çevresindeki insanların gerilimleri biçiminde işlendiği örneklere gösterilen yoğun ilgiye bakarak kısmen bir açıklama getirebilmekteyiz.

sermayenin mekânsal stratejilerinin, farklı toplumsal ölçeklerin oluşumunun, bu ölçeklerin içerdiği sınıfsal, toplumsal ve politik mekanizmaların ve nihayet sınıf deneyimlerinin toplumsal mekânların üretimi ile ilişkisinin birlikte ele alınması gerekmektedir. Zira böylesi bir çerçevede, Marksizm'in yapı-deneyim ilişkisi bağlamındaki gerilimlerinin sunduğu kuramsal ve pratik olanakların tanimsal müdahaleler vasıtasıyla geçirtilmesinden ziyade, bu gerilimler, toplumsal mekânlarının ölçekleri ve içerdikleri sınıf ilişkileri arasında diyalektik gerilimlere dönüştürülmektedir.

Örneğin Lefebvre'in (2015) kent ya da şehir hakkı tabiri ile yürüttüğü tartışmalarda, kentsel mekânın çeşitli toplumsal ölçeklerinin bağlantısını (mahalle, işyerleri, kamusal mekânlar vb.), sınıf mücadelesi ve kentsel toplumsal hareketlerin ilişkisi sorunu etrafında değerlendirmektedir. Bu değerlendirmelerin sonucunda Lefebvre (2015), kent hakkının kapsamını oluşturan sorunların çözülebilmesi için bir *kent stratejisinin* önemine vurgu yapar ve böylesi bir kent stratejisinin dikkate alınması gereken hususları sıralar:

“Kent stratejisi, bir yandan mevcut stratejileri, diğer yandan ise edinilmiş bilgileri –şehir bilimi, büyümeyi planlamaya ve gelişime hâkim olmaya yönelik bilgi- dikkate almak zorundadır. ‘Stratejilerden’ bahseden kişi, bir kısmı stratejik kapasitedeyken, diğerleri ‘taktik düzeyde kalan değişkenler’ hiyerarşisinden ve bu stratejiyi sahada gerçekleştirmeye yatkın güçlerden de bahsediyor demektir. Sadece devrimci inisiyatif alabilen gruplar, sınıflar ya da toplumsal sınıf fraksiyonları kentsel sorunlarını çözmeyi üstlenebilir ve çözümlmelerini tam anlamıyla hayata geçirebilir; bu toplumsal ve politik güçler sayesinde yenilenen şehir bir yapıt olur” (Lefebvre, 2015: 127).

Burada, kent ölçeğindeki sorunlara dair stratejik bir perspektif sunulurken bu stratejik perspektifin devrimci ya da dönüştürücü niteliği bunu hayata geçirecek toplumsal sınıfla ilişkinin kurulmasına bağlı görülür. Yani kentsel ölçek, onu dönüştürmeye yetecek

genişlikte bir toplumsal ölçek ile buluşmasını gerçekleştirebildiği oranda, kentsel strateji hayata geçirilmeye uygun bir zemin kazanmaktadır. Zira bu strateji, “kendi başına harekete geçemez. Esasen kendisine karşı yönelen bir ayrımcılığa son verebilecek tek güç olan işçi sınıfının varlığına ihtiyaç duyar” (Lefebvre, 2015: 128).

Görüldüğü gibi buradaki sorun ve stratejik araştırma gündemi, kent hakkı ile ilgili mücadeleler ile işçi sınıfı mücadelelerinin ilişkisinin mekânsal bir strateji ile nasıl kurulabileceği üzerinedir. Lefebvre (2015) bunun nasıl gerçekleştirilebileceğine dair daha net öneriler geliştirmemiş olsa da kendi döneminde sınıf mücadelesinin sorunlarını çelişki ve mücadelelerin ölçeğindeki diyalektik gerilimlere kaydırmış olması önemlidir. Zira bu, Marksist sınıf çözümlemesinin gelişimi açısından belirleyici olan sınıf mücadelesi perspektifinden yöntem sorunlarını ve politikayı ilişkilendirme çizgisine paralel bir yönelimdir. 1970’lerde yürütülen bu tartışmalar ise günümüzde kent hakkı ve kentsel alanların metalaşması sorunları çerçevesinde yürütülmeye devam etmektedir.

Örneğin kamusal ortak varlıkların, sermayenin ve siyasal iktidarların ortak yönelimleri ile metalaşmaya açılmasının yarattığı iktisadi, politik ve toplumsal sorunlar kentsel *müşterekler* [commons] kavramı etrafında tartışılmaktadır. Bu tartışma da aslında toplumsal mücadelelerin ölçeklerinin belirlenmesi ve bu mücadelelerdeki direnişlerin sınıf bileşimi ve güncel kapitalizmin bu bağlamlarda yarattığı ekonomi-politik üzerine yürütülmektedir. Bu hususta bazı tartışmalar, müştereklerin tarihsel olarak mülkiyet ilişkilerindeki kökenlerine vurgu yaparak süreklilik ve değişimler üzerinden bir çerçeve sunmaya çalışırken (Linebaugh, 2008); bazı tartışmalar ise “(b)u bağlamda, üretim emeği ve yeniden üretim emeği arasındaki geleneksel ekonomik ayırım yetersiz hale gelir; çünkü kapitalist üretim apaçık biçimde (hatta aslen) metaların değil, toplumsal ilişkilerin ve yaşam biçimlerinin de üretimine yönelir” yorumunu

yaparak sınıfsal bileşimlerin değişimine dair iddialar üzerinden bir perspektif önerir (Hardt & Negri, 2011: 143).

Bu tartışmalardaki saptamaların ne ölçüde yerinde olduğu meselesi ayrı bir tartışma konusu olsa da, kanımızca burada önemli olan, toplumsal mücadelelerin sınırları ile bu mücadelelerin stratejik olarak kendi sınırlarını nasıl belirleyeceğine dair tartışmanın politik ya da sınıfsal bir mekân çözümlemesi ile birlikte yürütülmesidir. Bu anlamda Marksist sınıf çözümlemesi, mekânın Marksist çözümlemesi ile birlikte, bu tartışmalar ve bu tartışmalardan çıkan önerilere, sınıf mücadelesinin stratejik gündemleri ekseninde yanıtlar geliştirebilmelidir. Örneğin Harvey (2013a), toplumsal mücadelelerde mikro ölçek ve makro ölçek etrafında şekillenen soruna dair yorumunda bir yanıt geliştirmeye ve eleştirel bir gündem oluşturmaya çalışmaktadır:

“ (...) kentsel ortak alan bütün çelişkileri yoğun olarak sergiler (...)mahalleden ve yerel siyasi örgütlerden metropolitan ölçeğe doğru ilerlediğimizde (...) ulaşım, kanalizasyon vb. türden meseleleri birbirine bağlamak söz konusu olduğunda sol analiz hep muğlaklaşır; yerel eylemler arasında mucizevi bir eşgüdümün oluşmasından ve bunun bölgesel ve küresel düzeyde etkin olmasından medet ummaya başlar veya eşgüdüm sağlamanın önemli bir sorun olduğunu not ettikten sonra, en rahat hissettiği ölçeğe-ki genelde mikro ve yerel ölçektir-geri dönmekle yetinir” (Harvey, 2013a: 133-134).

Buradaki yorumun, sorunu ve eleştirileri yerleştiği bağlam, analiz ve potansiyel müdahalenin birlikte işlediği kuramsal ve politik bir alandır. Böylece, Marksist sınıf çözümlemesinde yöntem, sınıf oluşumu ve sınıf ilişkilerinin araştırma gündemleri ile sınıf mücadelesinin politik gündemleri, müdahaleci ve stratejik bir perspektifte birleştirilebilir hale gelmektedir. Bir başka ifade ile Marksizm, her türden toplumsal pratiğin, yani eylemin kendisi ile bu eylemlerin kavram, değer, yasa ya da doğa olarak soyutlanması faaliyeti arasına mutlak bir ayırım konmasını reddetmektedir. Çünkü eylem ile bilgi arasındaki ayırım, sermayenin toplumsal iktidarı ile dolaymlanan

ilişkilerin, eylem ile bilginin arasına doldurulması çabasının ürünü olarak vardır. Bu anlamda Marksist sınıf çözümlemesinin ürettiği bilgi, aynı zamanda bu ayrıma pratik bir müdahale sürecinden üretilmiş bir bilgi olmalıdır. Eğer bu anlayış kabul edilirse, bu tarz bir çözümlemenin metodolojik çerçevesi üzerine bir tartışma gündeme gelecektir. Bu nedenle, takip eden bölümde, bu metodolojik gündeme dair -Marksist sınıf araştırmalarında ve sosyolojik araştırmalarda geliştirilmiş protokollerden bağımsız başlı başına alternatif geliştirme amacı içermeyen- 'öneri niteliğinde' bir tartışma yürütülmeye çalışılacaktır.

IV. BÖLÜM: MARKSİST İŞÇİ SINIFI ARAŞTIRMALARI İÇİN BİR ÇERÇEVE DENEMESİ VE BİR ÖRNEK

Bu bölüme kadar, yapı-deneyim ilişkisinin mekânsal olarak düşünülmesi hususunda özellikle Harvey'in (2012a) görüşlerinden büyük oranda faydalanılmıştır. Lakin Harvey'in (2017; 2019a) çalışmalarının sınıf çözümlemesinde yapı-deneyim ilişkileri açısından koyduğu katkılar daha çok sermaye birikim süreci analizlerine ağırlık verdiği için, işçi sınıfı deneyimleri ve sınıf bilinci üzerindeki nesnel güçlerin olası belirlenimlerini merkeze almaktadır. Elbette bu analiz düzeyi son derece önemlidir, zira günümüz kapitalizminde sermayenin mekânsal stratejileri ciddi bir oranda öne çıkmıştır. Yine de bu durum, kolektif özne olarak işçi sınıfının bu süreçteki iktisadi, politik, ideolojik ve toplumsal eylem ve kapasitelerinin anlaşılması ve bunların etkilerinin saptanmasına dair mekân temelli bir tartışmayı ikincil bir sorun haline getirmemektedir.

Nitekim Harvey'in (1985; 2013a) işçi sınıfı özneliği konusunda, yürüttüğü tartışmalar, geliştirdiği çerçeveyi, bu alanda da işletebilme çabasını işaret etmektedir. Bu çalışmalarda Harvey (1985; 2013a) kapitalist kentsel mekânı, bir taraftan sınıf bilincinin kentlilik bilinci ile sakatlandığı bir diğer taraftan ise kentsel toplumsal hareketlerin sınıfsal bir yönelişle buluşabilmeleri açısından en önemli potansiyeli oluşturan, mekân olarak değerlendirmektedir. Bu değerlendirmelerin ise, kentsel ilişki ve direnişlerin, kapitalizme karşı ilişki ve direnişlere dönüşmesini sınırlandıran oluşumlara ağırlık verdiği söylenebilir. Katznelson (2019), bu husustaki eleştirilerinde, Harvey'in (1985; 2013a) çözümlemelerinin ağırlık noktasının oluşturduğu mantığı sorunlu bulmaktadır:

“Akıl yürütme sırası nettir: kapitalizm kenti yaratır; kent çeşitli gerçekliklerini yansıtan bir bilinç yaratır; ama bu bilinç dikkatleri kapitalist üretim biçiminin, kentlerin üretiminin ve

işleyişinin altında yatan, başlıca güçlerinden başka yönler çevirir. Bu kapitalist sosyal düzenin büyük sırrıdır. Kent, sadece birikim sürecine mekânsal bir düzeltmeyi güvence altına alma kapasitesini vermez, aynı zamanda sınıf mücadelelerini ‘fetişistik’ boyutlara yönelterek deforme eder” (Katznelson, 2019: 141).

Bu mantık ise Katznelson’a (2019) göre, Harvey’in çalışmalarının taşıdığı iki sınırlılıkla ilişkilidir. Bunlardan biri “geçerli olan yapı ve anlam arasındaki iletişim varsayımı temelli bir tür yansımıcılığın ötesine geçen bir bakış açısı geliştirmekteki eksikliğidir”; diğeri ise “kapalı bir Marksizm’in içsel sınırlamalarıdır” (2019: 146). Burada vurgulanan sınırlılıklara bakıldığında, Katznelson’un (2019) Harvey’de (1985; 2013a), yapı-deneyim ilişkisinde yapılardan yana ağırlık veren ve kapalı bir kuramsal işleyişe dayalı olarak vurguyu, deneyimlerin sınırlarına yapan bir eğilim gördüğü anlaşılmaktadır.

Burada elbette, dinamik bir toplumsal sürecin anlaşılması ve aktarılmasında söz konusu olduğunda nesnellik ve öznel analizinin gerilimli yanları tespit edilebilir. Lakin Harvey’in (1985; 2013) tartışmaları anılan analizler ile sınırlı değildir. Aynı zamanda bu analizler, kapitalizmde kentsel-sınıfsal direnişlerin, politik olarak nasıl örgütlenmeleri gerektiği üzerine yürütülen tartışmalarda kullanılmaktadır. Yani özne üzerine geliştirilen düşünceler, yöntem ve politika ilişkisi bağlamında örgütlenme biçimleri ve ölçekleri sorununa da dairdir. Bu hesaba katılmadığında, kanımızca yapılacak eleştirilerin, örgütlü kolektif öznellik biçimlerini, genel anlamda özne ya da deneyim tartışmalarından dışlayan ya da bunların etkilerini yeterince gözetmeyen bir tarafı olacaktır. Buna ek olarak ise özne sorununda tek gerçekliği, ancak birey öznelere atfeden metodolojik bireyci açıklamalara eğilimli hale gelecektir. Zira toplumsal dönüşümler oluşturma kapasiteleri, bireylerin zihinsel olarak bu dönüştürme kapasitelerini bilince çıkarmalarının bir toplamı değildir. Bu kapasiteler, belirli toplumsal ilişkiler temelinde ortaya çıkan yapılar ve mekanizmalar vasıtasıyla

mümkündür ve dolayısıyla gerçektir. Eğer sadece birey öznelere ve onların zihinsel faaliyetine gerçeklik atfedebiliyor olsaydık, bu kapasiteler gerçek olmazlardı. Çünkü gerçek olmak demek aynı zamanda müdahale edilebilir ya da dönüştürülebilir olmak demektir. Oysa bireylere indirgenmiş sonsuz sayıda ve aslen zihinsel olan gerçeklik parçalarına –aralarındaki ilişki tesadüfleştiği için- müdahale etmek ya da dönüştürmek mümkün değildir.

Dolayısıyla bu çalışmada, Marksist sınıf çözümlemesinin stratejik ve müdahaleci bir araştırma gündemine ve pratiğine işaret ettiği vurgusunun metodolojik ilkelerinden biri daha açık ifade edilebilir: Marksist sınıf çözümlemesi söz konusu olduğunda, işçi sınıfı temelinde yürütülecek bir ampirik araştırma, araştırmanın kendisini, sınıf mücadelesinde taraf olan, politik bir örgütlü pratik olarak düşünebilmelidir.

Böylesi bir angaje tutum, sosyolojik araştırma protokollerinin yaslandığı ilkelerle ve araçlarla belirli bir çatışma içerisinde görülebilir. Lakin belirli bir ampirik araştırmada uygulanan protokoller, araştırma teknikleri, gözlem, analiz ve görüşme biçimleri, görüşmecilerle kurulması gereken ilişkinin genel gereklilikleri ve etik tartışmalar, farklı sosyolojik perspektiflerin metodolojik ilkeleriyle ilişki içindedirler. Bilimlerdeki metodolojik ilkeler ise hem genel bir bilim fikri ve hem de genel bir politika fikrini zorunlu olarak içermektedir. Zira ister sistematik olarak ifade edilmiş isterse de örtük biçimde içerilmiş olsun, bilim ve politikanın metodolojik ilkeler içindeki yeri, ontolojik ve epistemolojik düzeylerdeki tartışmalarla da iç içe geçmiştir. Ancak burada önerilen ilkenin, en genel hatları ile de olsa, gerekçelendirilebilmesi için, bu yaklaşımın Marksizm eksenli bir toplumsal özne kavrayışı içerisindeki meşru kuramsal dayanakları tartışılmalıdır. Bu nedenle takip eden başlıkta, tartışmaya açık bir böylesi fikrin ana hatları ele alınacaktır.

4.1. BİR ÇERÇEVE DENEMESİ: MEKÂN, SOYUTLAMA VE ÖZNE

Daha önceki bölümlerde vurgulandığı gibi Marksizm’de özne fikri, özellikle yapılar ve işçi sınıfı deneyimlerinin arasındaki ilişkilerin çözümlenmesi boyutu ve işçi sınıfına bu ilişkilerin dolayısıyla atfedilen tarihsel ve evrensel dönüştürücü öznelğin pratik boyutunu içermektedir. Bu boyutlar ise E.P. Thompson (2003; 2015) ve L. Althusser (1995; 2002) arasındaki tartışmalarda aktarıldığı gibi, yapıların taşıyıcısı olan yanlısamlarla, özgül sınıf deneyimlerinin kendiliğinden pratiği arasında gidip gelen bir özne fikrindeki gerilimlerin düzlemleridir.

Kanımızca bu gerilim içerisinde, sorunun, yapı-özne ikiliğinin salt kuramsal ya da felsefi bir nihai çözüme yönelmeyen ve bu gerilimleri ilişkisel bir toplumsal gerçekliğin çeşitli düzeylerinde saptayarak belirli kuramsal ve pratik gündemler oluşturmak, belirli bir Marksizm anlayışı açısından önemli bir adımı oluşturmaktadır. Lakin bu adım, özellikle sınıf bilinci tartışmalarında karşımıza çıkan, bilgi, toplumsal öznellik ve eylem ilişkisinin niteliğine dair sorunları kendiliğinden açıklamamaktadır. Bu durum, işçi sınıfının dönüştürücü potansiyelini oluşturan sömürü ilişkilerine dair deneyimlerinin, bütünlüklü bilgisine ihtiyaç duyup duymadığı ya da kapitalist sömürü ilişkilerinin işçi sınıfının böylesi bir bilgiye ulaşmasını sınırlandıran mekanizmalarının nasıl aşılabileceği konuları etrafında sürdürülen istikrarlı tartışmalarla teyit edilmektedir. Bu nedenle Marksizm’de sınıf mücadelesi perspektifinin, sınıf bilincinin düzeyleri, işçi sınıfının politik örgütlenme formları, ideoloji tartışmaları ve kuramsal ve stratejik işçi sınıfı devrimi tartışmalarını kapsayan bir çeşitlilik göstermesi, esasında belirli özne anlayışlarının tartışılması olarak düşünülebilir.

Örneğin Lenin (1998), Rusya’da sosyal demokrat hareket içerisinde işçi sınıfı ve sınıf mücadelesi arasındaki ilişkiye dair temel farklılığı, “görüş ayrılığının, özünde ‘kendiliğinden unsur’ ile bilinçli ‘yöntemsel’ unsurun görece öneminin farklı değerlendirilmesi” (1998: 36) olarak ifade ettiğinde; ya da Luxemburg (1990),

proletaryanın kendi mücadelesinin devrimci içeriğine dair bilgisini, “broşürlerden ve bildirilerden değil, esas olarak canlı politik okuldan, mücadeleden ve mücadelenin içinde, ilerleyen devrimin akışı içinde edinmelidir” (1990: 31) vurgusunu yaptığında, farklı özne fikirlerine işaret etmekteydiler. Zira Gramsci (2010), “(h)egemonik bir aygıtın hayata geçirilmesi, yeni bir ideolojik alan yarattığı ölçüde, bilince ve bilgi metotlarına ilişkin reformu belirler: bu, bilgiye ilişkin bir olgudur, felsefi bir olgudur” (2010: 233) değerlendirmesini yaptığında da, bilgi, ideoloji ve özneye dair belirli bir fikri ortaya atmaktaydı. Kısaca işçi sınıfının kolektif özne olarak örgütlenmesinin biçimleri ile bilinç ve bilgi arasındaki ilişki sorunu politik bir özne sorunuydu.

Dolayısıyla Marksizm’deki özne tartışmalarının bir boyutu, öznenin eylem kapasitesi ile bilginin çeşitli biçimlerde ilişkilendirildiği bir sorun alanı olarak düşünülebilir. Bu sorun alanında, Marx’ın (2005) bilinci bir toplumsal etkinlik olarak ele aldığı bilinmektedir. Dolayısıyla evrensel bir özne fikri ya da evrensel bilinç de toplumsal bir etkinliktir:

“Benim *evrensel* bilincim *gerçek* ortaklığın, toplumsal örgütün *yaşayan* biçimi olduğu şeyin *kuramsal* biçiminden başka bir şey değildir; oysa günümüzde *evrensel* bilinç gerçek yaşamın bir soyutlamasıdır ve bu nitelikle onun karşısına düşman olarak dikilir. Demek ki benim evrensel bilincimin –evrensel bilinç olarak- *etkinliği* toplumsal varlık olarak benim *kuramsal* varoluşumdur da”(Marx, 2005: 174).

‘Gerçek yaşamın soyutlamasında bilincin, düşman olarak evrensel bilincin karşısına dikilmesi’ demek, bu soyutlamannın, bizzat öznenin bilincini oluşturan gerçek toplumsal etkinliklerin belirli bir örgütlenmesinden koparılması demektir. Bir başka ifade ile kapitalizmde toplumsal ilişkilerin örgütlenmesi, herhangi bir kavram, olgu ya da kapasitenin dayandığı gerçek tarihsel ve toplumsal etkinlikleri, bağımsız, ebedi, özneye dışsal ve bu anlamda doğal görünen şeyler gibi kavramaya zorlayan bir biçimde işleme eğilimindedir. Zira daha sonra kapitalist değer anlayışı, meta fetişizmi, soyut emek ve

yabancılaşma kavramları (Marx, 2011) etrafında yürütülen geliştirilmiş tartışmalar, Marx'ın (2005) bu temel fikrinin derinleştirilmiş bir açılımı olarak düşünülebilir.

Marx'ın (2005), *kuramsal varoluşu* ya da soyut zihinsel faaliyeti, toplumsal bir kolektif etkinlik olarak kavramaktadır lakin bu etkinlik, kapitalist üretim ilişkilerinin örgütlenmesinde, emeğin, birbirinden yalıtılmış, bağımsız ve parçalı etkinliklere bölünmüş maddi biçimleriyle ilişkili bir karşıtlık da oluşturur. Bu karşıtlık ise toplumsal işbölümü içerisinde, zihin emeği ve kol emeği arasındaki bölünmeye karşılık gelmektedir. Bu nedenle özne fikri, kapitalist toplumda zihinsel ve maddi faaliyetlerin birbirinden koparılmasının tarihsel ve toplumsal temelleri üzerine bir değerlendirmenin de konusudur. Çünkü kapitalist üretimin toplumsal ilişkilerince yeniden üretilen bu bölünme, insani zihinsel ve pratik tüm kapasitelerini, hali hazırda yapılan maddi işe indirgerken, aynı zamanda zihinsel faaliyeti ya da bilgiyi, toplumsal etkinliklerden bağımsız, doğal ve ayrıcalıklı becerilerin kategorilerine dönüştürmektedir. Sonuç olarak bu tarz bir işbölümü, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesine hâkim olduğundan, bunun tarihsel ve toplumsal kökenlerini sorgulamayan bir düşünce, betimleyici bir biçim almak durumunda kalacaktır. Bu çerçevede İlyenkov (2009), Hegel'in düşüncesini değerlendirirken söz konusu meseleyi daha açık biçimde ortaya koyduğundan, uzun da olsa bir aktarım yapabiliriz:

“Hegeli düşünce anlayışı toplumsal işbölümünün dar anlamda profesyonel bir biçimi zemininde, yani zihinsel emeğin fiziksel emekten, dolaylımsız biçimde pratik, duyusal olarak nesnel etkinlikten ayrılması zemininde oluşturulan şeylerin gerçek konumunun eleştirel olmayan bir betimlemesini temsil etmektedir.

Toplumsal işbölümünün kendiliğinden gelişimiyle bireylerle kolektif güçler ve kolektif olarak geliştirilmiş yetenekler, yani etkinliğin evrensel (toplumsal) araçları arasındaki gerçek ilişkilerin özel olarak tersine çevrilmesi zorunluluğu doğmuştur; bu tersine çevirme işlemi felsefede *yabancılaşma* olarak bilinmektedir. Evrensel (kolektif

olarak gerçekleştirilmiş) eylem kipleri, sadece dincilerin ve idealist filozofların fantezilerinde değil toplumsal gerçeklikte de, zanaatlar ve meslekler biçiminde ve kendi ritüelleri, dili, gelenekleri ve diğer kişisiz ve özelliksiz nitelikteki 'içkin' yapılarıyla bir tür kast biçiminde kurulmuş olan özel toplumsal kurumlar olarak örgütlenmiştir. Sonuç olarak tek başına birey, şu ya da bu evrensel yeteneğin (etkin gücün) taşıyıcısı, yani öznesi değildir; aksine, bütün bireylere uğraşısının araçlarını ve biçimlerini dışarıdan dayatarak onlara giderek daha da yabancılaşan bu etkin güç özne olarak belirir. Böylece birey yabancılaşmış insan güçleri ve yetilerinin, para ve sermaye ve dahası devlet, yasa, din ve benzeri biçiminde kişileşmiş olan etkinlik araçlarının bir çeşit kölesine, 'konuşan bir aracına' dönüşmüş olur" (İlyenkov, 2009: 169).

Dolayısıyla toplumsal dönüşümlerin öznesi olarak işçi sınıfı gündeme geldiğinde, bu bölünmenin yarattığı toplumsal, politik ve ideolojik engellerin aşılması sorunu da gündeme gelecektir. Bu engeller aynı zamanda, "belirli koşullar altında özel bir mesleğe dönüştürülmüş düşünce" (İlyenkov, 2009: 169) olarak bilim etkinliğinin kendisini de sorunun bir parçası olarak düşünebileceğimiz anlamına gelmektedir. Sorunların aşılması gerekliliğine vurgu yapmak ise insanları, kendi 'konuşan aracına' dönüştürme kuvvetine sahip kapitalist toplumsal ilişkilere müdahale edebilecek bir kolektif özne fikrini varsaymaktadır. Zira yukarıda aktardığımız sınıf mücadelesi ve sınıf bilinci ilişkisine dair farklı Marksistlerin ifadelerinde iki farklı yönelim olsa da bu yönelimler, ortak bir toplumsal varoluşu paylaşan bir sorunla ilgilenmektedirler. Yani Marksizm'de işçi sınıfı özneliği sorununun temelinde özne kategorisinin kendiliğinden toplumsal oluşumunu ('sınıf mücadelesi okulu') görmek ile bu sorunda yöntemli politik öznenin müdahalesini ('parti okulu') temel almak arasındaki fark, özneliğin belirli bir durumu olarak bireylerin yabancılaşmasına nasıl bir anlam yüklediği ile ilgili değildir. Zira böyle olsa idi, işçi sınıfının toplumsal ve siyasal etkinliği bağlamında sınıf bilinci sorunları tek tek bireylerin yanılgılarının bir toplamı olarak anlaşılacak durumda olurdu. Dolayısıyla burada bireysel yanılgılar, yabancılaşmanın toplumsal ilişkilere bağlı gerçekliğinden

bağımsız, ayrı gerçeklikler olarak karşımıza çıkmış olurlardı. Böylece sınıf mücadelesi ya da işçi sınıfının politik mücadelesindeki sorunlar esas olarak yanlışları ortadan kaldıracak doğru bilginin edinilmesi ya da üretilmesi ile çözülebilir olurdu.

Lakin bunun en azından tarihsel deneyimler ışığında bu şekilde gerçekleşmediğini bilmekteyiz. Öyleyse Marksizm’de işçi sınıfı özneliğine dair tartışmalar ve farklılıklar, sınıf mücadelelerinin belirli dönemlerde kapitalist nesnellikleri ve onlarla tanımlı öznelikleri yıkıma uğratan ya da askıya alan etkilerinin ve deneyimlerinin, nasıl alternatif bir kurucu özne örgütlenmesine dönüştürülebileceği ile ilgilidir. Zira bireysel yanlışların toplamı ile meşgul bir özne kavrayışı, Marksizm’in yöntemsel olarak stratejik ve politik yönelimleri yerine, *önceliği* bu yanlışların mümkün olan en doğru kuramsal analizine verme eğiliminde olacaktır. Böyle bir öncelik atfetmek ise mevcut özne kavrayışındaki doğru bilginin gördüğü işlev nedeniyle doğal ve rasyonel görünecektir. Lakin bu durum, yanlışların yapısal analizi ile (örneğin kolektif eğilimlerin), yanlışların psiko-sosyal gerçekliği (örneğin kolektif deneyimlerin) arasında kapatılmayan bir boşluğu yeniden ürettiği için bilim ile politika arasına ve dolayısıyla işçi sınıfı ile bilgi arasına kapitalist toplumsal ilişkilerce yerleştirilmiş bölünmeyi kuvvetlendirecektir. Çünkü bu bölünmenin kapitalist biçimi, zihin emeği ile kol emeği arasındaki bölünmeyi, toplumsal ihtiyaçların ‘doğal’ ve ‘rasyonel’ gerekliliklerinin bir biçimi olarak örgütlemektedir ve soyutlama süreci ile soyutlama sürecine konu olan eylemlerin arasındaki mesafe mutlaklaşmaktadır. Doğal olarak bu mutlaklaşma, eşitsizliklerin maddi olarak görünür oldukları durumlarda da rasyonel görünmelerini mümkün kılacak bir toplumsal özneliği dayatmaktadır.

Örneğin kapitalizmde ekonomik krizlerin, yabancılaşma ve yanlış üreten ekonomik, toplumsal ya da politik mekanizmaları tahrip edebilmesine rağmen, genel olarak bu mekanizmaların rasyonelliğine dair kendiliğinden köklü bir sorgulamaya yol

açmaması tipik bir örnektir. Bunun önemli bir nedeni, krizlerin, ‘olağan’ dönemde kapitalizmin rekabet dinamiklerinin üretemediği dengeleyici bir işlev görebilmesidir.

Yani kapitalizm krizlerden önce rasyonel görünmelidir:

“Kapitalist ekonomik sistemin rekabetçi anarşisi içerisinde, başka dengeleyici güçler iş başında olmadığı için, krizlerin önemli bir işlevi vardır: Kapitalist ekonomik gelişmeyi bir çeşit düzen ve rasyonaliteye zorlar. Bu, krizlerin kendisinin düzenli ya da mantıklı olduğu anlamına gelmez; onlar sadece, kapitalist üretim sisteminin bir çeşit keyfi rasyonalizasyonunu zorunlu hale getiren koşulları yaratır” (Harvey, 2019a: 54-55)”

Burada sözü edilen ‘keyfi rasyonalizasyon’, toplumsal öznelliklerin ve bunların biçimlerinin nasıl olacağı temelinde de işleyen sınıf mücadeleleri olarak düşünülebilir. Buradaki sorun, insanın toplumsal etkinliğinin belirli biçimlerinin toplumsal üretimi ile ilişkili olduğundan, öznelin yanılığ temelli bir yabancılaşmasını yeniden üreten süreçleri ve ilişkileri betimlemek, bu süreç ve ilişkilerin, toplumsal bir nesnelliği ve belirli öznellikleri nasıl oluşturduğunu kendiliğinden ortaya koyamayacaktır.

4.1.1. Yabancılaşma, Meta Fetişizmi, Değer ve Özne Sorunu

Söz gelimi, yukarıda ifade edilen türde bir ekonomik krizde, özel bir uzmanlık ya da eğitim gerektirmeyen ‘niteliksiz’ bir işte çalıştığımız için aniden işsiz kalabilirsiniz. Bu durumda kendi çocuğunuzun eğitimi ve nitelikli olmasını istemeniz normaldir. Nihayetinde kapitalist bir toplumda eğitim seviyesi çoğunlukla, nitelikli işlerde çalışabilmek için nesnel bir ölçüt gibi görünür. Lakin böylesi bir ölçütün, bireylerden bağımsız görünen nesnelliği, iyi eğitilmiş insanların gerçekten daha iyi işlerde ve iyi koşullarda istihdam edilmedikleri durumlarda dahi işleyebilir ve çoğu zaman işlemektedir. Öyleyse, eğitilmiş olmak ile nitelikli işler arasındaki ilişki, kişilerin bireysel niteliklerine dair fikirlerinden ve pratiklerinden önce toplumsal ilişkiler vasıtasıyla tanımlanmış olmalıdır. Yani özneye dışsal ve rasyonel görünmelidir. Böylesi

bir tespit doğru ise o durumda sorun, belirli toplumsal ilişkilerin yarattığı belirli öznellik biçimlerinin, toplumsal ilişkilerden bağımsız bir görünümü nasıl aldığı ile ilgili olacaktır.

Bu sorun bağlamında Aslan (2000), meta ve meta fetişizmi kavramlarının *Kapital*'deki (Marx, 2011) çözümlemesine dayanarak öznellik üzerine kimi çıkarımlar yapmaktadır. Ona göre, çeşitli öznellikler belirli toplumsal ilişkiler içinde tanımlanır ve bu nedenle ortak bir ontolojiye sahiptirler. Dolayısıyla toplumsal ilişkilerin öznelere 'doğal' süreçler gibi görünmesi normal bir durumdur. Bu normalliğin ima ettiği şey ise özne ile toplumsal süreçlerin, bilen ile bilinenin ve eyleyen ile gerçekleşenin karşılıklı olarak birbirlerini varsaymalarıdır. Bu durumda belirli toplumsal ilişkilerle tanımlı biçimlerin analizinde, öznellik sorunu ele alınmadığında, bu toplumsal biçimlerin oluşumunun nedenleri analizin kendisine dışsal hale gelmektedir. Başka bir ifade ile analiz, toplumsal biçimleri veri alarak kendini sınırlandırmaktadır. Lakin toplumsal süreçlerde doğrudan gözlemlenebilir olan şeyler maddi süreçler olduğundan ve bunlar toplumsal nedensellikler ile ilişkilendirildiklerinden, öznelere kavrayışında toplumsal nitelikler, bu maddi süreçlere içkin görünürler. Dolayısıyla bu görünümün nedenleri maddi dünya da değil toplumsal süreçlerde aranmalıdır (Aslan, 2000: 160-161).

Bu değerlendirmeler, *Kapital*'deki (Marx, 2011) meta fetişizmi tartışmasının, belirli toplumsal biçimlerin özneye dışsal bir görünümü nasıl edindiği sorusuna verilmiş yanıtlarından biri olarak çözümlenmesiyle temellendirilmektedir. Buna göre, meta fetişizmi çözümlemesi, yabancılaşma düşüncesi ile örtüşmemektedir ve dahası yabancılaşmanın ima ettiği olumsuz çağrışımların (yanılsama ya da yanılı anlamından) ötesinde bir vurguyu işaret etmektedir. Meta fetişizmi, genel olarak maddi nesnelere toplumsal nitelikler atfedip, bu toplumsal nitelikleri metanın maddi varoluşuna içkin kabul etme ile ilişkili olduğundan, Aslan'a (2000) göre Marx (2011), bu kavram

üzerinden esasında metanın hem maddi bir nesne (tahta masa) hem de maddi olarak duyumsanamayan toplumsal bir nitelik (parasal olarak ifade edilebilir bir değış değeri sahip olma) olarak ikili varoluşunun toplumsal temellerini soruşturmaktadır. Bu soruşturmanın temel vurgusu ise metanın ilk bakışta maddi olan bir kullanım nesnesi olarak gerçekleşebilmesi için önce, madde olarak meta ile aynı mekânda tanımlanması imkânsız olan toplumsal bir ilişkinin yani değer niteliğinin gerçekleşmesinin zorunlu olması üzerinedir. Böylelikle iki tür nedensellik iç içe geçmektedir: metanın yararlı bir nesne olması sürecinin fiziksel nedenselliği ile metanın yararlı bir nesne olarak kullanılabilmesi için önce piyasada satılması zorunluluğunun toplumsal nedenselliği. Sonuç olarak, metanın piyasada mübadele ilişkisine girebilmesinin mantığı, maddi dünya ile değil toplumsal dünya ile açıklanmalıdır (Aslan, 2000: 165).

Dolayısıyla, Metanın fetiş karakterinin özünde, insanların toplumsal ilişkiler vasıtasıyla deneyimlenen maddi gerçekliğe atfen sistemli 'soyut' olgular yaratmaları bulunmaktadır. Aslan'a göre (2000) bu nedenle, iktisadi ilişkiler içerisinde meta ile ilişkilendirilecek bir özne kavrayışında temel husus, kullanım değerlerini değil toplumsal bir ilişki olarak değeri merkeze almalıdır. Zira metanın fetiş karakterini yaratan şey, maddi dünyanın değil toplumsal dünyanın bir parçasıdır ve o toplumsal dünyada metaya maddi niteliklerinde bulunmayan soyut bir değer atfeden süreç, değer merkezli toplumsal ilişkilerdir.

Bu bağlamda meta fetişizmini, günümüz kapitalizmde sürekli daha fazla tüketim nesnesini arzulama eğilimi ile özdeşleştirmek doğru değildir. Çünkü bu durumda, fetişizm kullanım değerleri özelinde bir değerlendirme olacaktır ve bu Marx'ın (2011) çözümlemesine ve bu çözümlemenin amacına uzaktır. Ayrıca meta fetişizmi kavramı, insanlar arasındaki ilişkilerin şeyler arasındaki ilişkiler gibi görünmesi anlamıyla yabancılaşma kavramının ifade ettiği anlamın da ötesine geçen bir anlama sahiptir. Zira

Aslan'a göre (2000) yabancılaşma kavramından, üretim ilişkileri sürecindeki insanların, bu ilişkilerin toplumsal niteliğini gözden kaçırarak, iradelerini bilinçsizce nesnelere toplumsal belirlenimine bırakmaları anlaşılmaktadır. Bu anlayış ise nesnelere dünyasının insanlar arası ilişkilerin yerine nasıl geçtiğini ve bu nesnelere insanların dünyasını nasıl belirlediği açığa çıkarılmadığı sürece, yeterli bir açıklama sunamayacaktır. Çünkü sözü edilen anlamıyla yabancılaşma kavramı, “insana, kendi toplumsallığının ötesinde tarih ötesi bir öznellik ve bilinç durumu atfetmektedir” (Aslan, 2000: 169).

Bu meta fetişizmi yorumlarının karşısında Aslan (2000), Marx'ın (2011) temelde vurgulamak istediği konunun basit bir yanılsama sorunu olmadığı yorumunu yapar. Zira ona göre Marx (2011), kapitalist toplumda emekçilerin, “kendi emeklerinin toplumsal niteliğinin” dönüştürüldüğü “toplumsal bir biçim olan para ile kendi emekleri arasında bir bağ kuramaz” hale geldiklerini vurgularken, bu görüntünün aslen insanların zihinlerinde değil, toplumsal ilişkilerin kendisinde oluştuğunu ifade etmektedir (Aslan, 2000: 170). Bu değerlendirmenin ardından, anılan sürecin neden basit bir yanılsama olmadığına dair temellendirme için şu aktarıma yer verilmektedir:

“Kendi özel emekleri arasındaki toplumsal ilişkiler, üreticilere, *olduğu gibi görünür*; yani kendi emek süreçleri süresince kişiler arasındaki toplumsal ilişkiler olarak değil, tersine, kişiler arasında *maddi ilişkiler ve şeyler arasında toplumsal ilişkiler* olarak görünür” (Marx'tan aktaran Aslan, 2000: 171)⁷².

⁷² Aslan (2000), kullandığı aktarımlarda, *Kapital*'in Türkçe çeviri versiyonlarından birinin yanında (Marx, 2011), farklı dillerden versiyonlarını da kullanmaktadır. Bu durum şöyle açıklanmaktadır: “Hans Ehrbar, *Kapital*'i 1890 yılında yayımlanan Almanca dördüncü baskısından İngilizceye çevirmiştir. İnternet üzerinden paylaştığı bu çeviri, eserin Almancası ve İngilizcesini birlikte sunduğu için, okuyucuya karşılaştırma olanağı da tanımaktadır. Yazıda *Kapital*'in Ehrbar tarafından yapılan bu çevirisine atıfta bulunurken ‘*Capital* (1890)’ ifadesi kullanılacaktır. Tamamen çeviri ve elbette terim seçimine bağlı olarak ortaya çıkan yorum farkları nedeniyle başvurulmak zorunda kalınan farklı *Kapital* baskılarına atıfta bulunmak için şöyle bir tercih yapılmıştır: Penguin'den çıkan ve Ben Fowkes çevirisi olan İngilizcesi için ‘*Capital* (1976)’ ve Yordam yayımlarından çıkan ve Mehmet Selik ve Nail Satlıgan çevirisi olan Türkçesi için ‘*Kapital* (2011)’ (Aslan, 2000: 162, Dipnot 4). Karşılaştırma için bkz. (Marx, 2011: 83): “Bundan dolayı, kendi emek ürünlerinin toplumsal ilişkileri, üreticilere, oldukları gibi, yani emek harcayan

Bu aktarımla birlikte Aslan'ın (2000) temel olarak vardığı sonuçları özetleyerek, burada sunulan yorumları, işçi sınıfının toplumsal özneliği sorunu bağlamında nereye oturabileceğimize dair genel bir fikir sunabiliriz.

Öncelikle Aslan'a (2000) göre Marx (2011), metanın fetiş karakterinin yanlış bir şey olduğunu göstermeye çalışmamaktadır. Çünkü emekçiler belirli bir toplumsal ilişkiyi olduğu gibi gördüklerinden, gerçeklik bu haliyle bu görüntünün kendisidir. Yani bu süreci tek tek bireylerin zihinsel yanılsamalarının bir toplamına indirgemek eksik bir yaklaşım olacaktır. Dolayısıyla, nesnelerin toplumsal bir nitelik kazanmaları süreci ile bu toplumsal ilişkilerle tanımlı öznelliklerin ilişkileri asıl tartışma konusudur. Metanın fetiş karakteri üzerinden yapılan değerlendirmeler göz önüne alındığında Aslan (2000) bu ilişkiye dair tespitlerini şu biçimde bağlamaktadır:

“Öznellik, bu bağlamda sorunsallaştırılmadığında, incelenen toplumsal ilişkiler ve bu ilişkilerden türeyen niteliklerin toplumsal bilimcilerin gözünde ‘şeyleşmesi’ de kaçınılmaz olmaktadır; çünkü gerçeklikleri salt kendinde tanımlı olmayıp, varoluşları, kendileri dışında bir takım süreçleri ve öznellikleri varsayan bu kategoriler, bu şekilde ele alındığında, kendinde şeylere dönüştürülmektedir. Toplumsal kategorilerin kendinde şeylere dönüştükleri sürecin öbür yüzünde, öznenin de, öznelliklerin olduğu toplumsal süreçlerden bağımsız olarak ‘kendinde şey’ olarak mevcut olduğu şeklindeki yanlış algılama söz konusudur. Bu algılama biçimi, daha özlü bir ifadeyle, öznenin toplumsal ilişkilere ve bu ilişkilerden doğan kategorilere dair bilgisinin kaynağının bu öznelişmenin kendisi olduğu gerçeğinin göz ardı edilmesi demektir” (Aslan, 2000: 173).

Burada öznellik sorunu ile ilgili olarak aktarılan değerlendirmeler kanımızca, Marksizm'de işçi sınıfı bilinci ve sınıf mücadelesi ilişkisinde özne sorununa dair iki başlıkta çıkarımlar yapmamıza yardımcı olmaktadır. İlk olarak burada sunulan değerlendirme, sınıf bilinci sorunlarını, tek tek bireylerin yanılgılarının bir toplamına ya

kişilerin kendi aralarındaki dolaysız toplumsal ilişkiler olarak değil, aksine, kişiler arasındaki maddi ilişkiler ve şeyler arasındaki toplumsal ilişkiler olarak görünür”.

da ‘kendinde şeyler’e indirgmeden kavrayabilmekle paralel bir kuramsal zemin sunmaktadır. Böylesi bir zeminde, işçi sınıfının toplumsal ve siyasal bir özne oluşuna dair sorunlar, yanılığın ortadan kalkabileceği nesnel ve bu anlamıyla kendiliğinden değişimlerle, bireylerin yanılığını üreten zihinsel süreçlerine pedagojik müdahaleler arasında sıkıştırılmadan değerlendirilebilmektedir. Zira Aslan’ın (2000) da vurguladığı gibi kapitalist üretim ilişkilerinin deneyimi, aynı *mekânda* bulunması imkânsız maddi ve toplumsal niteliklerin belirli toplumsal ilişkiler vasıtasıyla üretilebilmesinin deneyimidir. Bu anlamıyla bu deneyim bu süreçteki birey öznelerin maddi ve zihinsel belirlenimlerinde ortaya çıkan sonuçlardan yola çıkarak kavranamayacaktır. Böyle kavranması durumunda ise aslında toplumsal ilişkilerin belirleniminde belirli nesnelere ve maddi süreçlere toplumsal nitelikler atfedilmesi ile bu süreçler içerisinde tanımlanmış öznelliklerin gerçeklik deneyimlerinin birbirinden bağımsız varlıklara denk düştüğü bir ikilik oluşacaktır. Bu ikilik ise kapitalist toplumda emekçilerin sömürü ilişkilerini ve toplumsal ilişkileri deneyimleme biçimlerinin birbirinden bağımsız bir varlık zeminine sahip olduğu fikrini güçlendirecektir. Böylesi bir perspektifte, üretim mekânının maddi belirlenimleri (emek sürecinin maddi örgütlenmesi) ile üretim dışı mekânların toplumsal belirlenimleri (toplumsal düzen anlayışı, kültür ve ideolojinin gayri maddi görüntüsü) arasındaki bağlantıları açığa çıkarmak güçleşecektir. Çünkü buradaki ilişkiler birbirine dışsal iki varlık alanına sahipmiş gibi görüldüğünden, işçi sınıfının üretim dışı alanlarda girdiği toplumsal ilişkiler, (örneğin kültürel eğilimler ya da ideolojiler gibi) gayri maddi ve dolayısıyla zihinsel süreçlerin alanı gibi görünecektir. Böyle bir alanda ise kolektif bir özne olarak işçi sınıfı yoktur, çünkü kolektif bir maddi zihinsel süreç yoktur. Zihinsel bir süreç ancak birey öznelerde bulunduğundan, bu alanda işçi sınıfı değil, işçiler bulunur. Başka bir deyişle burada işçi, bir toplumsal sınıf ilişkisine değil, çeşitli bireylerde bulunan eğilimlerin tensil edildiği herhangi bir kimliğe atıf yapmaktadır.

Eğer bu doğru kabul edilebilirse (bilimsel ya da politik) belirli pratiklerin dayanabileceği analiz *yorumsamacı* olmak zorundadır. Bu yorumsamada ise işçi sınıfı bireylerinin nesnel deneyimleri özgül olarak nasıl anlamlandırıldığı, gayri maddi kimi toplumsal kategorileri veri almak, dolayısıyla da bunları oluşturan toplumsal ilişkileri gözardı etmek, yani ‘şeyleştirmek’ durumundadır. Şeyleşmiş toplumsal kategoriler ise maddi dünyanın fiziksel kararlılığını ya da katılığını kazanmış görüntüler ve bu görüntüyü oluşturan toplumsal ilişkileri açığa çıkarmaya yönelmeyen bilimsel analiz ve pratiklerle yeniden üretilirler:

“İnsan yaşamının biçimleri hakkındaki düşünceler ve dolayısıyla bunların bilimsel analizi, genel olarak, gerçek gelişmenin tersi bir yol izler. Analize, *post festum* (iş olup bittikten sonra) ve dolayısıyla gelişim sürecinin tamamlanmış sonuçlarıyla başlanır. Emek ürünlerine meta damgasını vuran ve dolayısıyla meta dolaşımı için gerekli olan biçimler, insanların, bu biçimlerin, onların gözünde zaten değişmezlik kazanmış olan tarihsel karakterleri hakkında değilse de içerikleri hakkında bir açıklığa kavuşmaya kalkışmasından önce, toplumsal yaşamın fiziksel biçimlerinin kararlılığını kazanmış bulunur” (Marx, 2011: 85).

Dolayısıyla Marksizm’de özne sorunun analizi, Marx’ın (2011) deyişiyle “gerçek gelişmenin tersi bir yol izlediğinde”, yani toplumsal kategorileri *şeyleşmiş* kategoriler olarak veri aldığında, işçi sınıfının kolektif özneliğine giden kuramsal bir yol bulunmamaktadır. Çünkü burada gerçeklik tek tek bireylere atfedilmiştir ve kolektifler, soyut kurgulara indirgenmişlerdir. Bu nedenle özne sorununa dair çıkarabileceğimiz bu başlıktaki temel sonuç, sınıf mücadelesinde işçi sınıfının sınıfsal ya da politik etkinliğinin, belirli öznellik biçimlerini oluşturan belirli toplumsal ilişkilerle yani hem maddi hem de toplumsal belirlenimlerin eş zamanlı işleyişiyle ilişkili olduklarıdır. Bu anlamda Marksizm’in özne sorunu kolektif özne sorunudur. Zira metanın fetiş karakteri, metanın maddesi ile onun maddesine içkin olmayan toplumsal niteliklerin ona atfedilmesinin toplumsal süreci ile ilişkiliyse, emekçilerin yabancılaşması, onların

maddi yani bedensel varoluşlarına ve fiziki etkinliklerine, bu varoluş ve etkinliklere içkin olmayan toplumsal niteliklerin atfedilmesinin toplumsal süreci ile ilişkilidir. Yani özneye dair bir gerçeklik atfedilecekse bu zihinsel süreçlere değil, öznenin bedensel varoluşunun toplumsal niteliğine olacaktır. Zira temel olarak bu kavrayışta, kapitalizmin yarattığı toplumsal koşullarla köklü bir çelişkiye düşme potansiyeli (süreç özneye dışsal değildir) ve dolayısıyla onu dönüştürme potansiyeli (siyasal kapasite bireylerin salt konumlarıyla ilgili değildir) toplumsal ortaya çıkmaktadır.

Örneğin özne sorunu bağlamında, emeğin bedensel varoluşunun toplumsal niteliği⁷³, kapitalist toplumda ‘*sermayenin birikim stratejisi olarak beden*’ ile ilişkisi çerçevesinde düşünülebilir. Bu ilişkiye dair daha açık bir değerlendirme için sözü Harvey’e (2008) bırakabiliriz:

“Sermaye bedenleri sürekli kendi ihtiyaçlarına göre şekillendirmeye çalışır. Aynı zamanda, emek sarf eden beden tarafından bazen kolektif sınıf, topluluk veya kimlik mücadeleleri şeklinde ifade edilen değişken ve sonsuz açıklıkta bedensel arzu, istek, ihtiyaç ve toplumsal ilişkiyi kendi *modus operandi*’sinde içselleştirir.

(...)

Değişken sermaye dolaşımını incelemek, bize bilmek istediğimiz her şeyi kendiliğinden anlatmaz. Bir kere, sermayenin genel dolaşımını oluşturan farklı dolaşım süreçleri bataklığının bir alt kümesidir yalnızca. Üretici sermaye, mali sermaye, toprak sermayesi ve

⁷³ Beden kavramı, siyasal bünye (*body politic*) tartışmaları ve biyopolitika tartışmaları üzerinden oldukça geniş bir literatür yaratmıştır. Burada söz konusu tartışmalar hakkında bir değerlendirme amacı bulunmasa da tarafımızca literatüre eleştirel yaklaşılmaktadır. Bu eleştirel çerçevede genel olarak benimsenen görüşler için bkz. (Neocleous, 2014). Bunun dışında, bedensel metaforların politik imaları toplumsal yaşama epey yerleşmiştir. Örneğin, ‘Ayaklar’ hem bedeni taşımaktadır hem de politik bir anlamı taşımaktadır ve şöyle bir değerlendirmenin konusu olabilir: “Merkezi önemde bir şeylerin felsefemizde eksik olduğunu düşünüyorum. Dolayısıyla benim soyutlamam, benim ‘hücre’ m, dışarıda bırakılmış bir hareket biçimini kapsıyor. Yürüme. Diyalektiğe başlangıç noktam burası: iki ayaküstünde yürüme. Ayaklar! (ayaklar derken, hem bacakları hem de ayakları kastediyorum.) Eller hakkında ve onlar aracılığıyla zihin hakkında yazılmış diyalektik literatür zengindir. Ama geleneğimizde ayaklardan kim söz ediyor? Bu ihmal niye? Ayakların çok ‘aşağı’ olduğu mu düşünülmüştür?” (Livant, 2013b: 185-186). Ayakların ‘aşağıda olmak’ ile ilgili olumsuz bir çağrışımı olduğu söylenebilir (örneğin ‘ayak takımı’ ifadesi). Zira, ‘ayaklar baş olursa, kıyamet kopar!’. Burada, politik iktidar ve sınıf savaşı oldukça isabetli bir biçimde bir araya getirilmiştir. Hem güç ve beden ilişkisi vardır; hem genellikle ağır işi gören, kara sular inen ayaklara referansla emek vardır; hem de ayakların ‘başı’ taşımaktan ibaret doğasına gönderme ile sınıflı toplumun ebediliğine gönderme vardır.

ticari sermayenin her birinin farklı hareket şekilleri vardır; burjuva gelirlerinin dolaşımı “ihtiyaçlar”, “istekler” ve “lüksler” arasında karmaşık ilişkiler yaratır. İnsan bedeni, içinde ve etrafında sosyo-ekolojik güçlerin değer tahsis etme ve temsiliyet için çarpıştığı bir savaş alanıdır” (Harvey, 2008: 146-147)⁷⁴.

Bu değerlendirmeden de anlaşılacağı gibi kapitalist bir toplumda emeğin bedensel varoluşu, toplumsal ilişkilerle tanımlanmış olduğundan ve kapitalizmde toplumsallık aynı zamanda sınıf mücadelesi alanı olduğundan, emeğin bedeni bir bakıma mücadele

⁷⁴ Harvey (2010) bu tartışmalarını “beden siyaseti ve geçimlik ücret mücadelesi” üzerine ABD’de yaşanan kimi deneyimler üzerinden de detaylandırmaktadır bkz. (Harvey, 2008: 125-238) . Kanımızca bu tartışma güncel olarak da önem taşımaktadır. Zira özellikle asgari ücret tartışmalarında, sermaye sınıfının olası ücret artışlarını, istihdamda sorunlar yaratacağı gerekçesiyle karşılaması, sadece, sermaye sınıfının elinde tuttuğu gücün ‘tehdit’ seviyesini hatırlatması ya da parasal maliyet sorunları ile ilişkili değildir. Burada milyonlarca insanın ‘asgari yaşam koşullarına’ karar verebilme kudretine işaret eden ve bunu da ‘sözleşme özgürlüğü’ gibi görünüşte basit ve makul görünen bir durumun arkasına gizleyen, daha radikal tarihsel bir sınıf refleksi vardır. Sözleşme özgürlüğü, emekçinin bedeni ile emek-gücünü birbirinden ayırmada temellenir. Burada özgürlük, emekçinin çeşitli kapasiteleri ile bedensel bütünlüğünün iki farklı şey olduğu varsayımıyla ilişkilidir. Şüphesiz bu ‘varsayım’ belirli maddi tarihsel pratiklerin –ki özellikle politik ve iktisadi zora dayalı pratiklerin- güvenceye aldığı tarihsel bir sürecin ürünüdür. Bu pratikler (daha doğru tabirle sınıf mücadeleleri) emekçilerin tüm insani potansiyellerinin bedensel varoluşlarından esasında ayrılmayacağı, köklü bir müdahale anlamına gelmektedir. Nitekim beden, tüm insani potansiyellerini, bu potansiyellerin toplumsal ilişkilerce varlık kazanmasına dayalı ontolojik temeline borçludur. Kim olduğumuz, bedensel varoluşumuzdan fiziki olarak söküp almamız. Yani, sözleşme özgürlüğünde ifade bulan emek-gücünün satılabilmesi fikri, çeşitli ilişki ya da nesnelere somut ve duyumsal olarak içermedikleri nitelikleri atfederek, bunları referans alma manasıyla bir ‘fetiş’ olarak tanımlanabilir. Yani maddi yaşamda var olmaz; ancak toplumsal ilişkiler yoluyla üretilir. Ki bu kesinlikle nesnel olmadığı ya da nesnel sonuçlar doğurmadığı anlamı taşımaz. Yalnızca soyut olsa bile yarattığı nesnel sonuçlar vasıtasıyla gerçeklik kazanır ve bilinebilir. Bu anlamda Marx’ın (2011) ifadesiyle ‘soyut ama nesnel’ değer kavramını, modern kapitalist dünyanın, temel fetişi olarak adlandırılabilir (bkz. Balaban, 2012a). Her şeyin en köklü şekilde değerini ifade eden para biçimine indirgenemediği bir evrende, bu neredeyse tanrısal kudretin özünün, kutsal bir fetiş olması da kaçınılmazdır. Aynı zamanda emek ve bedenin ayrılması, yalnızca artdeğer üretme kapasitesine sahip soyut emeğin ortaya çıkabilmesi ve iktisadi değerini hesaplanabilir kılınması için de zorunludur. Kapitalist emek-değer yasası, zihin emeği ve kol emeği ayrımı ancak bu şekilde, yani sermayenin toplumsal iktidarının sağlanması ile mutlaklaştırılmıştır. Batı düşüncesinde özgürlük ile mülkiyetin bir doğal hukuk biçiminde sunulması da bu temelde düşünülebilir. Zira bu düşüncede, insanın ilk ‘mülkiyeti’ bedendir ve mülkiyet ile özgürlüğün birlikte var olabilmesi için insani potansiyel ile bedenin ayrılabilmesi zorunludur. Ancak bu şekilde, yani emekçinin emek-gücünü istediği kapitaliste kiralayabildiği dolayısıyla yalnızca kendisinin mülkiyetine sahip olabildiği bir özgürlük ile mutlak kölelikten sakınabileceği ve -çoğunlukla biçimsel kalsa da- hukuken koruyabileceği bir beden bütünlüğü kavrayışına ulaşılabilir. Bu nedenle bugün, çalışma, kariyer, meslek tercihleri, iş başarısı, performans, nitelik, insan kaynakları ve kişisel gelişim üzerine geliştirilmiş geniş bir literatürün ve bunların tartışması gerçekler biçiminde ele alındığı bu literatürden ‘herkese’ sunulan kişisel gelişim ‘sırlarının’ sahne arkasında, tüm bu nosyonlarla emeğin yönetilmesine dayalı siyasal iktidar ve sermaye örgütlenmeleri tespit edilebilir. Örneğin, çoğunlukla artık, ‘stratejik insan kaynakları’ olarak anılan alana bakılabilir. Bu alanda, geliştirilen terminolojinin bir bölümü, manidar biçimde, ‘stratejik’ sıfatından anlaşıldığı üzere, askeri terimlerden oluşmaktadır (örn. ‘company’ ve ‘squad’ terimleri kullanılır). Sanırım askeri terimlerle ifade bulan bu ortaklık, insan bedeni, emeği ve potansiyellerini büyük oranda zorla birbirinden ayırmaya yönelik baskılayıcı tarihsel pratiklerden oluşan bir kökenle de ilişkilidir. Dolayısıyla kanımızca, toplumsal insana dair sunulan liberal eşitlik ve özgürlük fikri, aynı zamanda ‘bir birikim stratejisi olarak bedeni’ durmaksızın şekillendiren sermayenin, burada anılan tarihsel ve güncel radikal müdahaleleriyle temelinden sakatlanmıştır. Bir diğer deyişle liberal demokrasilerde yaşanan ‘insani değerler enflasyonu’, bizzat toplumsal bir varlık olarak insanı değersizleştirmiştir.

alanına dönüşmektedir. Yani bu taraftan bakıldığında, öznenin maddi varoluşu, maddi olarak ona içkin olmayan toplumsal nitelikler uğruna süren bir savaş gibi görünmektedir⁷⁵.

Aslan'ın (2000), Marx'a (2011) dayandırdığı değerlendirmelerden faydalanarak, doğrudan olmasa da dolaylı olarak bazı sonuçlar çıkarabileceğimiz bir diğer başlık ise sınıf mücadelesine dairdir. Eğer özne sorununu yukarıda ifade edildiği kendinde şeylere dönüştürmeden ele alırsak, sınıf mücadelesi, işçi sınıfının maddi deneyimleri ile sınıf bilincinin gayri maddi varoluşu arasındaki sorunlara bölünmeden anlaşılabilir. Bu bölünme bilindiği gibi deneyimlerin bilgisi ile deneyimlerin kendisi arasında mutlak bir ayrım koymak ve bu ayrımı gerçekliğin 'doğası' ile özdeşleştirmek ile ilgilidir. Oysa yukarıda ifade edildiği gibi bu, gerçekliğin maddi doğasıyla değil, bu bölünmenin belirli

⁷⁵ Sınıf mücadelesinin seyri ve izleri aynı zamanda bedende ve beden hakkında yürütülen bir savaşımın izleridir ve bu, tek tek bireylerin ömürlerinden bedenlerine, şu veya bu biçimde yansiyarak sanki kolektif bir beden oluşturur. Yani bir bakıma, emeğin bedeni, 'yüzüm, ömrümün atlası' demektir:

"...Ve güz geldi Ömür Hanım. Dünya aydınlık sabahlarını yitiriyor usul usul. İnsanın içini karartan bulutların seferi var göğün maviliğinde. Yağmur ha yağdı ha yağacak. İncecik bir çisenti yokluyor boşluğunu insan yüreğinin. Hüznün bütün koşulları hazır. Nedenini bilmediğim bir keder akıyor damarlarımdan. Kalbimin üstünde binlerce bıçak ağzı... ve yüzüm ömrümün atlası; düzlükleri bunaltı, yükseklikleri korku, uçurumları yıkıntılarımın dolu bir engebeler atlası. Yaşamak bir can sıkıntısı mıdır Ömür hanım?" (Erbaş, 2016: 70-86).

Bunun yanında Sennett ve Cobb (2017), başka bir bağlamda, işçi sınıfı bireylerinin çalışma yaşamlarında sarf ettikleri emek biçimi ya da yetenekleri üzerinden farklı sınıfsal katmanlarla kurdukları ilişkilerin psiko-sosyal etkilerini, yaptıkları saha araştırmasına dayanarak değerlendirmektedirler. Bu değerlendirmede, söz konusu ilişkilerin işçi sınıfı bireylerinde yarattığı gizli bir boyut olduğunu, lakin bu boyutun tek tek kişilerin yaşamları açısından bakıldığında anlamının çarpıtılabileceğini vurgulamaktadırlar. Bu gizli boyut, sınıfın gerçek etkisi olarak tarif edilmektedir ve şu değerlendirme yapılmaktadır: "Sınıfın gerçek etkisi, bir insanın yaşamında iktidar konumunun *her iki tarafını* da oynayabilmesi, dönüşümlü olarak yargılayan ve yargılanan, sırayla bir birey ya da bir kitlenin sıradan üyesi olabilmesidir. Bu sınıf çatışmasının 'içselleştirilmesi'ni temsil eder, yani insanlar arasındaki mücadelenin her bir insan içinde mücadeleyle sonuçlanması sürecini" (Sennett & Cobb, 2017: 105). Kanımızca burada tarif edilen içselleştirilmiş mücadele, emeğin kapitalizmde büründüğü toplumsal beden ile ilişkili olarak düşünülebilir. Zira kapitalizmde emekçilerin büyük çoğunluğu, belirli bir işe 'mahkûm olmak' ile o işe toplumsal bir değer biçmek arasında gidip gelen bir gerilimin parçası haline getirilmektedir. Bu anlamıyla kendi bireysel kapasite ve yeteneklerini özgürce geliştirmenin koşulu olarak belirli bir toplumsallığı, kapitalizm koşullarında kendi bireysel varlıklarına indirgenmiş kişisel yeterlilik sorunları olarak deneyimleme yönünde bir baskı ile karşı karşıyadırlar. Zira yaptıkları işe biçilen değer temel ölçütü, o işin denk düştüğü toplumsal ihtiyaç ya da ilişkilerle değil, bu ilişkilerin dışında, evrensel bir soyutlama biçimi olarak değer ve onun para formu ile ilişkilendirilmiştir.

toplumsal ilişkilerle, bu bağlamda kapitalist üretim ilişkileriyle, yeniden üretilmesi ile ilgilidir.

Sınıf mücadeleleri söz konusu olduğunda bu bölünmenin doğal ve rasyonel görünmesini sağlayan toplumsal süreç ise zihin ve kol emeği arasındaki ayrımın toplumsal örgütlenmesi sürecine denk düşmektedir. Eğer bu ayrım toplumsal ilişkilerin belirli bir örgütlenmesine dayanıyorsa bu, işçi sınıfı bilinci ile bilginin arasına maddi değil toplumsal belirlenimlerin girdiğini göstermektedir. Bu bağlamda özne anılan toplumsal ilişkilerden ayrı biçimde var olamıyorsa, bilgi ile bilinç ya da işçi sınıfı ile bilim arasındaki ilişki, aynı zamanda sınıf mücadelesinin alanı haline geliyor demektir.

Dolayısıyla sınıf çözümlemesinde bilgi süreci, soyutlama süreci ile deneyimlerin ve eylemlerin kendisi arasında mutlak bir ayrımın yeniden üretilmesine karşı dirençli olmalıdır ve pratiğine bu mutlak ayrımı aşmaya dönük ilkelerin neler olabileceği sorusunu da eklemelidir. Bu çaba, belirli toplumsal biçimlerle (örneğin bilimin zihinsel emek olarak profesyonel örgütlenmesi), o biçimler içerisinde tanımlanmış özellikler arasında dolaysız bağlantılar kurabilmenin bir yolu olabilir. Zira bu bağlantılar aranmadığında, soyutlama süreci (bilimsel bilgi üretme süreci), bu süreçte konu edinilen öznelere (işçi sınıfını), söz konusu süreçten pratik olarak da dışlayan toplumsal örgütlenmelerin (kapitalizmde bilimin kurumsal örgütlenmesi ve zihin emeğinin toplumsal hiyerarşideki ayrıcalığının doğallaştırılması) içerisine dâhil olabilecektir.

4.1.2. Zihin Emeği, Kol Emeği, Gerçek Soyutlama ve Özne Sorunu

Bu noktada özne sorunu ile bağlantılı bir başka konuya kısaca değinmekte fayda olacaktır. Bu konu, yukarıda sözü edilen zihinsel etkinlik biçimleri ve maddi etkinlik biçimleri arasındaki mutlak bölünmenin, güncel toplumsal biçimini nasıl bir tarihsel süreç içinde kazanmış olabileceği üzerinedir. Zira eğer toplumsal ilişkilerden ve belirlenimlerden söz ediliyor ise bunun bir toplumsal tarihi olmalıdır. Bu toplumsal

tarihe dair bir temellendirme ise özne sorununu belirli bir mekâna yerleştirmek için bir ilk adım olacak düşünülebilir.

Bilindiği gibi zihin emeği ve kol emeği arasındaki ayrım aynı zamanda bilimsel soyutlama faaliyeti ile maddi üretim faaliyetlerinin birbirinden bağımsız gerçekliklere tekabül ettiği toplumsal işbölümünün örgütlenmesinde temel biçimlerden biridir. Burada soyutlama faaliyeti asıl olarak tek tek insanlarda bulunan, bağımsız ve bu anlamıyla bir miktar da gizemli, zihinsel bir yetiyi ifade eder. Kol emeği ise toplumsal yeniden üretim için gerekli fiziksel ve bu anlamıyla duyumsal kimi faaliyetlerin, yine bağımsız bir alanını oluşturmaktadır.

Örneğin genel kanda, taş kıran işçilerin faaliyetleri ile bu kırılan taşları kullanarak bir kule inşa edecek mühendisin matematiksel hesaplama faaliyetleri, nitelik olarak birbirinden farklı özlere sahip olarak düşünülür. Zira biri basit fiziksel bir iştir diğeri ise fiziksel nesnelere arasındaki ilişkileri ortak özellikler ya da farklılıklar temelinde soyutlamaya dayalı karmaşık zihinsel bir yetidir. Genel toplumsal işleyişte soyutlama faaliyeti ile ilişkili işler yani çeşitli bilimsel uzmanlıklar, taş kırmak gibi basit görünen (karmaşık bir zihinsel yeti gerektirmediğinin düşünülmesi anlamıyla basit ama kuvvet gerektirmesi ağıısından zor) fiziksel nitelikli işlerden üstün olarak kabul edilir. Hatta bunlara yüklenen anlam, toplumsal bir hiyerarşının ya da eşitsizliklerin, metafizik bir biçimde meşrulaştırılmasına da konu edilebilirler.

Örneğin Platon'un (2016) ideal devlet modelinde, farklı toplumsal işlevleri yerine getiren farklı toplumsal kategorilerin yani filozoflar, savaşçılar ve zanaatkarların varlığı, eşitlik sorununu gündeme getirir. Bu sorunun üstesinden gelmek için Platon (2016), önce, herkesin istediği işi yapabileceği bir toplum ya da düzen kurmanın imkânsız olduğu zira fiziksel işleri yapacak olanlarla bu işlerin topluma faydalı bir biçimde sürdürülüp sürdürülmediğini denetleyecek insanlar arasında bir

ayrım koymak gerektiğini vurgular. Bu zorunluluk gereğince yapılacak faaliyetler ise düşünce ve işin birbirinden ayrılmasını gerektirmektedir. Çünkü düşünmeye ayrılacak bir zamanın yaratılabilmesi gerekmektedir ve bu, toplumun maddi ihtiyaçlarını üretecek insanların, sadece bu işe kendilerini vakfötmeleri ile sağlanabilir. Başka bir deyişle, ideal bir toplumsal düzen için insanların aynı anda hem yararlı biçimde çalışacak hem de doğru biçimde düşünecek zamanları bulunmamaktadır.

Lakin sorun, yalnızca buldukları kategoriye tanımlı işleri yapmayı sürdürecektir insanların nasıl belirlendiği meselesine geldiğinde, Platon'un (2016) gerekçelendirmesi, nesnel zorunluluklardan metafizik zorunluluklara geçiş yapmaktadır. Zira bu gerekçelendirmede Platon (2016), filozoflar, savaşçılar ve zanaatkarların toplumsal olarak yaptıkları işi yapmaya neden devam etmek zorunda olduklarını açıklarken, bu kategorilerin farklı özlere ya da cevherlere sahip olması ile bunu açıklamaktadır. Dolayısıyla söz konusu farklılıklar toplumsal değil doğaldır ve bunun temelinde "üç cevher mitosunu bulunmaktadır". Yani Tanrı bazı insanların özüne altın (filozoflar), bazı insanların özüne gümüş (savaşçılar) ve bazı insanların özüne ise bronz ve demir (zanaatkarlar) katmıştır. Görüldüğü gibi Platon (2016), düşünceye yani ideal devlette yönetici filozoflara, altın bir öz atfederek ayrıcalıklı bir konum sunmuştur ve bunun nihai meşruiyetini bir mitosla ya da başka deyişle siyasal bir metafizik ile yapmıştır (Platon, 2016; Ranciere, 2009).

Dolayısıyla zihin ve kol emeği arasındaki ayrımın, güncel toplumsal kanıda taşıdığı bu üstesinden gelmesi zor hiyerarşik anlamın, tarihsel temelleri bulunmaktadır. Bu örnek dışında, Kant, zihin emeği-kol emeği ayrımında, zihinsel faaliyeti ya da beceriyi, tarihsel olarak bir yerlerde bir kökenin olduğunu düşünse de, insan zihninin *a priori* kategorisi olarak ifade ettiğinde, modern bilimin epistemolojisine önemli bir temel sağlamıştır. Bu durumda zihinsel soyutlamanın tarihsel, toplumsal pratiklerden

gelen dolayısıyla salt düşünsel değil maddi bir kökeni olup olmadığı ve varsa bunun nasıl olduğu sorusu önemli bir soru olmaktadır. Zira bu sorunun, öznenin zihinsel faaliyet ve maddi faaliyet arasında mutlak biçimde bölünmesinin oluşturduğu ikiliklere dair de imaları bulunacaktır.

Bu soruya Sohn-Rethel (2011), zihinsel soyutlama kategorilerinin pratik toplumsal ilişkilerle bağlantılı bir kökeninin bulunduğu yanıtını vermektedir ve açıklamasında, bu tarz “kategorilerin kökeni itibariyle tarihsel, doğası itibariyle toplumsal olduğunu” ileri sürmektedir (2011: 22). Yani soyutlama yetisinin ya da zihinsel kategorilerin ve dolayısıyla zihin emeği ve kol emeği arasındaki bölünmenin, insanların tarihsel bir süreç içerisinde kurdukları belirli toplumsal ilişkilerde ortaya koydukları eylemlerden şekillenen bir kökeni bulunmaktadır. Bu kökenin bağlantılı olduğu toplumsal ilişki ise meta mübadelesidir.

Yani Sohn-Rethel'e (2011) göre “mübadele kaynaklı soyutlamayı oluşturan öğeler ile meta üretiminin gelişimiyle birlikte ortaya çıkan bilme yetisinin kavramsal öğeleri arasında bariz bir benzerlik olduğu görülür” (2011: 21). Burada işaret edilen husus, meta mübadelesi ile insanların girdikleri toplumsal ilişkilerden belirli soyutlamaların ortaya çıkmış olmasıdır ve buradaki soyutlamalar, esas olarak insanların girdikleri toplumsal ilişkilerin zihinsel ifadeleri olmaları anlamında ‘düşünsel’ değildir. Çünkü “bilincin soyutlama yoluyla oluşumu tamamen bilincin kendisini ilgilendiren bir mesele ise, bilincin biçimleri ile bunların varlık tarafından belirlenimi arasında bir gedik açılmış olur” (Sohn-Rethel, 2011: 33). Burada açılan gediğin toplumsal bir karşılığı vardır ve bu, zihin emeği ile kol emeği arasındaki bölünmenin temellendiği ve yeniden üretildiği toplumsal örgütlenme biçimlerine denk düşmektedir. Bu denk düşme hali, sınıflı toplumlar ve onların farklı biçimleri ile ilişkilendirilebilir. Dolayısıyla burada, tarihsel olarak farklı toplum biçimlerinde çeşitli sınıflar arasında oluşan karşıtlıkların, o

toplumlara tekabül eden kafa ve kol emeği biçimleri ile içsel ilişkileri olduğu değerlendirilmesi yapılmaktadır.

Meta mübadelesi yoluyla girilen çeşitli toplumsal ilişkilerden türeyen soyutlamalar, eğer düşünsel soyutlamalar değilse (ki bu zihne, zihinsel bir köken atfetmek gibi bir totoloji olacaktır), bunların ne türden soyutlamalar olduğu ve bunların ifadesinin ne olabileceği sorusu gündeme gelmektedir. Sohn-Rethel (2011), kullanım ve mübadele arasındaki ayrımlara dikkat çektikten sonra şöyle devam etmektedir:

“Buradaki asıl nokta, kullanım ve mübadelenin yalnızca tanım gereği birbirinden farklı ve birbirine karşıt olmayıp zaman bakımından da birbirini dışlıyor oluşudur. Bu iki tür etkinlik birbirinden ayrı olarak, farklı zamanlarda gerçekleşmelidir. Bunun nedeni mübadelenin yalnızca mülkiyetin el değiştirmesine, yani sahip olunan bir mülk olarak metanın salt toplumsal statüsündeki bir değişime hizmet etmesidir. Mutabakata dayalı bir anlaşma temelinde bu değişimi mümkün kılmak için metanın fiziksel durumu, yani maddi statüsü sabit kalmalı ya da bunun her halükârda sabit kaldığı varsayılmalıdır. Mübadele ile kullanım arasındaki bu ayrımı kati biçimde uyulmadıkça meta mübadelesinin kabul görmüş bir toplumsal kurum olarak gerçekleşmesi olanaksızdır. İnsanın ilk duyuya kabul edeceği bu gerçeği, üzerinde geniş kapsamlı sonuçlar inşa etmeye elverişli bir zemin olarak görüyorum” (Sohn-Rethel, 2011: 38).

Bu geniş kapsamlı sonuçlar için öne sürülen elverişli zemin, Marx’ın (2011) meta soyutlaması üzerine geliştirilen yorumlar üzerinden yapılmaktadır. Sohn-Rethel (2011), meta soyutlamasını değerlendirirken, bu soyutlamanın temel niteliğinin düşünsel kaynaklı olmadığı yani, insanların zihinlerinden değil toplumsal eylemlerinden kaynaklandığı vurgulamaktadır. Soyutlamanın toplumsal eylemlerden kaynaklanması demek, söz konusu meta mübadelesinde fizik dünyada aynı anda geçerli olması mümkün olmayan durumların, gerçek anlamıyla mübadele eyleminin kendisinden dışlanarak karşılıklı eylemlerin gerçekleştirilmesidir. Bir diğer ifade ile meta mübadelesinde soyutlama, bizzat eylemin gerçekleştirilmesi tarafından belirli

durumların dışlanmasıyla, mecazi değil “gerçek bir soyutlama” (*real abstraction*) olarak ele alınmalıdır. Kapitalist iktisadi değer kavramının kökeni, meta mübadelesinin tarihsel olarak gelişen bu *gerçek soyutlamalar*mdadır (Sohn-Rethel, 2011: 34).

Peki, modern kapitalist değer kavramının kökeni olan bu gerçek soyutlamaların mübadele ilişkisinde gerçekleşmesi derken tam olarak ne kast edilmektedir? Sohn-Rethel (2011) mübadele eylemindeki varsayımlar üzerinden örneklendirir:

“Örneğin belli bir fiyat biçilmiş bir metanın, fiyatının sabit kaldığı süre boyunca mutlak bir değişmezlik içinde donup kaldığı varsayılır. Üstelik bu büyü yalnızca insan etkinliklerini bağlamakla kalmaz. Doğanın kendisinin dahi bu metanın gövdesinde herhangi bir yıkıma neden olmaktan kaçınması, insanın bu toplumsal işi uğruna adeta nefesini tutması beklenmektedir. Görünüşe bakılırsa, kullanımın mübadele alanından kovulması insan-dışı doğayı bile etkilemektedir” (Sohn-Rethel, 2011: 40).

Bu örnekte de görüldüğü gibi mübadele eylemi ile insanlar, metaların maddi nitelikleri ve fiziksel olarak el değiştirmesi sırasında, maddi dünyanın nedenselliklerinde bulunmayan ve ancak toplumsal ilişkiler vasıtasıyla varsayılabilen bir durumu, gerçek eylemlerini bağlayıcı bir ilke haline getirmişlerdir. Bir bakıma bu durum zorunlu görünmektedir; zira mübadelelerin ortak bir mantığı olabilmesi ve düzenli toplumsal ilişkiler yaratabilmesinin bir yolu, bu tarz bir soyutlama gibi görünmektedir. Burada vurgulanan, meta mübadelesinin örneklenen mantığıdır, kuralları değildir zira mübadelenin kuralları toplumsal olarak değişebilir. Sohn-Rethel (2011), bunu şu biçimde açıklar:

“Öyleyse mübadelenin soyutluğundan söz ederken bu terimi alışverişte bulunan aktörlerin bilinciyle ilişkilendirmemeye dikkat etmeliyiz. Onlardan beklenen, gördükleri malların kullanımıyla alakadar olmalarıdır, fakat bu yalnızca tahayyülleriyle sınırlı kalmalıdır. Soyut olan mübadele eylemidir, yalnızca bu eylemin kendisi. Kişilerin bilinçleriyle eylemleri mübadele sırasında birbirinden ayrılır ve farklı yönere gider” Sohn-Rethel (2011: 40-41).

Burada zihin ve eylemin farklı yönleri gitmesi ifadesinden kast edilen sanırım şu biçimde yorumlanabilir: Mübadele eyleminde, kullanımın biçimsel ve pratik bir aracı olarak özel bir önem atfetmeksizin, yalnızca metanın satın alınabilmesi ve kullanılabilmesi için somut alış-veriş eylemi sırasında uygun koşulların oluşturulmasıyla ilgilenilir. Bu sağlanırken aktörler, mübadelenin kendisinin dayandığı varsayımları ve bu eylemin zorunlu olarak bütün benzeri mübadele biçimlerinde aynı kuralları işletmeye zorlamasını değil, mülk transferi ve kullanıma dair tahayyülleri düşünürler. Böylece eylem, benzeri eylemler için (kullanım alanından tamamen soyutlanmış olması nedeniyle) biçimsel bir eşitlenmeye doğru yönelen bir toplumsal eğilimi oluştururken, zihinler, mübadelenin zaman ve mekân ile sınırlı alanlarında tamamen kendilerine özgü bir süreç şeklinde bunu deneyimlerler.

Bu deneyimlerin toplumsal ilişkilerde bir istikrar kazanması için gerçek soyutlamada ortaya çıkan toplumsal biçimin temsil edilmesine ihtiyaç olacaktır. Yani burada sözü edilen toplumsal ilişkinin maddi dünyanın nedensellikleri ile buluşturulabilmesi için aynı zamanda belirli bir nesne de temsil edilmesi gerekmektedir. Bu anlamda para formunun gelişimi bu temsilin gerçekleşmesidir. Zira para, meta mübadelesinde metaya, maddi biçimiyle atfedilemeyecek özelliklerin toplumsal ilişkiler vasıtasıyla atfedilmesi örneği ile paralel ikili bir özellik taşımaktadır. Yani somut olarak hem bir maddedir hem de maddesine içkin olmayan toplumsal niteliklerin taşıyıcısı ve simgesidir.

Bu anlamda somut olarak farklı para birimleri olsa da soyut olarak para biçimi tektir. Zira böyle olmasa idi, mübadelenin evrensel bir niteliği olamazdı. Para biçimi ise nesnelere arası ilişkilerin belirli niceliklere indirgenerek zihinsel bir soyutlama ile yine bu nesnelere arası ilişkilere uygulanmasını mümkün kılan faaliyetler için temel oluşturmaktadır. Bu faaliyetlerin ilk biçimi ise matematiksel düşüncenin ilk formları ile

benzerlik taşımaktadır. Yani paranın ortaya çıkışı ile soyut matematiksel işlemlerin ortaya çıkışı tarihsel olarak birbiri ile ilişkili olmalıdır. Sohn-Rethel (2011)'in iddiası da budur:

“Bu iddiaya göre matematiksel akıl yürütme, meta mübadelesinin toplumsal sentezin aktörü haline geldiği; para basımının ortaya çıkışının ve basılı paranın dolaşıma girmesinin damgasını vurduğu bir tarihsel evrede ortaya çıkmış olmalı. Matematiksel düşüncenin tüm dengelim niteliğini ilk kez Pythagoras'ın kullandığını, Pythagoras'ın bu fikri M.Ö. yedinci ve altıncı yüzyıllarda yaygınlaşan para basımını takiben ortaya attığını ve M.Ö. 540 dolaylarında Samos'tan göç ettiği Kroton'da bir para sisteminin kurulmasında bizzat aracı rolü üstlendiğini görmek ilginç” (Sohn-Rethel, 2011: 61)⁷⁶.

Böylece Sohn-Rethel (2011), para formu ile ilişkilendirdiği zihinsel soyutlama faaliyetlerinin, pratik toplumsal ilişkilerden ve kol emeği faaliyetleri ile doğanın ilişkisinden edinilen bilgiden bağımsızlaştığını ve ayrı bir bilgi kaynağı olarak saf düşünce fikrine kaynaklık ettiğini söylemiş olmaktadır. Yani zihin emeği ve kol emeği arasındaki ayırım, meta mübadelesinin gelişimine dayalı toplumsal örgütlenmelerin yarattığı koşulların bir sonucu olarak, toplumda farklı bireylerin farklı toplumsal işleri yerine getirmesinin ‘doğal’ görüldüğü bir toplumsal sınıf örgütlenmesi biçimine denk düşmektedir. Zira bu biçim günümüzdeki mutlak biçimini, iktisadi değer fikrinin hâkim yönetici ilke olarak işlediği kapitalizmle birlikte kazanmıştır.

Bu hem modern bilim düşüncesinin epistemolojisinde (bilimsel soyutlama özü gereği, mutlak olarak gündelik toplumsal pratikten soyutlanmış bağımsız düşünsel bir süreci içermelidir), hem de bilimin toplumsal işbölümünün ayrıcalıklı bir faaliyeti olarak konumlandırılması için gerekli pratik toplumsal örgütlenmelerde karşılığını

⁷⁶ Sohn-Rethel (2011) bu ilişkinin mantıksal benzerliğini şöyle açıklamaktadır: “Bir mübadele ediminin ortaya attığı ilişki denklemi, tüm boyutsal ölçümlerin ötesine geçerek boyutsal olmayan bir nicelik alanı yaratır. Nicelik sayılarının bu saf ya da soyut özelliğini tanımlayan tek şey, başka bir nicelikten daha büyük (>) veya daha küçük (<) olma, ya da bu niceliğe eşit (=) olma ilişkisidir. Başka bir deyişle, mübadele eşitliğine dair koyutun yarattığı soyut nicelik, serbest matematiksel akıl yürütmenin temelini oluşturur” (2011: 61).

bulmaktadır (Sohn-Rethel, 2011: 61-87). Buradaki iddialar ile zihin emeği kol emeği arasındaki ayrıma dayanan toplumsal hiyerarşiler birlikte düşünüldüğünde, bunlar arasında makul bir paralellik olduğu görülmektedir.

Burada konumuz açıışından gerekli olmadığından, Soh-Rethel'in (2011) aktarılan çözümlemesini temellendirmeye çalışırken kullandığı tarihsel bilgilere dair bir yorum yapılmayacaktır. Sohn-Rethel (2011) bu görüşlerini tarihsel olarak temellendirirken büyük oranda Thomson'un (1997)⁷⁷ antik tarih incelemelerinden yararlanmışır. Bununla birlikte, para formunun gelişimi ile bilimsel bilginin soyut kategorilerinin gelişimi arasında tarihsel olarak kurduğu paralelliklerin bir bölümü bilgilerin muğlaklığı yüzünden mantıksal olarak gerçekleştirilmiştir ve kendisi de bunu belirtmiştir. Daha geçerli olduğu düşünülen tarihsel bilgiler üzerinden ortaya koyduğu iddiaların ise temellendirmesini, yeteri ölçüde makul kıldığını düşünmektedir.

Lakin Sohn-Rethel'in (2011) bu ilginç iddiaları ve çözümlemesi aynı zamanda Marx'ın soyut emek tartışmasından da ayrılan yönere sahiptir. Zira ona göre toplumsal ilişkileri soyutlama niteliği emek ile ilgili değil mübadele ile ilgilidir asıl olarak. Sohn-Rethel'de (2011) emek her zaman doğa ile ilişkili somut faaliyetlerle özdeşleştirilmiştir. Yani emek her zaman kullanım değerleri ile ilişkili bir kavram olarak düşünülmektedir. Bu nedenle toplumsal ilişkilere dayalı soyutlamalar üretim sürecinde değil değişim sürecinde ya da piyasa ilişkilerinde geçerli bir durum gibi ele alınmıştır. Dolayısıyla Sohn-Rethel (2011) Marx'ın soyut emek kavramını kabul etmemektedir ve bu nedenle

⁷⁷ Sohn-Rethel (2011), Thomson'un (1997) da kendisi gibi para formunun gelişimi ile soyut düşüncenin kavramsal araçlarının gelişimi arasında bir bağlantı kurduğunu belirtir. İki ayrı yoldan gelseler de aynı yere vardıklarını ifade etmektedir. Yani Thomson (1997), tarih incelemelerinden, Sohn-Rethel (2011) felsefe ve epistemoloji eleştirilerinden yola çıkıp aynı yere varmışlardır: "Mübadeleliğin toplumsal ilişki rolünü üstlendiği durumlarda mübadele soyutlamasının nasıl başlı başına bir düşünme tarzının temeli haline gelebildiğini açıklamıştık. George Thomson da Engels'in çalışmasını yalnızca onaylamak ve desteklemekle kalmayıp, incelemeyi daha derinleştirerek yeni sonuçlara varmıştır: 'Bu yeni araç [para] İonya'dan bütün Ege'ye, Aigina, Euboia, Korinthos ve Atina'ya ve kısa süre içinde İtalya ve Sicilya'daki Yunan kolonilerine kadar yayıldı. Böylelikle Yunan toplumu para ekonomisine dayalı ilk toplum haline geldi. Bu gelişimin önemi pek nadir olarak kavranmıştır'. George Thomson da, benim gibi, antik Yunan'da meta üretiminin ortaya çıkışını Yunan felsefesinin doğuşuyla ilişkilendirir" (Thomson, 1955: 182'den aktaran Sohn Rethel, 2011: 111)

eleştirilmektedir. Zira toplumsal niteliklere sahip olma durumunu üretim sürecinden dışlamıştır ve sadece dolaşım sürecine atfetmiştir (Jappe, 2013: 8). Aynı zamanda bu durum kanımızca, mübadele ilişkisi üzerinden zihin ve kol emeği faaliyetlerinin bölünmesinin yarattığı toplumsal örgütlenmelerde, emeğin ve emekçilerin sınıf mücadeleleri üzerinden tarihsel etkilerini göz ardı etmektedir. Bu nedenle, emek kavramını kapitalizmin oluşumu ve gelişimi açısından merkezi konumundan indirmektedir ve kapitalizme mübadele ilişkilerinin bir biçiminin tedrici gelişiminin, belirli bir tarihsel dönemde hâkim olması türünde evrimsel bir anlam yüklemeye eğilimli bir kavramsal çerçeve yaratmaktadır. Sohn-Rethel'in (2011) soyutlama sürecine tarihsel toplumsal bir temel kazandırma yönündeki bu anlamlı çabası, yukarıdaki anılan çerçeve nedeniyle, farklı kuramsal yönelimlere de kaynaklık etmiştir (O'Kane, 2020)⁷⁸.

Lakin çalışmamız açısından Sohn-Rethel'in (2011) çözümlerinden, burada ele aldığımız toplumsallık ve özne sorunu bağlamında faydalanabileceğimiz kimi çıkarımlar bulunmaktadır. Öncelikle anılan çözümlerinde, zihin emeği ve kol emeği ayrımının, birbirinden bağımsız faaliyet biçimlerine bölünmesi üzerinden ortaya çıkarılan felsefi ikiliklere dair salt düşünce tarihi içinde kalmayan ve bu bölünmeyi toplumsal ilişkilerin gerçek faaliyetlerinin tarihinde arayan bir çabanın bulunması önemlidir. Zira bu çaba, bilgi ve bilimin gelişiminin sınıfsal tarihine ilişkin bir arayışı epistemolojik sorunlarla bağlantılı olarak gerçekleştirmeye çalışması anlamıyla, burada Marksist sınıf çözümlemesinin oturtulmaya çalışıldığı yöntem politika ilişkisi çizgisi ile paralellik göstermektedir.

Bunun yanında söz konusu çözümlerinde, gerçek soyutlama ve para formunun toplumsal ilişkiler olarak tarif edilmesi ve bunun tarihsel gelişiminin, soyutlama faaliyetinin gelişimi ile ilişkisinin olduğu vurgusu da önemlidir. Zira gerçek

⁷⁸ Sohn-Rethel'in görüşlerinin daha detaylı incelemeleri, eleştirileri ve geliştirdiği kavramsal çerçeveyi kullanarak yapılan farklı çözümler için bkz. (Toscano, 2008), (Jappe, 2013), (Bhandar & Toscano, 2015) ve (O'Kane, 2020),

soyutlamalar bilimsel bilginin üretilmesi sürecinde de işbaşındadır. Çünkü kapitalist toplumsal örgütlenmelerde, araştırmacılar ile araştırılanlar arasında kurulan ilişkinin ve üretilen bilginin gerçek toplumsal etkisi, bizzat bu eylemlerin gerçekleşmesi sürecindeki pratiğin kendisi ile o pratiğin zihinsel sürecinin birbirinden soyutlanmasına dayanmaktadır. Bu ayrılma hem mekânsal (bilimin kurumsal yerleri ile bilimsel bilginin kullanım alanları arasındaki toplumsal dolayimler), hem sınıfsal (bilimsel bilgi ve bilim üretme pratiğinin piyasa rekabetine tabi kılınması) hem de öznelere dairdir (bilimsel bilgi üretme eylemi toplumsaldır ama bilim insanının zihni şahsidir)⁷⁹.

Böylelikle birbiri ile bağlantıları ancak bağımsız gerçeklikler olarak kurulabileceği düşünülen ekonomi-politik, bilimsel ve politik faaliyetler arasında ortak bir tarihsel ontoloji inşa edilmeye çalışılarak, bu ilişkilerin dönüştürülmesi ya da aşılabilmesinin içkin potansiyeline vurgu yapılabilmektedir. Bu ise hem bilimsel faaliyet düzleminde hem de politik faaliyet düzleminde müdahaleci bir özne fikrine kuramsal olarak alan açmaktadır. Zira böylece, hem bilimsel bilginin üretiminde ve bunun sürecinin pratik örgütlenmesinde (araştırmacıların içi sınıfı ile toplumsal etkileşimi) ve hem de sınıf mücadelesinde işçi sınıfı özneliğinin örgütsel biçimleri (sendikal ya da politik örgütlenmelerin işçi sınıfı ile etkileşimi) hakkında yürütülen tartışmalarda, müdahaleci bir kolektif özne fikri, zorunlu olarak bir ‘ikamecilik’ olmayacaktır. Çünkü

⁷⁹ Bu ifade aslında meta mübadelesinde sözü edilen gerçek soyutlamaya dairdir. Lakin kapitalist toplumda, bilimsel bilgi üretme sürecinin toplumsal ve sınıfsal olarak bölünmüş bir faaliyet olarak düşünülmesi mümkündür. Yani burada sözü edilen özneye dair gerçek soyutlama, bilim insanının aslen kavramsal soyutlamalara başvurmasının, bu anlamıyla toplumun diğer bireylerinden farklı bir dil kullanmasının, ‘sıradan’ insanla arasında bir bölünme yaratması değildir. Gerçek soyutlamadan bu bağlamdaki kasıt, tüm bilimsel bilgi üretim sürecinin, bu sürecin sonunda üretilen bilgi biçimlerinin ve bunların olası etkilerinin belirli bir toplumsal örgütlenmesinin, bilim faaliyetini yürüten özneyi bireyselleştirerek toplumsal ilişkilerden soyutlamasıdır. Başka bir ifade ile bu soyutlama, bilim insanının bizzat eylem esnasında bağımsız bir irade gibi görünmesine neden olarak, bilim insanının ürettiği bilginin toplumsal kullanımı konusunda belirli kurumsal örgütlenme biçimlerinin dolayımını zorunluluk haline getirmektedir. Bu anlamda bilginin metalaşması tartışmalarında temel sorun, bilginin alınıp satılması değil, bilginin toplumsal örgütlenmesinin meta biçimine bağımlı olmasıdır. Bu yorumlar, Sohn-Rethel’in (2011) mübadele ile ilgili kimi değerlendirmelerinin bir uyarlamasıdır: “a) meta mübadelesi, soyutlamanın özgün bir kaynağını oluşturur; b) bu soyutlama bilişsel bir yeti olan kavramsal düşünce için elzem biçimsel öğeleri içerir; c) mübadele sürecinde etkin olan gerçek soyutlama, Yunan felsefesi ve modern bilimin temelini oluşturan ideal soyutlamayı doğurur. Mübadele sırasında *eylem toplumsaldır, zihinlerse şahsi*. Böylece kişilerin eylemiyle düşüncesi mübadele sırasında birbirinden ayrılarak farklı yönlere gider” (2011: 43).

toplumsal ilişkilerle tanımlı özellikler, temelde tek tek bireylerin bilinç durumlarına değil, gerçek toplumsal ilişkilerine bağlı olduklarından, burada tasavvur edilen özne için müdahalenin biçimi örgütsel, müdahalenin yönelimi ise bireylerin bilinçlerine değil toplumsal ilişkilerine doğrudur.

Bununla birlikte bir sosyal bilim araştırmasının tüm hazırlık sürecine bakıldığında bunun, bizzat araştırma sürecinin öncesinde son derece yapılaşmış olduğu görülecektir. Yani kuramsal, kavramsal, metodolojik ya da ampirik ilke ve araçlar, araştırmanın kendisinden önce, herhangi bir toplumsal belirleme ve toplumsal örgütlenme sürecinden *bağımsızmış varsayımıyla*, bilim insanları tarafından sistemli hale getirilirler. Bir başka deyişle bilgi üretimi sürecinde, örgütlü ve müdahaleci bir kolektif özne oluşumunun bir biçimi hali hazırda zaten bulunmaktadır. Dolayısıyla burada önerilen özne kavrayışı, sınıf mücadelesinin bilgi üretim süreci içinde de farklı bir müdahaleci kolektif özne biçiminde örgütlenebileceği fikri ile ilişkilidir. Yani öncelikli sorun doğru ya da yanlış bilginin kuramsal koşulları değil, bizzat bilgi üretim sürecinin çeşitli biçimlerde yeniden üretebildiği sınıfsal ve toplumsal eşitsizlikler ya da hiyerarşilerin nasıl aşılabileceği sorunudur.

Sohn-Rethel'in (2011) çözümlemesi aynı zamanda özne sorununa dair bir başka boyutu da değerlendirmemize olanak sağlamaktadır. Bu boyut ise meta mübadelesi sırasında ortaya çıkan gerçek soyutlamanın içerdiği varsayımlardan biri ile ilgilidir:

“Mübadele, zaman ve mekânın maddi içeriklerini boşaltarak onlara kişilerin ve şeylerin toplumsal statüsünden kaynaklanan, salt insani anlam taşıyan birer içerik yükler. İnsan kendi yapımı olan bu içerik üzerinde sınırsız denetim uygulayabilecektir” (Sohn-Rethel, 2011: 62).

Bu değerlendirmeden hareketle, mekânın maddi içeriklerinden arındırılarak, sınırsız bir denetime açılmasının en belirgin biçiminin, kapitalizmin soyut mekânında bulunduğunu

söylemek yanlış olmayacaktır (Lefebvre, 2014). Burada ikili bir anlam söz konusudur. Üretilmiş bir mekânın da, maddi bir kullanım nesnesi olarak gerçekleşebilmesi için önce toplumsal bir ilişki olan değer niteliğinin gerçekleşmesi zorunludur. Bununla beraber herhangi bir metanın, kullanımından önce gerçekleşmesi gereken değer niteliğinin, bir tür “homojen soyut mekân” varsaydığı söylenebilir (Balaban, 2012a).

Bu anlamda mekân kavramı öznelerle nesnelere somut bir ilişkisini, öznelerin matematiksel bir tasarımı, toplumsal ilişkilerin üzerinde gerçekleştiği yerleri, meta biçimini ve değer toplumsal ilişkilerinin soyut mekânı aynı anda ifade eder hale gelmektedir. Bunun anlamı ise kapitalizm koşullarında, belirli toplumsal ilişkilerle tanımlanan özneliğin, mekânsal varoluşunun çok boyutlu olmasıdır.

Örneğin bir inşaat işçisi olarak bir bina yapımında çalışırız; bu binanın tasarımı biz işe başlamadan önce yapılmıştır, bu işi belirli bir yerde yaparız; yaptığımız binanın nasıl kullanılacağından bizi dışlayan bağımsız bir faaliyettir bu; bu binaya harcadığımız emeğin parasal bir gelire dönüşmesi o binayı yapmak istediğimiz zaman ve mekândan bağımsız piyasa mekanizmaları ile belirlenir; üstüne, harcadığımız somut emeğin maddi biçiminden tamamen farklı emek biçimlerini her nasılsa, homojen bir soyut mekân boyutunda, birbirine eşitlenebilir niceliklere dönüştüren toplumsal ilişkiler vasıtasıyla bir değer üretiriz ve bunu toplumsal olarak gerekli emek zamanından fazla çalışarak yaptığımız için bu emek sürecinde girdiğimiz ilişkiler sömürü ilişkileridir. Elbette yıllar boyunca çalışarak birçok bina yapabilirsek de bir ev alamayız. Bu süreçte bir işçi olarak mekânın gerçekliğine dair deneyimlerimizin çok boyutluluğu açıktır. Elbette bu boyutların hepsi gerçektir lakin bunların bir bölümünü maddi olarak değil toplumsal olarak deneyimleriz. Yani bir bakıma yaşamımız, soyut kategoriler ile nesnelere atfedilen toplumsal niteliklerin gerçekliğine bir *mekân* aranması süreci olarak düşünülebilir. Bir işçi olarak düşüncelerimiz, deneyimlerimiz ve mücadelelerimizle bu

arayış, örneğin Marx'ın (2011) kapitalizmde değer kavramına ilişkin düşünceleri, deneyimleri ve mücadelelerindeki arayışla epey benzerdir.

Bu anlamda Balaban (2012a), Marx'ın (2011) *Kapital*'in üç ayrı cildinde tarif ettiği kimi eğilimlerin (proleterleşme, oransızlık krizleri, kâr oranının azalma eğilimi yasası vb.), mekânı farklı şekillerde tarif edip kendilerini ortaya koyduklarını belirtir ve değeri kapitalist toplumun bir fetişi olduğunu vurgulayarak şöyle devam eder:

“Yani sermaye birikimini ve dolayısıyla değer fetişini ortaya çıkaran bu eğilimleri, mekânsal mücadeleler olarak anlamak mümkün. Değeri, Aglietta'dan esinlenerek ‘homojen bir mekân’ olarak tanımlayabiliriz. Bu homojen mekân, bedenlerde, yerlerde ve sembollerde kurulmakta. O zaman, bedenlerin, yerlerin ve sembollerin tarihi, bir homojen mekân olarak değer fetişinin de tarihi olacaktır” (Balaban, 2012: 36)⁸⁰.

Burada özne sorununa dair ifade edilmeye çalışılan çerçeve içerisinde, bedenlerde, yerlerde ve sembollerde kurulan bir homojen mekânı kabul ettiğimizde, öznenin bu alanlardaki farklı biçimleri (karşıtlıklar, uzlaşılar ya da ittifaklar) deneyimleyebildiğini de kabul etmemiz gerekecektir. Lakin bu kabul aynı zamanda burada tarif edilen alanları tarihsel ve güncel olarak sınıf mücadelelerinin alanı haline getirmektedir. Dolayısıyla bu bağlamda bir özne kavrayışı, eğilimler ve sınıf mücadeleleri arasındaki gerilim gözetilerek, yönetsel olarak stratejik ve pratik anlamda politik bir kolektif öznenin oluşumu eksenine yerleştirilebilir.

Kanımızca, buradaki bağlamda tarif edilmiş bir özne sorunu için, tek tek bireylerin deneyimlerinin toplamına indirgenmiş toplumsal kategorilerin keşfedilmesinden ve böylesi bir toplamın oluşumunun koşullarına dair analizden kendi pratiğini dışlayan metodolojik ilkelere farklı bir yönelim amaçlanmalıdır. Elbette bu

⁸⁰ Balaban (2012a), *Kapital*'in (Marx, 2011) kendi ifade ettiği çerçeveden bir okuması üzerinden, hem kuramsal bir bütünlük kurulabildiğini hem de kapitalizmde makro eğilimleri saptamak için bir çerçeve oluşturulabildiğini ifade etmektedir. Bu değerlendirmenin genel argümanları için bkz. Balaban (2012). Ayrıca söz konusu kavramsal çerçevenin kullanıldığı saha araştırması için bkz (Balaban, 2011).

Marksist sınıf çözümlemesi açısından ifade edilmektedir. Zira buraya kadar Marksizm'in kuramsal gerilimlerinin ve pratiklerinin gelişim çizgisinde esas olarak, sınıf mücadeleleri temelinde şekillenmiş sorunların yönetsel ve politik olanı iç içe geçiren özelliğinin önemli olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca mekân kavramının Marksist çözümlemesi ve içerdiği tartışmalar da bu eğilimin bir parçası olarak düşünülmüştü ve yapı-deneyim kavramları ilişkisine buradan bakılmıştı. Dolayısıyla burada, özne sorunu bağlamında soyutlama ve mekân kavramları üzerinden geliştirilmeye çalışılan çerçeve, diğer bölümlerde ifade edilen görüşlerle bir bağlantı kurma denemesi olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlantılardan çıkarılan vurgular ise Marksist sınıf çözümlemesi açısından metodolojik ilkeler olarak da düşünülebilir.

Sonuç olarak çalışmanın başlarında da vurguladığımız gibi Marksist sınıf çözümlemesi temelinde bir işçi sınıfı araştırması yürütürken, bu araştırmanın, genel olarak sosyolojinin farklı yönetsel protokollerinin arasındaki gerilimleri ya da tercihleri yansıtabilmesi kaygısı baskın olduğunda, ortaya, bilim ve politik pratiğin radikal bir biçimde ayrıştırılmasını normalleştirebilen bir eğilim tezahür edebilmektedir. Deyim yerindeyse bilgi üretimi süreci, gerçek bir soyutlama işlevi görebilmektedir. Kanımızca bu durumda bir işçi sınıfı araştırmasını aynı zamanda sınıf mücadelesinin kendi olanaklarını yaratması sürecinin bir parçası kılmanın yolları bulunabilmelidir.

Bir sonraki alt bölümde, böyle bir yol için uygun olduğu düşünülen bir araştırma modelinin ana hatları kısaca özetlenecektir. Bu çalışmada sosyal bilimlerde yönetime dair geniş bir tartışma ve özgün bir alternatif geliştirme amacı güdülmendiğinden ve böylesi bir genel çerçevenin gerçek pratik sınama süreci olmadan alternatif model olarak sunulması eksikli olacağından, hali hazırda Ollmann'ın (2011) bir denemesi, burada sunulan değerlendirmelerle ilişkilendirilmeye çalışılacaktır. Bu anlamda *eylemci*

ya da aktivist bir sınıf araştırmasının, burada sunulan çerçeveden ve Marksizm açısından genel olarak nasıl görüldüğüne bakabiliriz.

4.2. EYLEMCİ YA DA AKTİVİST ARAŞTIRMA MODELİ

Genel olarak sosyal bilimlerde metodoloji tartışmaları, sosyal bilimin kendine özgü bilgi üretme sürecinin özel alanına bağlı tartışmalar olarak düşünülme eğilimindedir. Bu anlamıyla ilk bakışta genel toplumsal, politik ya da ideolojik bir bağlamla oldukça dolaylı ilişkilere sahip gibi görünür. Bir bakıma metodoloji, sosyal bilim mesleğine özgü üretim araçlarının (kavramsal ve pratik) geçerli ya da uygun bilgi üretebilmek için nasıl kullanılacağı üzerine bir zanaat gibi de görünür. Örneğin Becker (2014), sosyolojide metodoloji tartışmalarını *Mesleğin İncelikleri* başlığında tartışır ve bu zanaat görüntüsünün sosyal bilimde genel kuramsallaştırma sorunlarına gömülmeden daha verimli olduğunu belirtir:

“(…) benim de soyut sosyolojik kuramsallaştırmalara ilişkin derin kuşkularım var; ben bunu en iyi ihtimalle gerekli bir kötülük, işimizi yapmak için ihtiyaç duyduğumuz bir araç ama aynı zamanda kontrolden çıkmaya meyilli, sosyolojik araştırmanın özünü oluşturan, gündelik yaşamın içine dalma pratiğinden oldukça kopuk bir genelleştirici söyleme dönüşebilecek bir araç olarak görüyorum. Kuramı kendi namına; bir püf noktalar bütünü, araştırmalarında somut sorunlarla karşılaşan araştırmacıların biraz ilerleme kaydetmesine yardımcı olabilecek entelektüel süreçler şeklinde görerek evcilleştirmeye çalıştım” (Becker, 2014: 29).

Elbette genel olarak bilim pratiğinin toplumsal örgütlenişi, kapitalizmle birlikte, kapalı bir zanaat görünümünden modern profesyonelliğe açılmış görünse de metodoloji, bir bilim olarak sürekli kendi varlığının meşruiyetini tartışan sosyal bilimin içinde bir zanaat alanına oldukça benzer bir görünüm sunmaktadır. Aslında bu görünüme dair bir diğer benzerlik, zanaat örgütlenmelerinin aynı zamanda o zanaatın ‘iyi’ ve ‘kaliteli’ yapılmasının güvencesi olarak işlemesi ya da bir tür kolektif denetim oluşturması ile de

ilgili olabilir. Zira iyi bilim için de hangi araçların nasıl kullanılacağına titiz bir bilgisini, metodoloji tartışmaları büyük oranda içermektedir. Dolayısıyla topluma sunulan bilginin (ürünün de olabilir) mümkün olduğunca olumlu sonuçlar vermesi, bilginin ne kadar incelikli üretildiği ile ilişkili olarak da düşünülür. Belki bunun bir başka boyutunda, yeterince iyi ve titiz bir bilimsel bilgi üretiminin, toplumsal olarak olumsuz kimi sonuçlar ortaya koyması durumunda, bilim insanlarını bu sonuçlarda minimum sorumluluk sahibi kılarak, zanaatı koruma kaygısı da bulunuyor olabilir. Öyle ya da böyle metodoloji tartışmalarına bu tarz bir anlam yüklenmesi, özel olarak sosyal bilimin tarihi ve toplumsal örgütlenmesi göz önüne alındığında normal kabul edilebilir. Çünkü bu metodolojik görünüm, doğru bilgiye yaklaşmakla ilgili bir dert olması gerektiğinden, olağan süreçlerde ve aynı zamanda toplumsal kriz ya da çatışma anlarında doğrudan müdahaleler ile karşılaşan sosyal bilimlerin, kendilerini korumaları süreci için de gerekli görünmektedir.

4.2.1. Metodoloji ve Politika

Yukarıda anılan 'kendini savunma' yönlü bu görüntü, mevcut anlamıyla metodoloji tartışmalarında, 'teknik' gerekliliklere fazla odaklanmaya neden olabilmektedir. Bu odaklanma, söz konusu tartışmaların zanaat ile ilgili olduğu kadar genel olarak politika ve sınıf mücadeleleri ile ilgili olduğu gerçeğini mutlak biçimde göz ardı etmese de genel refleks, anılan gerçekliklerden 'bağımsızlığını' koruma biçiminde ortaya çıkabilmektedir.

Bunun elbette sosyal bilim açısından oldukça meşru bir yönü vardır. Zira sosyal bilimler, bilim olma vasfının sunduğu otorite vasıtasıyla özellikle politik/ideolojik mücadele alanında meşrulaştırılmaya çalışılan pratikler ve söylemler için etkin biçimde kullanılırlar ve doğal olarak bu, kapitalist bir toplumda emekçi sınıfların zararına işlemektedir.

Lakin buradaki zararın, başka bir boyutuna da dikkat çekilebilir. Bu boyut, politik motivasyonların bilgi üretim sürecinde yaratabileceği tahribatlar ya da manipülasyonlarla ilişkilidir. Hâkim toplumsal düzene eleştirel olan sosyal bilimciler, örneğin radikal politik angajmanları lehine, iyi bilim üretme protokollerini bir kenara bırakırlarsa, ortaya çıkacak olumsuz sonuç daha da katlanabilecektir. Zira sosyal bilimler de toplumsal alanın bir parçasıdır ve iyi bilim, radikal politik pratiğe indirgenirse, mücadele edilen toplumsal sorunlar ve güçler lehine alan açılmış olacaktır. Örneğin Becker ve Horowitz (1972) tam da bu tartışmaları besleyen toplumsal mücadelelerin yoğun olduğu bir dönemde, bu soruna değinir ve şu genel sonuca varırlar:

“Sosyal bilimler aleyhine bir sövgü ve bağırıp çağırma döneminde, çağımızın öncelikleri konusunu tekrar gündeme getirmenin zamanı geldi. Anlamlı bir sosyolojinin amacı, toplum ve onun kurumlarının nasıl yargılandığını ve bunların nasıl bir kriz geçirmekte olduğunu göstermektir. Bunu aklımızda tuttuktan ve sosyolojinin toplumun bir parçası olduğunu ve kendi içinde sosyolojinin daha büyük toplumsal görevlerden çok az ayrıştığını kendimize anımsattıktan sonra bir ihtimal, radikal sosyoloji anlayışı ve tarzı, mevcut programatiklerini ete kemiğe büründürerek ve bizi *ilkin* toplum ve yalnızca *ikincil* olarak diğer sosyologların eleştirisine yeniden davet ederek, güçlendirilebilir” (Becker & Horowitz, 1972: 65).

Burada ifade edilen yorumlardan da anlaşılacağı gibi, eleştirel sosyal bilimciler açısından, önceliklerin yer değiştirmesinin de olumsuz sonuçları olacaktır. Ama bunun baskın boyutu, egemen toplumsal düzenin, kötü sosyal bilim ya da kötü soyutlamadan belirgin biçimde faydalanacak toplumsal örgütlenmelere sahip olması durumu olsa da sorun yalnızca bu boyut ile ilgili değildir. Zira eleştirel sosyal bilimci açısından toplumsal düzen örgütlenmesinin bu baskın kötüye kullanıcı boyutunun yaratabileceği tek konum, iyi bilimin özerkliğini ve dolayısıyla eleştirel politik pratiğe faydalı olma eğilimini işaret etmek ile sınırlı olmamalıdır. Zira sorun tek başına eleştirel sosyal

bilimcinin radikal politik bağlanımlar konusunda tutum ve pratiklerinin ne olması gerektiği ve bunun iyi sosyal bilim üretme pratiği ile ilişkisi sorunu değildir.

Öncelikle egemen toplumsal güçlerin kötü sosyal bilime katkısının, bu konudaki toplumsal örgütlenmelerinin etkisiyle orantılı olduğu akılda tutulmalıdır. Yani eleştirel sosyal bilimcinin kötü biliminden önce, daha kapsamlı toplumsal sonuçlar yaratma potansiyeli, hâkim bilim örgütlenmesinin kötü biliminden yanadır. Dolayısıyla eleştirel sosyal bilimciyi kötü sosyal bilime yönlendirecek kolaylıkların önüne geçmenin bir yolu da sosyal bilimcilerin ve sosyal bilimin kolektif olarak örgütlenmesi ve bunun biçimleri olabilir. Zira iyi bilim de bu biçimler olmadan toplumsal açıdan olumsuz sonuçlar doğurabilir:

“Sözgelimi sosyobiolojinin ideolojik öğeler içerip içermediği tartışmasını düşünün. Epistemolojik kavrayışlar keşfedilmeye değerdir; bunula birlikte sorgulanan doktrinlerin en iyi epistemik ölçütlerimize uyduğunu tespit edebilsedik bile, bu durum söz konusu bilginin etkileri açısından ideolojik olabileceği ihtimalini ortadan kaldırmamalıdır. Argümanımızı vaktinden önce söylersek; olası faillğe dair sorular, bizi ilgilendiren meşruluk anlayışına, kendi başına doğruluk meselelerinden daha uygun düşebilir. İster doğru olsun ister yanlış, bilgi iddiaları güçten düşürücü olabilir ve bu da gösterir ki; ideoloji eleştirisi bilimin ya da daha geniş kamusal anlamın, yalnızca rahatsız edici bulguları reddetmekle yetinmeden, belirtilen iktidar etkilerini en aza indirecek biçimde nasıl değiştirilebileceği üzerine odaklanmalıdır” (Lynch, 2010: 420) .

İkinci olarak eleştirel sosyal bilimcinin politik katılımı, birey olarak tutum almasının ötesinde bir anlama sahiptir. Zira bu tutuma indirgenmiş bir bakış, bilgi üretimini, genel olarak bilgi üretim sürecinin toplumsal örgütlenmesinin dayattığı sınırlılıkların geniş toplumsal sürecinden ayrıma eğiliminde olacaktır. Eğer bilim üretimine dair böyle bir süreç temel alınırsa, politik katılım bu sürecin her aşamasında, bireysel bir tutum almanın ötesinde kolektif bir öznenin oluşumu sorunu olacaktır. Metodolojik tartışmalarda bir ilke olarak bu tutum, kanımızca, Marksist sınıf

çözümlemeleri açısından belirttiğimiz kuramsal, yöntemsel ve metodolojik gelişim çizgisine ve bu gelişim çizgisinde öne çıkan politik motivasyonlarla uyumlu görünmemektedir. Zira böylesi bir tutumun doğası gereği kötü bilime dönüşmesi zorunlu değildir. Çünkü her aşamasıyla kolektif bir toplumsal mücadele alanında, doğal olan bir şey bulunması zordur. Dolayısıyla eleştirel sosyal bilimde Marksist çözümleme söz konusu olduğunda, metodolojinin bir tür politik pratik olarak düşünülmesi, iyi bilim ve kamusal yararı farklı bir koşulu olabilir.

Aslında buradaki tartışma, ilk bakışta sağlıklı bir metodoloji oluşturma sorunu ile ilgili gibi görünse de içerik bundan daha fazlasını ifade etmektedir. Çünkü metodoloji açısından bağlayıcı olan ve sosyal bilimlerin ontolojik ve epistemolojik belirlemelerini içeren tüm düzeylerin de politik niteliklerden kolaylıkla ayıramayacağı hatta bunlarla iç içe olduğu söylenebilir. Zira çalışmanın önceki bölümlerinde bu durum, Marksizm özelinde gösterilmeye çalışılmıştı. Bu durumu, yani bilimin kolektif bir toplumsal mücadele alanı oluşunu, sadece Marksizm'in gelişim sürecinde değil, Marksizm'e karşı geliştirilen eleştirilerin sınıf mücadeleleri içinde yüklendiği belirli politik işlevlerle bağlantılı olarak da gözlemek mümkündür.

Zira Marksizm açısından sosyal bilim, kuramsal ve metodolojik tartışmalar ile işçi sınıfı mücadeleleri ve kapitalizmde bilimin burjuva toplumsal örgütlenmelerine karşı mücadelelerin birlikte yürütüldüğü bir düzlemde yer almaktadır. Bu tutum ise sosyal bilime karşı temelsiz bir reaksiyonerlik, sekterlik ya da derinlik içermeyen 'kaba' çözümler ile karıştırılmamalıdır. Çünkü kapitalist toplumsal düzenlerin sürdürülmesi için mücadele eden çeşitli burjuva aktörler, ne kadar derinlik içerirse içersin, sosyal bilimi sınıf mücadelesinin etkili bir alanı haline getirmek konusunda hiçbir zahmetten kaçmamaktadırlar. Bu durum ise sosyal bilim ve sosyal bilimcilerin yaratabileceği toplumsal ya da politik etkiler söz konusu olduğunda, bu etkilerin,

temelde öne sürülen kuramsal iddiaların yetkinliği ya da eleştireliliğinin doğrudan bir sonucu olarak değil, örgütlü politik bir sınıf mücadelesinin parçası olarak önemli bir güce sahip olabileceği anlamı taşımaktadır.

Örneğin Rockhill'in (2019) belirttiği gibi “(f)ildişi kulelerine tünemiş, gerçek dünyadan kopmuş, uzmanlaştıkları çok küçük bir alan içinde anlamsız akademik tartışmalara gark olmuş ya da çetrefil teorilerin içine gömülmüş diye düşünülen entelektüeller, yalnızca siyasi gerçeklikten kopuk bir biçimde resmedilmezler, bu gerçekliğe anlamlı bir katkı verme kabiliyetlerine de şüpheyle bakılır. Ancak ABD'nin Merkezî İstihbarat Teşkilatı (CIA) aynı fikirde değil'dir. Zira özellikle Soğuk Savaş döneminde Marksizm'e karşı yürütülen “*kültür savaşları*” hatırlandığında, bilimin ve bilim insanlarının politik gücünün, ‘hakikatin nesnel bilgisi’ ya da ‘söylemlerden herhangi bir söylem’ olarak bilim hakkındaki *söylemlerin* doğrudan sonuçlarıyla değil sınıf mücadeleleri ile ilişkili olduğu görülecektir⁸¹. Bu nedenle sosyal bilimlerde köklü

⁸¹ Bu konuda çokça tarihsel örnek bulunmaktadır. Lakin uzun bir aktarım yapmak pahasına çarpıcı bir örnek ile konunun önemini vurgulamış olacağız:

“1985'te yazılan ilginç bir araştırma makalesi Bilgiye Erişim Özgürlüğü Yasası kapsamında küçük değişikliklerle yayımlandı ve CIA ajanlarının Michel Foucault, Jacques Lacan ve Roland Barthes'ın isimleriyle özdeşleşen karmaşık, uluslararası çapta yankı uyandıran Fransız Kuramı'nı (French Theory) mercek altına aldığı ortaya çıktı.

(...)

İstihbarat Servisi; kültür ve teoriyi dünyada ABD çıkarlarını korumak için konuşlandırılan en önemli silahlardan biri olarak görüyor. 1985 yılında basılan ve yakın zamanda kamuya erişimi açılan “Fransa: Solcu Entelektüellerin Çekilmesi” başlıklı araştırma yazısı, -şüphesiz manipüle etme amacıyla- Fransız entelijansiyasını ve onun siyaset yapımına etkide bulunan trendlerin belirlenmesinde oynadığı önemli rolü inceliyor. Raporda öncelikle Fransız entelektüel tarihinde sağ ve solun ideolojik açıdan nispi dengesinden söz ediliyor, sonrasında savaş sonrası Komünistlerin faşizme direniş ve savaşın kazanılmasında oynadıkları rol dolayısıyla -İstihbarat Servisinin son derece rahatsız edecek bir biçimde- solun entelektüel alanı tekel altına aldığı altı çiziliyor. Nazi ölüm kamplarına verdiği destek; yabancı düşmanlığın, eşitsizliğe ve faşizme dayalı gündem dolayısıyla sağın halkın gözünden düşmesine rağmen (CIA böyle söylüyor), raporu hazırlayan isimsiz ajanlar gözle görülür bir keyifle yaklaşık olarak 1970'lem başından itibaren sağın geri döndüğünden bahsediyorlar.

Daha açık olmak gerekirse, gizli kültürel savaşçılar, entelijansiyanın şimşekleri ABD'den SSCB'ye çeviren ‘çifte hareket’ten övgüyle bahsediyorlar. Sol cephe, Stalinizm ve Marksizm'den yavaş yavaş soğuma emareleri ortaya çıkmıştı, radikal entelektüeller kamusal tartışmalardan ellerini eteklerini çekmişti. Ayrıca sosyalizm ve sosyalist partilerden uzaklaşan bir teorik hareketlenme ile karşı karşıyaydık. Daha sağda, ‘Yen Filozoflar’ ya da ‘Yeni Sağın entelektüelleri’ diye adlandırılan ideolojik fırsatçılar Marksizm'e karşı geniş çaplı bir saldırı kampanyası başlatmışlardı.

Dünya çapında işleyen istihbarat örgütünün kolları bazı yerlerde demokratik olarak seçilmiş liderler alaşağı ederken, faşist diktatörlere istihbarat ve maddi kaynak sağlarken ve sağ grupların ölüm mangalarını desteklerken; Paris'teki merkezî entelijansiya taburu, teori dünyasında sağa doğru yönelimin, ABD dış politikasına ne şekilde katkı sağlayabileceği ile ilgili veri toplamakla meşguldü. Savaş sonrası dönemin sol eğilimli entelektüelleri ABD emperyalizmini açık bir biçimde eleştiriyorlardı. Jean-Paul

metodolojik değişim ya da kaymaların, yalnızca sorunlu metodolojik protokollerin bilimsel faaliyete has bir eleştirisinden kaynaklandığını düşünmek pek isabetli olmayacaktır.

Daha önce de söz edildiği gibi *Post* yaklaşımların sosyal bilimlerde yarattığı etki, metodolojik alanda farklı ve çekişmeli konumlanışların (örn. yorumsamacı ya da eleştirel tutumlar), bilimsel kabullerinde çeşitli dönüşümleri tetiklemiştir. Bu dönüşümler, genelden özele, belirlenimlerden özgül deneyimlere ya da bütünlükten parçallığa doğru bir vurgu ve tutum kaymasına işaret etmektedir. Böylelikle doğal olarak, nitel araştırmalar bu dönemin hâkim bir metodolojik anlayışını oluşturur görünmektedirler.

Bu durum nitel araştırmaların metodolojik kabulleri ile ilişkili olarak, araştırma sürecinde hem yöntemsel hem de araştırma teknikleri açısından çeşitli ama kısmen dağınık bir görüntü oluşturmuştur. Söz konusu görüntü sosyal bilim araştırmaları açısından kimi belirsizliklere işaret etse de metodolojik tartışmaların, kendi içinde sistemli biçimde yürütülmesine engel olmamıştır. Bu anlamda nitel araştırmaların sosyal bilimlerde belirgin bir hâkimiyetinin oluştuğu ve belki bu nitelliği, çelişkili gibi görünse de, ayrı bir bilim alanı olma ehliyeti ile özdeşleştirdiği söylenebilir. Ama yine

Sartre'm meşhur Marksist eleştirmen sıfatıyla –ve özellikle Libératon'un kurucusu olarak- medya alanında sahip olduğu güç ve özellikle CIA Paris istasyon şefi ve birçok gizli CIA görevlisinin ifşasında oynadığı önemli rol, Servis tarafından yakından izleniyordu ve çok ciddi bir sorun olarak değerlendiriliyordu.

(...)

İstihbarat Servisi'nin dönüşme hikâyelerine verdiği önemi ve –French Theory araştırma makalesinde de sıkça geçen bir leitmotif olan- 'reform edilmiş Marksistler'e beslediği muhabbeti işte bu bilgiler doğrultusunda değerlendirmeliyiz. 'Marksizmin asıl altını oyan' diye yazıyordu köstebekler, 'kendilerini Marksizm'i sosyal bilimlere uygulayan gerçek Marksistler olarak tanıtan ancak tüm geleneği yeniden ele alıp reddedenler oldu'. Burada özellikle Annales Okulu'nun tarih yazımı ve yapısalcılığının –özellikle Claude Lévy-Strauss ve Foucault'nun- 'sosyal bilimlerde Marksist etkinin eleştirel bir müdahale ile yıkımına' yaptığı derin katkıdan bahsediyorlar. 'Fransa'nın en derin ve etkin düşünürü' olarak bahsedilen Foucault; özellikle '18. yüzyıl Aydınlanması ve Devrim çağından kalma rasyonalist toplumsal teorinin kanlı sonuçlarını' hatırlattıkları için Yen Sağ entelektüellerin övmesi ile yazarların beğenisini kazanıyor. Her hangi birinin siyasi görüşünü ya da etkisini yalnız bir tavır ya da sebep olduğu sonuçla değerlendirmek yanlış olsa da, Foucault'nun devrim karşıtı solculuğunun ve Gulag şantajını –başka bir deyişle, derin toplumsal ve kültürel dönüşümü amaçlayan yaygın radikal hareketlerin yalnızca en tehlikeli gelenekleri canlandıracağı iddiası- daim kılmasının, ajanların yürüttüğu psikolojik savaş stratejisi le müthiş uyum içinde olduğunu söylemek mümkün" (Rockhill, 2019).

de nitel yöntem sosyal bilim mesleğinin yeni zanaatı olarak sistematik biçimde tartışılmıştır (bkz. Punch, 2011; Silverman, 2014 Denzin, & Lincoln, 2018).

Bu eğilimler içinde özellikle etnografik araştırmalar, yukarıda sözü edilen kuramsal ve metodolojik anlayış ve kabullerdeki kaymalar ile metodoloji politika ilişkisi açısından yerinde örneklerdir. Böylesi bir örnek kapsamında, özellikle Etnografik araştırmaya ilişkin tartışmalarda, ‘*düşünümsellik*’ kavramı özelinde bir yoğunlaşma görülmektedir. Bu kavram anlaşılabilirliği kadarıyla temel de bir özne sorunu etrafında şekillenmektedir:

“Sıklıkla apolitik olmakla knansa da düşünümsellik, tersine, alan çalışmasının politik taraflarıyla yüzleşmede ve bilgiyi inşa etmede daha radikal bir özbilince yol açma olarak görülebilir. (...) Düşünümsellik, süregelen bir benlik-analizi ve politik bilinç modu haline gelir” (Callaway, 1992: 33’den aktaran Nahya ve Harmanşah, 2016: 24).

Kısaca düşünümsellik, araştırmacının alandaki öznelerin politik taraflarının ve kendi faaliyeti ile bu tarafların ilişkisinin *bilincinde* olması sürecidir. Yani bir başka deyişle bu süreç asıl olarak zihinsel bir süreçtir. Dolayısıyla düşünümselliğin yöneliminin, sürekli bir benlik-analizi olması doğaldır çünkü *inşa edilen* bilgi, bu öz bilince bağlıdır. Yani düşünümsellik araştırılan öznelerin mümkün olan en otantik deneyimlerinin doğru anlaşılıp anlaşılmadığını, araştırmacının sahadaki kendi rolünün ve kurduğu ilişkilerin araştırılanlar üzerindeki etkisine dair yine kendinin geliştirdiği öz bilince başvurarak doğrulamaya çalışacaktır.

Görüldüğü gibi bu tariflerde, genel bir soyutlama oluşturması zor olan toplumsal nitelikler, sınırlanmış bir genellik düzeyinde bir bilgi oluşturmak için her durumda araştırmacıyı belirli ölçüde süreçten bağımsızlaşmaya yönelmektedir. Bu bağımsızlaşma temel olarak, araştırmacının anlamaya çalıştığı öznelerin deneyimlerinin, araştırmacının varlığı ile farklı biçimler almış olması ihtimalinin farkında olunması ile sağlanmaya

çalışılmaktadır. Yani kısaca araştırmacının üreteceği bilginin imkânı, asıl olarak zihinsel bir süreç olarak işlemektedir.

Böyle olunca, araştırmacı ile araştırılan özneler arasındaki ilişki kendiliğinden (alandaki somut deneyimlerden bağımsız olarak) bir güç ilişkisi sorununa dönüştürülmüştür. Bu güç ilişkisi sorunu, yani araştırmacının bilginin otoritesine sahip görünmesi, araştırılanların bu bilginin ayrıcalıklı olduğuna dair bir varsayımına sahip oldukları fikri ile tamamlanmaktadır.

Kanımızca bu fikir, alandaki gerçek deneyimlerden bağımsız olarak, düşünümsellik fikrinin kendi kendisini zihinsel olarak doğrulaması süreci olarak ele alınabilir. Zira bilimsel bilgi üretim sürecinde sözü edilen güç ilişkisi araştırmacının farkındalığından önce toplumsal olarak vardır. Bu nedenle onun sahadaki varlığının yarattığı güç ilişkisi sorunu bunun bilincinde olunmasıyla giderilemeyecektir. Demek ki düşünümselliğin temel yönelimi *politik* değil *tekniktir*. Çünkü araştırmadaki asıl işlevi inşa edilen bilgiye -temel olarak zihinsel olan- bir statü kazandırmak ile ilgilidir. Politik yönelimli olmak, bir şeylerin farklılığının bilincinde olmaktan kendiliğinden çıkan bir *bilinç-moduna* indirgenemez zira araştırma özneleri için de politik olan sadece bir *bilinç-modu* olarak deneyimlenmez. İlla bir politik yönelimden söz edilecekse, bu araştırma sürecinin ötesinde, bilimsel bilgi üretiminin tüm toplumsal sürecinde geliştirilebilecek olan kolektif ve eylem yönelimli bir süreçle ilişkili olmalıdır. Aksi durum, politik yönelim tartışmasının, bireysel tutumların bilim sürecinde nereye yerleştirileceğine dönük kapalı bir tartışmaya dönüşmesi anlamına gelebilir.

Burada düşünümsellik örneğine, eleştirel perspektifli bir bilimsel araştırma söz konusu olduğunda da güç ilişkilerinin hem kuramsal hem de pratik etkisine karşı gerekli hassasiyetin ve inisiyatifin, öncelikle bilim insanına ya da araştırmacıya yüklendiğini vurgulamak için başvurulmuştur. Bu söz konusu güç ilişkisinde araştırmacı,

kendiliğinden, öznelere karşısına kendini konumlandırır ve bunun etkilerinden kaçınmaya çalışırken alttan alta işleyen varsayım, araştırmacının kendi belirlediği sınırların ötesinde müdahalesinin, mutlaka zararlı ya da olumsuz sonuçlar doğuracak bir kudrete sahip olduğu fikridir. Böylelikle, bilimsel bilgi üretiminde, ideolojik yönelimlerin ‘yansız’ bir biçimde, zarar ya da fayda ölçüsünün bulunduğu ima edilmiş olur.

Kanımızca, Marksist bir perspektiften yürütülecek bir araştırmada daha farklı bir metodolojik pozisyon düşünülebilir. Zira çalışmada buraya kadar geliştirilmeye çalışılan çerçeve içerisinde, bu perspektifin, eylem yönelimli ve müdahaleci olabileceği vurgulanmıştı. Bu vurgu bağlamında, Marksist sınıf çözümlemesinin yapı-deneyim gerilimleri eksenindeki gelişim çizgisinde, yöntemsel ve politik olanın iç içe olduğu; bu gerilim alanlarının kuramsal ve pratik olarak mekân boyutunda değerlendirilmesinin Marksizm’in kuramsal, yöntemsel ve stratejik yönelimleri açısından gerekli olduğu ve özne tartışmasında temel ağırlığı kolektif bir öznenin oluşumuna vererek, bizzat bilimsel bilgi üretiminin imkânları ile sınıf mücadelesinin imkânlarını bu kolektif özne buluşturmaya yöneldiği gösterilmeye çalışılmıştı. Nihayetinde artık konu, burada çizilen çerçevenin ilişkilendirilebileceği bir araştırma modelinin ana hatlarının neler olabileceğinin özetlenmesi olmalıdır.

4.2.2. Aktivist ya da Eylemci Bir Araştırmanın Ana Hatları

Burada, Marksist sınıf çözümlemesi ve mekânın Marksist çözümlemesinin ilişkilendirilmesinden varılan sonuçların, Marksist işçi sınıfı çözümlemesi için yapılabilecek bir araştırma söz konusu olduğunda ne anlama geldiği, Ollmann’ın (2011) bu konuda başka bir bağlamda geliştirdiği taslak niteliğindeki görüşlerle belirgin paralellik taşımaktadır. Dolayısıyla burada söz konusu olan, sosyal bilimlerde metodolojiye dair kapsamlı bir değerlendirme yapılması ve sosyal bilimlerde

araştırmaya dair alternatif bir model geliştirme denemesi değildir. Bu nedenle, Ollmann'ın (2011) görüşlerine, çalışmada ifade edilen değerlendirmelerin bir araştırma bağlamındaki genel kavramsal yönelimlerini daha da belirginleştirdiği için örnekleme anlamıyla başvurulacaktır.

“Eylemci Bir Araştırma Modeli: Sınıf Mücadelesini Nasıl Çalışmalı ve Neden Çalışmalı” başlıklı değerlendirmesinde Ollmann (2011: 216-269)⁸², Marksist bir sınıf araştırmasında, özellikle sınıf bilinci kavramının yeniden bir değerlendirmesine yaslanan bir çerçeve içerisinde, taslak halinde bir model sunmaktadır. Söz konusu değerlendirme, Marksist olmayan sınıf bilinci araştırmalarına dair bir sınıflandırma yapılması; sınıf bilincine dair Marksist içeriğin yeniden değerlendirilmesi; sınıf bilincinin nesnel ve öznel yanlarına işaret eden bir sınıf bilinci nosyonunun geliştirilmesi; bu bağlamda makro ölçekte kapitalizmin genel tarihsel eğilimleri ve güncel çözümlenmeleri ilişkisinin kurulması; sınıf mücadelesi kavramının bu çerçeve içinde tanımlanması ve son olarak bu modeldeki bir araştırmada pratik eğilimlerin neler olması gerektiği doğrultusunda bir çizgiye sahiptir. Dolayısıyla bu başlıkları gözetten bir sıra içerisinde Ollmann'ın (2011) görüşlerine yakından bakabiliriz.

Marksist olmayan işçi sınıfı araştırmalarının, bulguları daha çok, işçi sınıfının eylemlerinin, çeşitli kurumsal istatistiklerin, edebi metinlerin, kişisel deneyimlerin, anekdotların ve kendine has bazı olaylara tanıklıkların bir yeniden yorumlamasına ya da yapı bozumuna uğratılmasına dayanmaktadır (Ollmann, 2011).

Çalışma ilişkileri ve sosyal politika literatüründe yaygın bir etkiye sahip olmuş Goldtrophe'un (et al. 1989) yaklaşımı, bu tür bir sınıf araştırması anlayışı için temel bir örnek teşkil etmektedir. Bu yaklaşımda yürütülen işçi anketleri, birey işçilerin çeşitli

⁸² Bu kısımda Ollmann'ın (2011) görüşleri aktarılacağından, anılan kaynağa referanslar tekrar edilmeyecektir ve yapılan özet aksi belirtilmedikçe bu kaynaktan yapılmış kabul edilmelidir. Ayrıca bu çalışmadaki görüşlerle belirgin bir örtüşme olduğu düşünüldüğünden, Ollmann'ın (2001) genel çerçevesi büyük oranda bizim de görüşlerimizi yansıtmaktadır.

konulardaki duygu, düşünce ve tutumlarının toplamında ortaya çıkan ve ortak bir yönelimi işaret ettiği varsayılan yanıt öbekleri üzerinden, sınıf bilinci ya da sınıf bilincinin sınırları hakkında örüntüler çıkarmak için kullanılmaktadır. Dolayısıyla araştırmacılar verilen yanıtların zorunlu olarak samimi, benzer yoğunlukta, basit bir biçimde yorumlanabilen ve en önemlisi görelî olarak istikrarlı olduğunu varsaymak zorundadırlar. Zira aksi durumda sınıf araştırmalarının ortaya koyabileceği belirli bir sosyolojik örtüntüden bahsetmek mümkün olmayacaktır. Kanımızca bu tür yaklaşımlar ise metodolojik bireyci açıklamalara başvurmak zorunda olmaları ve dolayısıyla işçi sınıfının kolektif bir özne olarak oluşumuna birey işçilerin saptanan tutumları üzerinden ulaşmaya çalışmaları itibarıyla ciddi sınırlılıklara sahiptirler. Zira bu yaklaşımlarda, birey işçiler açısından sınırsız biçimde genişletilebilecek mikro açıklama setlerine duyulan ihtiyaç nedeniyle sınıf bilinci, ilişkisel, tarihsel ve sınıf mücadeleleri vasıtasıyla kolektif temellerinden soyutlandığından, sınıf hareketindeki değişim ve eğilimlerin saptanması ve açıklanması zorlaşmaktadır. Bu nedenle, kendisi de bu türde birçok araştırmacının verilerinden faydalanmış olan Lipset (1983), hiçbir tutum yoklamasının sınıf bilinci ve sınıf hareketindeki ani değişimleri ya da patlamaları öngörmeye yardımcı olamadığı yorumunu yaparken, aynı zamanda bu türde sınıf araştırmalarının sınırlılıklarını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla sınıf araştırmalarında bu sınırlılıkları aşmaya dönük bir yaklaşıma ihtiyaç duyulması doğal olacaktır.

Bir başka ifadeyle, tüm bu araştırmalar, hem potansiyel araştırmacı hem de potansiyel politik aktör olarak Marksistler açısından işletilebilecek tutarlı bir yöntemden yoksundur. Zira bu araştırmalar, sınıf bilincini, tutum anketleri, işçilerin eylemlilikler söz konusu olduğundaki bireysel akıl yürütmeleri, sınıf içi mesleki farklılıkların ya da emek sürecinin parçalanmışlığının yarattığı farklılıkların sınıf bilincinin yerine geçmesi türünden tespitler üzerinden değerlendirmektedirler. Bu değerlendirmeler ise bu

çalışmaların her bir durumda sınıf bilincinin sınırlandırılmış bir kısmına odaklanmaları ile ilgilidir.

Sınıf bilinci, bu bağlamda, bireylere atfedilen bilinç ile aynı anlamı taşımamaktadır ve dolayısıyla sınıf bilinci bireysel bilinçlerin geniş bir toplamı olarak düşünülmemelidir. Bunun nedeni, sınıf bilinci kavramındaki sınıf ifadesinin, Marksizm'de bütünlüklü bir kapitalizm çözümlemesi ile içsel olarak ilişkili olmasıdır. Eğer Marksizm alternatif bir kapitalizm çözümlemesi öneriyorsa ve bu bütünlüklü bir çözümleme ise bu durumda sınıf bilinci de bu bütünlük içindeki anlamıyla yeniden ele alınabilir. Zira Marksizm dışındaki araştırmalarda çoğu zaman sınıf tanımına ilişkin farklı ölçütler belirgindir ve bu nedenle kavramsal bir ayırım oluşturmak gerekli hale gelmektedir. Bunun temelinde ise Marksizm'de sınıfın, öncelikle, bir sistem olarak kapitalizmde ilişkisel bir bütünlüğün özelliği olarak düşünülmesi vardır. Dolayısıyla sınıf bu sistemsal çözümlemenin tanımladığı kimi eğilimlerin etkileşim alanında çeşitli veçhelerle birlikte vardır.

Kapitalizmdeki yapısal konular, toplumsal gruplaşmalar ve yabancılaşmış toplumsal ilişkiler vb. veçhelerle sınıf, bu veçhelerin hem karşılıklı bağımlılığına hem de bu ilişkilerdeki veçhelerin görece önemlerinin ele alınan sorunlar ve bu sorunların ele alındığı dönemler bağlamında değişebildiği etkileşimlere açıktır.

Dolayısıyla, sınıfı hem bir sistemsal özellik hem de bir toplumsal gruplaşma olarak kavramak söz konusu olduğundan, sınıf çıkarları anlayışı da bu iki yönde ele alınmalıdır. Sistemsal konuma atıfla tarif edilebilecek çıkarlara 'nesnel çıkarlar' ve toplumsal grup ilişkilerine atıfla tarif edilebilecek çıkarlara ise 'öznel çıkarlar' çıkarlar denilebilir. Elbette burada özne sınıftır. Dolayısıyla sınıf çıkarı kavramı, sadece toplumsal bir grup olarak gerçek işçilerin kendi çıkarları konusunda ne düşündüklerine değil, ücretli emek olarak sistemsal işlevlerinde işçiler için yararlı pratik ve değişimlerin

neler olabileceğine de denk düşmektedir. Zira işçilerin öznel çıkarlarını gerçekleştirmeleri ve iletilebilmeleri için gerekli yapısal değişikliklerin varlığı, birbirleriyle pek ilişkili görünmeyen bu nesnel ne öznel çıkar kümelerini bağlantılı kılmaktadır.

Sınıf çıkarlarının bu iki yönlü ya da boyutlu yapısı kabul edilirse, sınıf bilinci üzerine düşünmek, aynı anda hem sınıf bilincinin mevcut durumda ne olduğu ile hem de gerçek işçilerin bu düşüncesinde bulunmayan unsurlar üzerine düşünmek anlamı taşıyacaktır. Bir anlamda, bu biçimde ele alınan sınıf bilinci nosyonu, hem sistemsel konumun hem de toplumsal oluşumun farklı görünüşlerini bir araya getirmesi nedeniyle, olan ve olması gereken arasındaki diyalektik gerilimi yansıtmaktadır. Dolayısıyla bir sınıfın nesnelliğine uygun olan unsurların neler olduğunu anlamaya çalışmak, sınıf bilincinin nesnel yanı olarak düşünülebilir. Yani nesnellikten çıkarsanabilen ve bütünlüklü bir kapitalizm analizine dayanarak atfedilen bilinç, sınıf bilincinin nesnel yanıdır. Buna ‘farazi’ (*imputed*) sınıf bilinci de denilebilir.

Bununla birlikte, sınıf bilinci aynı zamanda gerçek bir toplumsal kolektifin yaşayış ve düşüncelerine dairdir ve bu deneyimlerin belirli sınıf çıkarlarını ifade etmeye doğru geliştiği dinamik süreç, sınıf bilincinin öznel yanı olarak düşünülebilir. Sınıf bilincinin bu öznel yanı elbette tek tek işçilerin bilincinin toplamında farklı bir alanı ifade etmektedir. Zira öznel sınıf bilincinde, toplumsal kolektif olarak bu sınıfa has durumlarda, bu kolektifin içindeki bireylerin birbirileri ile etkileşimi ve karşıt görünen gruplarla etkileşiminin ortaya koyduğu, kolektif düşünce biçimleri ya da düşünce kalıpları söz konusudur. Aynı zamanda sınıf bilincinin bu yönünde, sınıf içindeki bireylerin tek tek açığa vurdukları çıkarlar değil, nesnel sınıf çıkarları temel referans noktasıdır. Çünkü tek tek bireylerin düşüncesinde daha önce ifade edilen farazi öge nesnel sınıf çıkarı olarak bir rol oynamaktadır. Bunun yanında tarif edilen sınıf bilinci,

verili bazı anlarda tespit edilebilir bir durum değildir ve doğal olarak bir süreç sorunudur. Başka deyişle, sınıf bilincinin ne olduğu, sınıf bilinci edinme sürecine içsel olarak bağlıdır.

Burada tarif edilen sınıf bilinci nosyonu, aynı zamanda bireysel bilincin politik biçimlerine ya da düzeylerine de indirgenemez, zira bireyselleştirilmiş bilincin gelişkinliğinin düzeyi ile sınıf bilinci farklı şeyler olarak düşünülmelidir. Bu, bir tür ‘grup düşünüşü’nü, yani sınıf mensuplarının ortak dünyasını tanıma, adlandırma, kavrama ve bunlara göre hareket etmeye eğilimli kolektif ve etkileşimli yaklaşımları içerir. Bu eğilimler bir bakıma “ortak durumlar için rezervde tutulan, bu durumların kıskırttığı veya harekete geçirdiği ve bireylerin kaderlerinin grubun kaderiyle sınıksız bağlandığı, bir düşünsel hamleler dizisi, bir bilgi ve yargı dağarcığıdır” (Ollmann, 2011: 230)⁸³. Burada söz konusu olan bireylerden tamamen bağımsız, ayrı bir varlık alanı anlamında gizemli bir düşünüş biçimi değildir. İma edilen şey, düşünme biçimlerinin bir kısmının ortaklaşa yapılan bir etkinlik olması ve bunu kavramanın en uygun yolunsa tek tek bireysel düşünüşlere değil, bu durumun ortaya çıktığı müşterek sorun ya da koşullara odaklanmayı gerektirmesidir.

Bu gereklilik ile birlikte sınıfların, böylesi bir bilinç sürecine katılmayan üyelerinin sayısına ya da yaygınlığına bakılarak nihai bir hüküm verilmesinin doğru olmadığı da ima edilmiş olmaktadır. Zira kolektif süreç olarak sınıf bilinci açısından bireylerin kendi yorumlamaları ve samimi olan davranışlarının ne olduğu, politik bir farkı yaratmayacaktır. Farkı yaratan sınıf üyelerinin ne anladığı ve ne yaptığıdır. Dolayısıyla sınıf bilinci üzerine bir çalışma yapmak, yorumlamalar ve samimiyet ile

⁸³ Ollmann (2011), burada insanların karşılaştıkları ortak sorunları grupça çözme eğilimlerine atıfta bulunarak, bunun insanların sıkça yaptığı toplumsal bir ‘düşünüş’ gibi ele alınabileceğini belirtir ve şöyle ekler: “Düşünme işinin bireylerin kendi kendilerine yaptıkları bir faaliyet olduğuna inanmak entelektüellerin ve yalıtılmış düşünmeyi içeren işler yapan insanların, en azından kısmen mesleki deformasyonudur. Bunun sonucunda da ‘grupça düşünüş’ ya yok sayılır ya da böyle bir etkinliğe ‘düşünme’ payesi verilmez” (2011: 230).

anlayışlar ve davranışları özdeşleştirmemek ve ilk adımda bunları ayrı tutmak gerekliliğini taşımaktadır. Böylece sınıf bilinci sorununda temel referansın, bireylerin hâlihazırda farkına vardıkları çıkarları değil, sınıfın durumu olduğu söylenebilir. Zira belirli sınıf çıkarlarını gerçekleştirme ya da bunları güvenceye alacak yapısal bir dönüşüm hayata geçirme konusunda olasılıkları kuvvetlendiren husus, öznel konumları ile ilişkili bilince yönelmeleridir. Bir başka ifadeyle, sınıf bilinci, bir potansiyel olarak var olur ve bu potansiyel, gerçek insanlar bunu kavramadan önce nesnel olarak var olduğu için gerçektir:

“Sınıf bilinci elastik ve değişen bir şeydir; ve potansiyel olarak olabileceği şeye dönüşme süreci içerisindeki tüm safhaları ve aynı zamanda bunun gerçekleşmesi için gereken zamanı içerir. Eğer böyleyse sınıf bilinci belirli biranda yakalanabilecek veya basit ve düz bir tarifile ifade edilebilecek bir şey değildir. Onun gözlemlenebileceği zaman dilimi bütün seyahatini kapsayacak genişliktedir. Bu seyahat, amaçlı bir seyahattir” (Ollmann, 2011: 233-234).

Böylesi bir çerçevenin karşısında yer alan görüşler ise genel olarak ya sınıf bilincinin şöyle ya da böyle mevcut durumunda kalacağına dair örtük bir kabule sahip olabilirler ya da her türlü rasyonel değişim ihtimalinin eşit derecede geçerli olduğu fikrini taşıyor olabilirler.

İlk fikirde temel mantık, sınıf bilincini belirleyen şeyin mevcut haliyle sınıf bilinci olduğu ya da sınıf bilincini etkileyen diğer koşulların aynı etkiyi istikrarlı biçimde sürdüreceği kabulleri ile ilişkilidir ve bu kabuller değişim ihtimaline kapalılığı gösterirler. İkinci fikir de ise bugüne ve geçmişe dair bilinenlerin, olası geleceğe dair hiçbir yararının olmadığı ve bilinenlerin, sınıf bilincinde değişim ve gelişim açısından daha muhtemel unsurlara dair hiçbir şey göstermediği kabul ediliyor gibi görünmektedir.

Lakin her iki fikirde de ‘mevcut durum’, doğal bir görüntü kazanmaktadır ve bu, sınıf bilincinin hali hazırdaki durumunu ‘şeyleştirme’ anlamına gelecektir. Marksist sınıf bilinci çözümlemesi açısından bu şeyleşme durumuna karşı önlem, bizzat sınıf bilincinin bir ‘oluş’ olarak kavranmasıdır. Zira bu hem mevcut durumda şekillenecek olası geleceğin bir biçimi anlamı taşır, hem de mevcut durumdaki anlayışımızı, nasıl bir bakış geliştirmemiz gerektiğini ve onu değiştirmek için neler yapılması gerektiğini etkileyen bir durum yaratmaktadır. Buradaki, mevcut an ve gelecek ilişkisi perspektifi, aynı zamanda, sınıf bilincine sahip işçilerin örgütlenmeleri, politik eylem hatları ve genel toplumsal muhalefetin durumu ile ilişkileri konularında, belirli bir süreklilik ve doğrultu perspektifi kazandırmada etkili olacaktır. Bir bakıma Marksizm’de sınıf bilincinin soruşturulması, bu süreklilik ve doğrultu perspektifinin, işçi sınıfının devrimci eylem için gerekli kavrayışı geliştirdiği momentin de perspektifi olarak kabul edilmesiyle ilişkilidir.

Bu perspektif söz konusu olduğunda, kapitalizmin güncel durumunun çözümlenmesinden ve genel anlamda kapitalizmin tarihsel eğilimlerinin çözümlenmesinden ortaya çıkarılan eğilimler ilişkilendirilmelidir. Zira sınıf bilinci açısından güncel kapitalizmin işçi sınıfının genel toplumsal durumunda yarattığı sınırlılıklar ve sınıfsal bölünmeler, parçalı bir görünüm oluştururken çelişki etkiler ortaya çıkarmaktadırlar. Bir diğer ifade ile sermaye birikim sürecinin mekânsal ve zamansal eğilimleri ile güncel kapitalizmde gözlemlenen çelişkili etkilerin nasıl bir ilişkisi olduğu, sınıf bilincinin daha önce ifade edilen nesnel yönünün anlaşılması için kritiktir. Dolayısıyla, burada sözü edilen ilişkilerin çelişkili düzlemi, sınıf mücadelesi düzlemidir aynı zamanda.

Sınıf mücadelesi perspektifi, kavramın kullanımından çoğunlukla anlaşıldığı gibi amaçları açık seçik ilan edilmiş ve taraflaşmaların netleştirildiği, farklı öznelerin böyle

bir bağlamda karşı karşıya geldikleri biçiminde bir kurgunun ötesinde anlaşılmalıdır. Genel anlamda sınıf mücadelesi, sınıf ilişkilerinin, sınıf çıkarları ile bu sınıf çıkarlarının gerçekleşmesinin koşulları ve olanakları üzerinde gerçekleşen etkileşimin içinde ve etkileşim sürecinde nasıl bir biçim aldığı ile ilişkilidir. Bu nedenle sınıf mücadelesi nosyonu, ‘sınıfların hareket biçimi’ olarak tarif edilebilir. Bu aynı zamanda şu anlama gelmektedir: “Sonuç olarak hiçbir toplumsal özellik, eksikliği ile veya varlığı ile sınıf mücadelesinin gelişimi önünde mutlak bir engel oluşturmaz” (Ollmann, 2011: 245).

Buraya kadar Ollmann’ın (2011) sınıf, sınıf bilinci ve sınıf mücadelesi ekseninde sınıf çıkarları ve sınıf bilinci kavramlarını, çıkarlara ve bilince, nesnellik-öznelik boyutları yerleştirilerek, nasıl tanımladığını özetlemiş olduk. Ollmann’ın (2011) buraya kadar özetlemeye çalıştığımız eylemci araştırma modelinin sınıf bilinci ve sınıf mücadelesi kavramları etrafında sunulmuş taslağının, çalışmamızda yürütülen kuramsal değerlendirmeler açısından temel olarak iki başlıkla ilişkili olduğu söylenebilir. Ollmann’ın (2011) aktardığımız görüşleri çalışmamızda öne sürülen değerlendirmelerin mantığını sınıf bilinci tartışması üzerinden yansıtan bir örnek olarak düşünüldüğünden, tekrara düşmekten kaçınarak, sözü edilen iki ilişkili noktayı vurgulayıp, değerlendirmemizi tamamlayabiliriz.

İlk olarak, Ollmann’ın (2011) tarifinde nesnel sınıf bilinci, kapitalizmin genel tarihsel eğilimlerinin güncel kapitalist dinamiklerle ilişkisi ve bu ilişkinin, sınıfların toplumsal hareket biçimi olarak geniş bir sınıf mücadelesi perspektifinde ele alınmasıyla, sınıf bilincinin mevcut durumuna, olası geleceğinde konumlanan bir momentten bakmak ile ilişkilendirilmiş oldu. Bu ilişkilendirme bir bakıma, nesnellikten doğru geliştirilen bir potansiyel-aktüel gerilimi olarak düşünülebilir. Bu düzlemde geçerli olan gerilim ise maddi güçlerin gerilimi ve karşılıklı ilişkisidir, dolayısıyla sınıf bilincinin olasılıklarına ve gelişimine dair nesnel bir çıkarsama haline gelir. Bu

çalışmada Marksizm'in kuramsal ve pratik derinleşmesine dair ifade ettiğimiz gelişim hattının izlediği yolda olduğu gibi Ollmann (2011), özel olarak sınıf bilinci tartışmasını, yapı ve deneyim ilişkisinin diyalektik gerilim alanına yerleştirerek, sınıf bilinci kavramını nesnel ve öznel sınıf bilinci yönleri arasında bir gerilim olarak kavramayı önermiş olmaktadır.

İkinci olarak, Ollmann'ın (2011) değerlendirmesinde, gerilim hattının diğer tarafında konumlandırılan öznel sınıf bilinci, işçi sınıfının toplumsal etkileşimlerinin ve deneyimlerinin, sınıf bilincinin nesnel yönünün potansiyellerine referansla bir oluş olarak kavranmasına dayandırılmaktadır. Bu yönüyle sınıf bilinci, işçi sınıfının çeşitli toplumsal kaynaklardan oluşan kolektif eğilimlerini (mevcut durumunu, mevcut sınırlılıklarını ve olanaklarını) nasıl anlamamız gerektiğine ve böylece değişimin nasıl sağlanabileceğine ilişkin bir konumlanma sağlamaktadır (Ollmann, 2011: 216-269)⁸⁴. Dolayısıyla, çalışmamızda ifade ettiğimiz gibi bu konumlanma, bilinç sorununa, salt bir bilgi meselesi olarak değil, kolektif bir kapasitenin oluşumu ve bunun örgütsel biçimleri meselesi olarak yaklaşmaktadır.

⁸⁴ Ollmann'dan (2011) yaptığımız özetlemeyi genel kavramsal çerçevenin belirtilmesi ile sınırlı tutarak burada tamamlamış oluyoruz. Lakin Ollmann (2011) aynı zamanda eylemci bir araştırmanın kendi sahasında nelere yöneleceği, ne tür ilişkilere odaklanacağı, ne tür araçları kullanacağı, olağan ve olağan dışı dönemlerde ne tür önceliklerle bu modelin pratik olarak işletilebileceğine dair ayrıntılı olmayan bir taslak da sunmaktadır. Özel olarak sınıf eylemlilikleri ya da etkileşimlerinin belirgin olduğu durumlara yönelme, burada kolektif etkileşimleri esas alma ve katılımcı bir gözlemciliğin ötesinde işçilerle birlikte hareket etme gibi kabul görmüş metodolojik protokollerin sınırlarının ve kaygılarının dışına çıkan pratikler örnek verilebilir. Bu çalışma açısından bizzat eylemci bir saha araştırmasının temel özelliklerine dair bir değerlendirme, bu modelin farklı araştırma modelleri ile etraflı bir karşılaştırmasını; yapılmış araştırma örneklerinin değerlendirilmesini; ve en önemlisi bir saha deneyimini gerekli kıldığından, araştırma aşamasına dair bir tartışma yürütülmesi tercih edilmemiştir. Aynı zamanda eylemci ya da aktivist araştırma modeli başlığında, Ollmann'ın (2011) burada Marksizm açısından sunduğu taslaktan ve bu çalışmada genel metodolojik ilkeleri ortaya konmaya çalışılan yaklaşımdan farklı bir aktivist araştırma yaklaşımı bulunmaktadır. Bu yaklaşımın ise başlı başına bir literatürü bulunmaktadır. Burada genel hatları çizilen eylemci araştırmanın diğer aktivist araştırma yaklaşımlarından temel farklılığı, Marksizm özelinde sınıf mücadelesi perspektifini merkeze alması ve bütünlüklü bir yöntem-metodoloji-politika ilişkisi kurmaya öncelik vermesi ile ilgilidir. Diğer aktivist modeller ise Marksizm'in ele aldığından farklı olarak sınıf hareketlerine özel bir öncelik vermeden, kimlik, kültür ya da toplumsal hareket literatürünün içerdiği bir kavramsal çeşitliliğe sahiptir. Burada aktivist bir politik metodoloji daha çok araştırma sürecinin pratik örgütlenmesine ağırlık vermektedir. Bu modele dair genel bir çerçeve ve karşılaştırma için bkz. (Hale, 2001; Choudry, 2014).

SONUÇ

Aktivist ya da eylemci bir sınıf araştırmasının genel özelliklerinin bir örnek olarak burada sunulmasına varan argümanların izlediği güzergâhı özetlersek, şu başlıkları vurgulayabiliriz:

(1) Marksist sınıf çözümlemesinde yöntem ve politika ilişkisinin sınıf mücadelesi bağlamındaki yeri;

(2) bu bağlamda Marksizm’de genel olarak bilim ve politika ilişkisinden türetilebilecek müdahaleci bir perspektifin varlığı;

(3) anılan ilişki ve perspektiflere dayanan farklı pratiklerin, Marksizm’de genel olarak yapı ve deneyim kavramları arasındaki gerilimli ilişkinin kuramsallaştırılmasında oynadığı politik rol;

(4) günümüzün gerçekliğinde aynı zamanda politik olan bu kuramsal gerilimi Marksist bir sınıf çözümlemesinde kullanmak söz konusu olduğunda, yapıların ve deneyimlerin mekânsallaştırılması ve mekânın diyalektik Marksist çözümlemesinin ilişkilendirilmesinin taşıdığı stratejik önem;

(5) burada belirtilen stratejik bağlamın içerebileceği türde bir öznel anlayışın, kapitalist toplumsal ilişkilerin fetişleştirici etkilerini ve tarihsel-toplumsal örgütlenmelerin zihin ve kol emeği arasındaki bölünmeyle ilişkilerini dikkate alması;

(6) öznel bu biçimde dikkate alındığında, Marksist sınıf çözümlemesinde önceliğin, tekil öznelerin yanılgılarına değil, kolektif bir öznenin oluşumuna tanınması;

(7) ve en sonunda, bilimsel bilgi üretimi ile sınıf mücadelesini kolektif bir öznenin oluşumunda buluşturma mücadelesinin, burada savunulan metodolojik anlayışa aktif biçimde dâhil edilmesi.

Yukarıda özetlenen güzergâh boyunca, bu çalışmada, Marksist sınıf çözümlemesinin, mekânın Marksist çözümlemesi ile ilişkisi, yapı ve deneyim kavramları arasındaki gerilimlerin mekânsal olarak düşünülmesi bağlamında kurulmaya çalışılmıştır. Kurulmaya çalışılan bu ilişkide, Marksizm'in sınıf çözümlemelerinde etkili yöntemsel açılımlarını ya da tartışmalarını, sınıf mücadelesinin pratik soru ve sorun alanları üzerinden hali hazırda şekillenmiş politik perspektiflere dayandırarak, kapsamlı bir hale getirebildiği, kanımızca temel bir saptamadır.

Bu saptama aynı zamanda, sınıf mücadelelerinin örgütlü politik biçimlerinin, özne ya da deneyim kavramları bağlamındaki tartışmada kuramsal olarak da içerilmesi gereken bir boyutunu işaret etmektedir. Lakin bu içerik, saf biçimde kuramsal pozisyonların doğrudan sonucu olarak ele alınan sınıf hareketinin kendiliğindenliği ve politik ikamecilik tartışmaları arasında etkisizleşmiştir. Bu nedenle, Marksizm'in yöntemsel ve politik olanı iç içe geçiren niteliklerinin etkin bir biçimde kullanılmasından anlaşılması gereken husus, daha farklı bir süreci ifade etmektedir. Zira Marksist sınıf çözümlemelerinde üretilen bilgi, bu bilginin üretilme sürecine potansiyel olarak müdahaleci ve stratejik nitelikler eklenmesi vasıtasıyla eleştirel bir pratik haline gelebilmektedir ve bu süreç, çeşitli politik söylemleri ve pratikleri belirli kuramsal pozisyonların doğrudan yansımaları olarak ele alan yaklaşımlardan temel olarak farklıdır. Dolayısıyla özellikle Marksist sınıf çözümlemesinde bu temel farklılık dikkate alınmalıdır.

Bu tarz bir kuram ve araştırma gündemi ise hâkim sınıf çalışmalarında gözlemlenen, genel olarak işçi sınıfının toplumsal ilişki örüntülerini, sınıf kimliklerinin farklı sosyal kimliklerle ilişkilerini ve çeşitli işçi sınıfı profillerini ortaya çıkarma yöneliminden farklıdır. Bu çalışmalar sınıfı bir süreç içinde gözlemleyerek, tutumlara, ilişkilere, tipolojilere ya da özgül deneyimlere dair son derece zengin bir birikim

oluşturmuş olsalar da işçi sınıfının ve sınıf bilincinin belirli bir durumunu, belirli sınıf kimlikleri içinde temsil etmeye eğilimlidirler. Ve bu, işçi sınıfının belirli bir ‘anını’ olduğundan daha istikrarlı gösterme eğilimi taşımaktadır. Dahası bu tür araştırmalar, - metodolojik tercihlere bağlı biçimde kimi zaman zorunlu olarak- birey işçileri ele alırlar. Böylesi eğilimler ise sınıf hareketlerinin yükselme/geri çekilme süreçlerinin dinamiklerini kavramayı zorlaştıran bir etkide bulunabilmektedir.

Birey olarak işçilerin ele alındığı ve kolektif olarak işçilere dair fikrin kaynağının bu bireylerin tutum ve algılamaları olduğu araştırmalar, görece durağanlaştırılmış toplumsal anlarla resmedilen işçi sınıfının, ani yükselişlerde ortaya koyduğu kolektif eğilimlerin canlılığı karşısındaki tezatlığı yine bu bireylerin eğilimlerinin toplamında aramaya yönelmektedirler. Dolayısıyla hem durağan hem de hareketli dönemlerde işleyen işçi sınıfının çok yönlü kolektif ilişki biçimlerinin bu farklı süreçlerde oynayabileceği ya da oynamış olduğu roller incelenememektedir. Örneğin bu konuda, işçi sınıfına dair tutum anketlerinden çıkarılan sonuçların çoğu durumda, işçi sınıfı bilincinde ortaya çıkan ani yükselişleri ve sınıfsal hareketlilik patlamalarını öngöremedikleri hususu hatırlanabilir.

Nihayetinde Marksizm açısından kritik olan bu kolektif eğilimlerin anlaşılmasıdır ve bu nedenle işçi sınıfı araştırmalarının bu genel tablosunun dışında bir metodolojik yaklaşım oluşturarak, anılan türde süreçlerin kavranmasına ağırlık verilmelidir. Bunun için kanımızca Marksizm’i temel alan aktivist bir araştırma modelinin deneyci çerçeveleri önemli bir katkı sağlayabilir. Zira bu tür bir modelde, bilimsel bilgi üretimi, belirli bir toplumsal hareketlilik içindeki öznelerin arayışlarına kendilerini politik olarak angaje eden araştırmacıların da dâhil olduğu, pratik bir süreç örme çabasına bağlanacaktır. Bu süreç ise bilgi üretiminin kolektif politizasyondan soyutlanmaması ve politik hareketin kolektif öznelerinin kendi hareketlerinin bilgisini

üretebilmesi açısından önemlidir. Zira bilimin, toplumsal yaşamda zamansal örgütlenmesinin ağırkanlılığı ile politikanın mekânsal örgütlenmesinin tez canlılığı olabildiği ölçüde iç içe geçirilebilmelidir. Ya da başka bir ifade ile sermayenin mekânı zaman ile imha etmesi karşısında sınıf mücadelesinin, mekânı, işçi sınıfının zamanı ile işgal etmesinin yolları aranabilmelidir. Eğer bulunabilirse, bu tür yollar, aynı zamanda yeni kavrayışlar üretmenin de yolları olacaktır. Dolayısıyla böylesi bir yönelim, bilimin doğru bir kavrayış için ihtiyaç duyduğu adımlar ile sınıf mücadelesinin doğru bir kavrayış kazandıran sıçramalarının eşit derecede önemli olduğu gerçeğinin altını çizmektedir.

Son söz olarak, sınıf mücadelelerinde taraf olmanın şu ya da bu biçimde ‘doğru bir kavrayış kazandıran sıçramaları’ konusunda, Fransa’da 1848 devrimleri sürecindeki bir politik figüre dikkat çekip bitirebiliriz.

Ekim 1847’de, Tocqueville bir manifesto hazırlamaktaydı. Bu manifesto Louis Philip’in isteği ile parlamentoya sunulmak üzere, dönemin politik görevlerini tanımlayan bir amaçla kaleme alınmıştı. Tocqueville, daha sonra yayınlanmayan bu manifestoda, dönemin, toplumun iki karşıt sınıfa ayrılacağı ve bütün mücadelenin bu ayrım üzerinde şekilleneceği bir dönem olduğunu yazmıştı. Fransız Devrimi, özel mülkiyete karşı hiçbir eylem içermemekteydi. Ama şimdi, bu dönemde yönetenler mülkiyet hakkının yıkılmaz bir hak olduğunu sanmamalıydı. İçinden geçilen dönem, hiçbir dönemle kıyaslanamazdı ve ortaya çıkacak büyük çatışmalar ve siyasal kavgalar, mülk sahipleri ile mülksüzler arasında ve mülkiyet hakkı üzerinde olacaktı (Çağla, 2007: 133-134). Üç ay sonra, yani *Şubat 1848*’de Londra da bir başka Manifesto yazılacaktı. Mülk sahipleri ile mülksüzlerin arasındaki siyasi kavganın mottosu olarak tarihe geçecek ifadeler ise daha sonra yazılan bu Manifestoda geçmekteydi: “Bugüne

kadarki bütün toplumların tarihi sınıf mücadeleleri tarihidir” (Marx & Engels, 2014: 37).

Sanırım bu nedenlerle, Marksizm’de bilgi arayışı serüveninin, en nihayetinde daha temel bir arayışın serüvenine köklü biçimde bağlandığını söyleyebiliriz: “Her devrim arayışı, bilgi teorisinde bir yeniden arayıştır. Doğru bilginin doğuşu, doğrulanması ve doğruluk koşulları, hem bilgi teorisini hem de devrim teorisini ilgilendiriyor” (Küçük, 1992: 14).

KAYNAKÇA

Althusser, Louis, **Louis John Lewis'e Cevap**, (Çev. Müntekim Ökmen), Verso Yayınları, Ankara, 1987.

Althusser, Louis, **Kapital'i Okumak**, (Çev. Celal A. Kanat), Belge Yayınları, İstanbul, 1995.

Althusser, Louis, **Lenin ve Felsefe**, (Çev. Erol Tulpar), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Althusser, Louis, **Marx İçin**, (Çev. Işık Ergüden), İthaki Yayınları, İstanbul, 2002.

Althusser, Louis, **Felsefe ve Bilimadamlarının Kendiliğinden Felsefesi**, (Çev. Alp Tümertekin), İthaki Yayınları, İstanbul, 2003.

Althusser, Louis, **İdeoloji Ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, 4. Baskı, (Çev. Alp Tümertekin), İthaki Yayınları, İstanbul, 2010.

Anderson, Perry, **Marksizm'de Tartışmalar**, (Çev. Ahmet Özdemir), Göçebe Yayınları, İstanbul, 1998.

Anderson, Perry, **Tarihten Siyasete Eleştiri Yazıları**, (Çev. E. Gen), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Anderson, Perry, **Batı Marksizmi Üzerine Düşünceler**, (Çev. Bülent Aksoy), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Anderson, K. B., **Lenin, Hegel ve Batı Marksizmi**, (Çev. Ertan Günçiner), Yordam Yayınları, İstanbul, 2014.

Aslan, Egemen, “Temel Özellikleri Işığında İşçi Sınıfının Yapısı ve Sınırları, İşçilerden Sınıf Yapmak”, **Gelenek Dergisi**, 70 (Ocak), <https://gelenek.org/temel-ozellikleri-isinginda-isci-sinifinin-yapisi-ve-sinirlari-iscilerden-sinif-yapmak/>

(Erişim Tarihi:18.12.2018).

Aslan, V. U., “Toplumsal Yitik Öznesi”, **FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, 23 (Bahar), 2017, 159-178.

Bahçe, Serdal, “Marksoloji mi Marksizm mi? *Kapital*'in İzinde”, **Mülkiye Dergisi**, 42 (1), 145-162, 2018.

Balaban, Utku, **A Conveyor Belt of Flesh: Urban Space and The Proliferation of Industrial Labor Practices in Istanbul's Garment Industry**, Friedrich Ebert Stiftung, İstanbul, 2011.

Balaban, Utku, “Sermayenin Sınırları ve Kapital” (Çevirmenin Önsözü), Harvey, David, **Sermayenin Sınırları**, (Çev. Utku Balaban) içinde, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012a.

Balibar, Etienne, **Marx'ın Felsefesi**, (Çev. Ömer Laçiner), Birikim Yayınları, İstanbul, 1996.

Balkız, B., Ögütte, V.S. (Ed.), **Bilim Sosyolojisi İncelemeleri**, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2010.

Becker, Howard S. , **Mesleğin İncelikleri**, (Çev. Gökçe Metin, Baran Öztürk, Şerife Geniş, Levent Ünsaldı, Hatice Esra Mescioğlu), Heretik Yayıncılık, Ankara, 2014.

Becker, H.S., Horowitz, I.L., “Radical Politics and Sociological Research: Observations on Methodology and Ideology, **Varieties of Political Expression in Sociology**, Vol. 78, No.1 (July), 1972, 48-66.

Bensaid, Daniel, **Marx for Our Times: Adventures and Misadventures of a Critique**, Verso, Londra, 2009.

Bernstein, Eduard, **Sosyalizmin Önkoşulları ve Sosyal Demokrasinin Görevleri**, (Çev. Levent Bakaç), Yazılama Yayınları, İstanbul, 2011.

Bhandar, B., & Toscano, A., “Race, Real Estate and Real Abstraction”, **Radical Philosophy**, 194 (Nov./Dec.), 2015, 8-16.

Bhaskar, Roy, **A Realist Theory of Science**, Routledge, New York, 2008.

Bhaskar, Roy, **Gerçekliği Geri Kazanmak**, (Çev. B.Sümer Aytas), Notabene Yayınları, Ankara, 2015.

Boratav, Korkut, **1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**, 2. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1995.

Bravermann, Harry, **Emek ve Tekelci Sermaye**, (Çev. Çiğdem Çıdamlı), Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008.

Brenner, Neil, “The Urban Question as a Scale Question: Reflections on Henri Lefebvre, Urban Theory and the Politics of Scale”, **International Journal of Urban and Regional Research**, 24.2 (June), 2000, 361-378.

Burawoy, Michael, **The Politics of Production: Factory Regimes Under Capitalism and Socialism**, Verso Books, London, 1985.

Burawoy, Michael, **Üretim Siyaseti: Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri**, Notabene Yayınları, Ankara, 2015.

Chibber, Vivek, **Post-Kolonyal Teori ve Kapitalizmin Hayaleti**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Clark, Simon Et al., **One Dimensional Marxism**, Allison and Busby, London, 1980.

Callinicos, Alex, **Tarih Yapmak**, (Çev. Nermin Saatçioğlu), Özne Yayınları, İstanbul, 1998.

Callinicos, Alex, **Toplum Kuramı**, (Çev. Y. Tezgiden), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007a.

Callinicos, Alex, “Whither anglo-saxon marxism?”, Bidet, J. & Kouvelakis, S., **Critical Companion to Contemporary Marxism** içinde, Brill, 2007b.

Casey, Edward S., **The Fate of Place: A Philosophical History**, University of California Press, Los Angeles, 1998.

Castells, Manuel, **Kent Sınıf İktidar**, Phoenix Yayınları, Ankara, 2014.

Cengizkan, Ali (Der), **Fabrikada Barınmak, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de İşçi Konutları: Yaşam, Mekân ve Kent**, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009.

Coşkun, Mustafa K., **Sınıf Kültür ve Bilinç**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2013.

Çağla, Cengiz, **Tocqueville Ve Özgürlük**, Belge Yayınları, İstanbul, 2007.

Çulhaoğlu, Metin, **Binyıl Eşiğinde Marksizm ve Türkiye Solu**, YGS yayınları, İstanbul, 2002a.

Çulhaoğlu, Metin, **Tarih Türkiye Sosyalizm**, YGS yayınları, İstanbul, 2002b.

Denzin, N., Lincoln, Y.S., **Handbook of Qualitative Research**, Fifth Edition, Sage, London, 2018.

Descartes, Rene, **Meditations on First Philosophy**, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.

Descartes, Rene, **The Geometry of Rene Descartes**, Cosimo, New York, 2007.

Dunayevskaya, Raya, **Philosophy and Revolution**, Dell Publishing, New York, 1973.

Elibol, Özgür, “Soyutlama, İyisi ve Kötüsü: Marx, Althusser, Bhaskar”,
<https://www.sosyaltimlmler.org/soyutlama-iyisi-ve-kotusu-marx-althusser-bhaskar/>,

(Erişim Tarihi: 18.10.2017).

Engels, Friedrich, **Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu**, 3. Baskı, (çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara, 1992.

Engels, Friedrich, **İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu**, (Çev. Oktay Emre), Sosyalist Yayınlar, İstanbul, 1994.

Engels, Friedrich, **Anti-Dühring**, 3. Baskı, (Çev. Kenan Somer), Sol Yayınları, Ankara 1995.

Engels, Friedrich, **Doğanın Diyalektiği**, 10. Baskı, (Çev. Arif Gelen), Sol yayınları, Ankara, 2010.

Erbaş, Şükrü, **Bütün Şiirleri-2**, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2016.

Erder, Sema, **İstanbul’a Bir Kent Kondu: Ümraniye**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Fantasia, Rick, “From Class Consciousness to Culture, Action and Social Organization”, **Annual Review of Sociology**, 21, 269-287, 1995.

Geniş, Arif, **İşçi Sınıfının Kıyısında**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2006.

Geras, Norman, “Althusser’s Marxism: An Account and Assessment”, **New Left Review**, I/71, January-February, 57-86, 1972.

Glassman, J., “Primitive Accumulation, Accumulation by Dispossession, Accumulation by Extra-Economic Means”, **Progress in Human**, 30(5), 2006, 608-625.

Glucksmann, André, “A Ventriloquist Structuralism”, **New Left Review**, 72, 68-92, 1972.

Gramsci, Antonio, **Modern Prince and Other Writings**, Lawrence & Wishart, London, 1957.

Gramsci, Antonio, **Gramsci Kitabı**, (Çev. İbrahim Yıldız), Dipnot Yayınları, Ankara, 2010.

Goldthorpe, J.H. Et al., **The Affluent Worker**, Cambridge University Press, London, 1989.

Güney, Atilla, **Sosyolojinin Marksist Reddiyesi**, Yordam Yayınları, İstanbul, 2019.

Hale, Charles, “What is Activist Research?”, **Social Science Research Council**, 2., 2001, 13-15.

Harmanşah, R., Nahya, Z.N., “Kendini ve Ötekini Yazmak: Alan Araştırması ve Deneyim”, Harmanşah,R., Nahya, Z.N. (Haz.), **Etnografik Hikayeler**, Metis, İstanbul, 2016.

Harvey, David, **Consciousness and the Urban Experience**, John Hopkins University Press, Baltimore, 1985.

Harvey, David, **Sosyal Adalet ve Şehir**, (Çev. Mehmet Moralı), Metis Yayınları, İstanbul, 2003.

Harvey, David, **Umut Mekânları**, (Çev. Zeynep Gambetti), Metis Yayınları, İstanbul, 2008.

Harvey, David, **Postmodernliğin Durumu**, (Çev. Sungur Savran), Metis Yayınları, İstanbul, 2010.

Harvey, David, **Sermayenin Sınırları**, (Çev. Utku Balaban), Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012a.

Harvey, David, **Marx'ın Kapitali için Kılavuz**, 5. Baskı, (çev. B.O. Doğan), Metis Yayınları, İstanbul, 2012b.

Harvey, David, **Asi Şehirler**, (Çev. Ayşe Deniz Temiz), Metis Yayınları, İstanbul, 2013a.

Harvey, David, “Mekân-Zamanın Diyalektiği”, Ollmann, B, Smith, T., (Der.), **Yeni Yüzyılda Diyalektik**, (Çev. Şükrü Alpagut) içinde, Notabene Yayınları, İstanbul, 2013b, 140-166.

Harvey, David, **Marx, Sermaye ve İktisadi Aklın Cinneti**, (Çev. Esin Soğancılar), Sel Yayınları, İstanbul, 2017.

Harvey, David, **Dünyanın Halleri**, (Çev. Kolektif), Sel Yayınları, İstanbul, 2019a.

Harvey, David, **Paris Modernitenin Başkenti**, (Çev. Berna Kılınçer), Sel Yayınları, İstanbul, 2019b.

Hegel, G. W. F., **Tinin Görüngübilimi**, (Çev. Aziz yardımcı), İdea Yayınları, İstanbul, 2010.

İşık, Oğuz, Pınarcıoğlu, M. Melih, **Nöbetleşe Yoksulluk**, 12. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

İlyenkov, E. V., **Diyalektik Mantık: Diyalektik Mantığın Tarihi ve Diyalektik Üzerine Denemeler**, (Çev. Alper Birdal), Yazılama Yayınları, İstanbul 2009.

Jacoby, Russell, “Political Economy and Class Unconsciousness”, **Theory and Society**, Vol. 5, (No. 1), 11-18, 1978.

Jappe, Anselm, “Sohn-Rethel and the Origin of 'Real Abstraction': A Critique of Production or a Critique of Circulation?”, **Historical Materialism**, 21.1, 2013, 3-14.

Jay, Martin, **Deneyim Şarkıları: Evrensel Bir Tema Üzerine Modern Çeşitlemeler**, (Çev. Barış Engin Aksoy), Metis Yayınları, İstanbul, 2012.

Kant, Immanuel, **Arı Usun Eleştirisi**, (Çev. Aziz Yardımlı), İdea Yayınları, İstanbul, 2003.

Karatani, Kojin, **İzonomi ve Felsefenin Kökenleri**, (Çev. Ahmet Nüvit Bingöl), Metis Yayınları, İstanbul, 2018.

Katzenelson, Ira, **Marksizm ve Kent**, (Çev. Ceren Göğüş), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2019.

Kautsky, Karl, **Proletarya Diktatörlüğü**, (Çev. Mehmet Karaoğlu), Yazılama Yayınları, İstanbul, 2008.

Keyder, Çağlar, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Kılıç, Savaş, “Uzam mı Uzay mı? Peki, Mekân Ne?”, **Cogito**, 59 (Yaz), 2009, 48-61.

Küçük, Yalçın, **Marksist Damar**, Dönem Yayınevi, Ankara, 1992.

Laclau, E., Mouffe C., **Hegemonya ve Sosyalist Strateji**, (çev. Ahmet Kardam), Birikim Yayınları, İstanbul, 1992.

Larrain, Jorge, **Tarihsel Materyalizmi Yeniden Yapılandırma**, (Çev. S. Çeviker), Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998.

Lefebvre, Henri, **Survival of Capitalism**, Allison and Busby, Londra, 1976.

Lefebvre, Henri, **State, Space, World**, Blackwell Publishers, Oxford, 1994

Lefebvre, Henri, **Writings on Cities**, Blackwell Publishers, Oxford, 1996.

Lefebvre, Henri, **Gündelik Hayatın Eleştirisi I**, (Çev. Işık Ergüden), Sel yayınları, İstanbul, 2010.

Lefebvre, Henri, **Gündelik Hayatın Eleştirisi II**, (Çev. Işık Ergüden), Sel yayınları, İstanbul, 2013a.

Lefebvre, Henri, **Kentsel Devrim**, (Çev. Selim Sezer) Sel yayınları, İstanbul, 2013b.

Lefebvre, Henri, **Mekânın Üretimi**, (Çev. Işık Ergüden), Sel Yayınları, İstanbul, 2014.

Lefebvre, Henri, **Şehir Hakkı**, (Çev. Işık Ergüden), Sel Yayınları, İstanbul, 2015.

Lenin, V.İ., **Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi**, (Çev. Seyhan Erdoğan), Sol Yayınları, Ankara, 1988.

Lenin, V.İ., **Materyalizm ve Ampiryokritisizm**, (Çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara, 1993.

Lenin, V.İ, **Ne Yapmalı**, (Çev. Muzaffer Erdost), 5. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 1998.

Linebaugh, Peter, **London Hanged**, Verso Books, London, 2006.

Linebaugh, Peter, **The Magna-Carta Manifesto**, University of California Press, Los Angeles, 2008.

Lipset, S. M., “Radicalism or Reformism: The Sources of Working-class Politics”, **American Political Science Review**, Volume 77, Issue 1, March 1983, pp. 1 – 18.

Livant, Bill, “İki Ayak Üstünde Yürümenin Diyalektiği”, Ollmann, B, Smith, T., (Der.), **Yeni Yüzyılda Diyalektik**, (Çev. Şükrü Alpagut) içinde, Notabene Yayınları, İstanbul, 2013b, 185-187.

Luxemburg, Rosa, **Kitle Grevi, Parti ve Sendikalar**, (Çev. Nedim Tuğlu), Z Yayınları, İstanbul, 1990.

Lukács, György, **Tarih ve Sınıf Bilinci**, (Çev. Yılmaz Öner), Belge Yayınları, İstanbul, 1998.

Lynch, William T., “İdeoloji ve Bilimsel Bilginin Sosyolojisi”, Balkız, B., Öğütte, V.S. (Ed.), **Bilim Sosyolojisi İncelemeleri** içinde, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2010, 417-451

Mann, Michael, **Consciousness and Action among the Western Working Class**, MacMillan Press, London, 1973.

Marx, Karl, **Capital, Volume I**, New Left Books (Penguin), Londra, 1976.

Marx, K., Engels, F., **Alman İdeolojisi**, 3. Baskı, (Çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara, 1992.

Marx, K., Engels, F., **Alman İdeolojisi**, 4. Baskı, (Çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara, 1999.

Marx, Karl, **Grundrisse, I. Cilt**, (Çev. Arif Gelen), Sol Yayınları, Ankara, 1999.

Marx, Karl, **Grundrisse, II. Cilt**, (Çev. Arif Gelen), Sol Yayınları, Ankara, 2003.

Marx, Karl, **Louis Bonaparte'nin 18 Brumaire'i**, 3. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2002.

Marx, Karl, **1844 Elyazmaları**, 2. Baskı, (Çev. Kenan Somer), Sol Yayınları, Ankara, 2005.

Marx, K., Engels, F., **Felsefe İncelemeleri**, 2. Baskı, (Çev. Cem Eroğul), Yordam Yayınları, İstanbul, 2009.

Marx, Karl, **Kapital, I. Cilt**, (Çev. M. Selik & N. Satlıgan), 2. Baskı, Yordam Yayınları, İstanbul, 2011.

Marx, K. Engels, F., **Komünist Parti Manifestosu**, 2. Baskı (Çev. Nail Satlıgan), Yordam Yayınları, İstanbul, 2014.

Merrifield, Andy, **Metromarxism: A Marxist Tale of the City**, Routledge, London, 2002.

Mieville, China, **Şehir ve Şehir**, (Çev. Mehtap Gün Ayrıl), Yordam Yayınları, İstanbul, 2012.

Neocleous, Marc, "International Law as Primitive Accumulation; Or, the Secret of Systematic Colonization", **The European Journal of International Law**, Vol. 23, no. 4, 2012, 941–962.

Neocleous, Marc, **Toplumsal Düzenin İnşası**, (Çev. Ahmet Bekmen), h2O Yayınları, İstanbul, 2013.

Neocleous, Marc, **Güvenliğin Eleştirisi**, (Çev. Tonguç Ok), Nota Bene Yayınları, Ankara, 2014.

Neocleous, Marc, **Canavar ve Ölü**, (Çev. Ahmet Bekmen), h2O Yayınları, İstanbul, 2015.

Neocleous, Marc, **Evrensel Hasım: Güvenlik, Sermaye ve Tüm İnsanlığın Düşmanları**, (Çev. Beyza Sümer Aydaş), Nota Bene Yayınları, Ankara, 2016a.

Neocleous, Marc, **The Universal Adversary: Security, Capital and 'The Enemies of All Mankind'**, Routledge, New York, 2016b.

Neocleous, Marc, "Red and Dead: Reply to Critics", **London Review of International Law**, Volume 3, Issue 2, 2016c.

Oğuz, Şebnem, "Maddeci Tarih Yazımında Temel Tartışmalar", **Praksis Dergisi**, 17 (Kış), 33-56, 2007.

O'Kane, Chris, "The Critique of Real Abstraction: from the Critical Theory of Society to the Critique of Political Economy and Back Again", Oliva, A., Oliva, A., Novara, I., (Ed.), **Marx and Contemporary Critical Theory**, Palgrave Macmillan, Switzerland, 2020.

Okuyan, Kemal, "**Ne Yapmalı**"cılar Kitabı, 8. Baskı, Yazılama Yayınları, İstanbul, 2019.

Ollman, Bertell, **Alienation: Marx's Conception of Man in a Capitalist Society**, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

Ollman, Bertell, **Diyalektiğin Dansı**, (Çev. Cenk Saraçoğlu), Yordam Yayınları, İstanbul, 2008.

Ollmann, Bertell, **Diyalektik Soruşturmalar**, (Çev. Cenk Saraçoğlu), Yordam Yayınları, İstanbul, 2011.

Öğütle, Vefa S., Çeğin, Güney, **Toplumsal Sınıfların İlişkisel Gerçekliği**, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010.

Öğütle, Vefa S., **Metodolojik Bireyciliğin Eleştirisi**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013.

Öğütle, Vefa S., “Soyutlamanın Şiddetine Karşı Zanaatın Savunusu: Teorinin Sefaleti” (Sunuş), Thompson, E.P., **Teorinin Sefaleti: Hatalı Bir Devridaim Makinesi** içinde, Nika Yayınları, Ankara, 2015, 11-33.

Öngen, Tülin, “Marx ve Sınıf”, **Praksis Dergisi**, 8 (Güz), 9-28, 2002.

Öztürk, Meral, “Kent ve Suç Korkusu: Kuramsal Temeller”, Sarı, Ö., Esgin, A., (Ed), **Kent Fragmanları** içinde, Phoenix Yayınları, Ankara, 2016, 237-275.

Özüğurlu, Metin, “Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları”, **Praksis Dergisi**, 8 (Güz), 29-50, 2002.

Özüğurlu, Metin, **Anadolu’da Küresel Fabrikanın Doğuşu**, Kalkedon Yayınları, Ankara, 2005.

Özüğurlu, Metin, “TEKEL Direnişi: Sınıflar Mücadelesi Üzerine Anımsamalar”, Bulut, G. (Der.), **Tekel Direnişi Işığında Gelenekselden Yeniye İşçi Sınıfı Hareketi** içinde, Notabene Yayınları, İstanbul, 2010, 47-64.

Perry, Matt, **Marxizm ve Tarih**, (Çev. Gül Tunçer), İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Plekhanov, Georgi, **Selected Philosophical Works, Volume I**, Progress Publishers, Moscow, 1974.

Plehanov, Georgiy V., **Sosyalizm ve Siyasi Mücadele**, (Çev. Aydemir Güler), Daktylos Yayınları, İstanbul, 2009.

Przeworski Adam, **Capitalism and Social Democracy**, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

Platon, **Devlet**, (Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz), İş bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Punch, Keith F. , **Sosyal Araştırmalara Giriş**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2011.

Ranciere, Jacques, **Filozof ve Yoksulları**, (Çev. Aziz Ufuk Kılıç), Metis Yayınları, İstanbul, 2009.

Rockhill, Gabriel, “Sartre’a karşı Foucault: Fransa’da Radikal Solun CIA Destekli Tasfiyesi”, (Çev. İlker Kocael), <https://medyascope.tv/2019/08/14/sartrea-karsi-foucault-fransada-radikal-solun-cia-destekli-tasfiyesi-yeni/>

(Erişim Tarihi:20.12.2019).

Rosen, Zvi, **Bruno Bauer ve Karl Marx**, (Çev. D. Barış Kılınç), Notabene Yayınları, Ankara, 2012.

Rosenberg, Donna, **Dünya Mitolojisi: Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi**, (Çev. Kolektif), 4. Baskı, İmge Yayınları, Ankara, 2006.

Ruben, David Hillel, **Marxizm ve Materyalizm: Marksist Bilgi Kuramı Üzerine Bir Çalışma**, (Çev. Kudret Emiroğlu), Verso Yayınları, Ankara, 1989.

Sassen, Saskia, **The Global City: New York, London, Tokyo**, Princeton University Press, Princeton:NJ, 1991.

Savran, Gülnur, "Lukacs'ın Felsefi Mirası", **Sınıf Bilinci**, 13(Ağustos), 45-77, 1993.

Savran, Sungur, **Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri Cilt 1: 1908-1980**, Yordam Yayınları, İstanbul, 2010.

Sennet, R., & Cobb, J., **Sınıfın Gizli Yaraları**, (Çev. Mustafa Kemal Coşkun), Heretik Yayınları, Ankara, 2017.

Silverman, David, **Interpreting Qualitative Data**, Sage, London, 2014.

Smith, Neil, **Eşitsiz Gelişim: Doğa Sermaye ve Mekânın Üretimi**, (Çev. Esin Soğancılar), Sel yayınları, İstanbul, 2017.

Sohn-Rethel, Alfred, **Zihin Emeği ve Kol Emeği: Epistemoloji Eleştirisi**, (Çev. Ayşe Deniz Temiz), Metis Yayınları, İstanbul, 2011.

Soja, Edward J., "Socio-Spatial Dialectic", **Annals of the Association of American Geographers**, Vol. 70, 2, (June), 1980, 207-225.

Şengül, Tarık H., "Sınıf Mücadelesi ve Kent Mekanı", **Praksis Dergisi**, 2 (Bahar), 2001, 9-31.

Thompson, E.P., "Time, Work-discipline, and Industrial Capitalism", **Past and Present**, 38, 1967, 56-97.

Thompson, E.P., **Whigs and Hunters: The Origin of the Black Act**, Penguin Books, London, 1975.

Thompson, E.P., **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu**, (çev. Uygur Kocabaşoğlu), Birikim Yayınları, İstanbul, 2004.

Thompson, E.P., **Teorinin Sefaleti**, (Çev. Ahmet Fethi Yıldırım), Nika Yayınları, Ankara, 2015.

Thomson, George, **The First Philosophers**, Lawrence and Wishart, Londra, 1955.

Thomson, George, **İlk Filozoflar**, (Çev. Mehmet H. Doğan), 2. Baskı, Payel Yayınları, İstanbul, 1997.

Toscano, Alberto, "The Open Secret of Real Abstraction", **Rethinking Marxism**, 20:2, 2008, 273-287

Turan, Menaf, **Türkiye’de Kentsel Rant**, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010.

Walker, Richar A., **The Conquest of Bread**, The New Press, London, 2004.

Weber, Max, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, (Çev. Zeynep Gürata), Ayraç Yayınları, Ankara, 1999.

Weber, Max, **Meslek Olarak Siyaset**, (Çev. A. Timuçin, M. Sert), Chivi Yayınları, İstanbul, 2006.

Williams, Raymod, **İkibin’e Doğru**, (Çev. Esen Tarım), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1989.

Williams, Raymod, **Kültür ve Materyalizm**, (Çev. Ferit Burak Aydar), Sel Yayınları, İstanbul, 2010.

Wright, Erik Olin (Ed.), **The Debate on Classes**, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

Wright, Erik Olin, **Class Counts: Comperative Studies in Class Analysis**, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

Wright, Erik Olin (Der.), **Sınıf Analizine Yaklaşımlar**, Nota Bene Yayınları, Ankara, 2014.

Wood, E.M., Wood, N., **A Trumpet of Sedition: Political Theory and the Rise of Capitalism 1509-1688**, New York University Press, New York, 1998.

Wood, Ellen M., **Kapitalizm Demokrasiye Karşı**, (çev. Şahin Artan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Yılmaz, Çetin, “İşçi Sınıfı Bilinci üzerine Güncel Yaklaşımlar”, **Çalışma ve Toplum Dergisi**, 2013/3 (38), 347-373.

ÖZET

Bu çalışmanın Birinci ve İkinci Bölümlerinde, Marksist sınıf kuramlarında günümüze değin süren temel tartışma başlıkları ele alınmaya çalışılmıştır. Bu yapılırken, Marksist sınıf kuramında içerilmiş kimi kuramsal, politik ve metodolojik tartışmaların, felsefeden, Marksizm'e ve Marksizm'den politikaya uzanan bağlantılarının genel özellikleri gösterilmeye çalışılmıştır. Bu bölüm büyük oranda temel kuramsal tartışmaların felsefi imaları ile sınıf mücadelesi perspektifi ve politika arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Bu araştırmanın bağlamı, Marksizm'de *yapı* ve *deneyim* kavramları etrafında yürütülen tartışmalar temel alınarak kurulmuştur. Böylelikle, Marksist sınıf çözümlemesinde *mekân* kavramının aktarılan tartışmalara dair sunabileceği olanak ve kısıtların belirlenmesi için bir giriş yapılmıştır.

Üçüncü Bölümde, sınıf kuramlarında *yapı* ve *deneyim* kavramlarını merkeze koyarak yürütülen tartışmalarda ortaya konan sorunların, yeniden formüle edilmesine çalışılmıştır. Bu formülasyon ise *mekân* kavramının Marksist çözümlemesi ile Marksist sınıf çözümlemesi ilişkilendirilerek yapılmıştır. Ardından, birinci bölümde ifade edilen kuramsal sorunların, *mekân* tartışmaları ile nasıl bir kavramsal ilişkisi olduğu değerlendirilmiştir. Böylece felsefe, marksist sınıf kuramı ve politika arasındaki ilişki bir de *mekân* kavramı bağlamında ele alındığında ortaya çıkan olanaklar işaret edilmiştir.

Dördüncü Bölümde, diğer bölümlerde geliştirilen eleştirel değerlendirmeden çıkarılan sonuçlara dayanarak, Marksist sınıf çözümlemesi ve özne sorunu üzerine bir çerçeve oluşturma denemesi yapılmıştır. Bu denemede, *mekân* kavramı, soyutlama ve özne kavramlarının kuramsal ilişkileri gösterilmeye çalışılmıştır. Ardından, çıkarılan sonuçların, bir işçi sınıfı araştırması için sunabileceği metodolojik ilkelere işaret edilmiştir. Son olarak, bu ilkeler çerçevesinde yürütülebilecek bir araştırma modelinin genel hatları, bu konuda geliştirilmiş belirli bir model üzerinden kısaca değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede, *eylemci* ya da *aktivist* araştırma modeli özetlenmiş ve bu çalışmadaki kavramsal çerçeve içinde, metodolojik ve politik kimi sonuçlar ortaya konmuştur.

SUMMARY

In the first and second part of this study, the main discussion topics of Marxist class theories are examined. The links of some theoretical, political and methodological debates in Marxist class theories from philosophy to Marxism and from Marxism to politics are explained in general terms. This section mainly focuses on the philosophical implications of fundamental theoretical debates, the relationship between class struggle perspective and politics. In this context, discussions on the concepts of structure and experience in Marxism are based on. Thus, an introduction has been made in order to determine the possibilities and constraints that the concept of space can offer in Marxist class analysis.

In the third part, it was tried to reformulate the problems in the discussions by focusing on the concepts of structure and experience in class theories. This formulation is made by correlating the Marxist analysis of the concept of space with the Marxist class analysis. Then, the conceptual relation between the theoretical problems expressed in the first chapter and the space discussions was evaluated. Thus, the possibilities that arise when the relationship between philosophy, Marxist class theory, and politics are considered together with the context of the concept of space are pointed out.

In the fourth part, it has been attempted to create a framework on the Marxist class analysis and the subject problem. The theoretical relations of the concept of space, abstraction and subject have been tried to be shown. The methodological principles that the conclusions drawn in these relationships can present for a working class research are pointed out. Finally, the general lines of a research model that can be carried out within the framework of these principles are briefly evaluated in the context of a specific model developed on this subject. In this review, the activist research model is summarized and some methodological and political results are presented within the conceptual framework of this study.